Т. XCIV. Р. 1910, кн. II. Рік XIX.

ЗАПИСКИ

НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

НАУКОВА ЧАСОПИСЬ,

ПРИСВЯЧЕНА ПЕРЕД УСІМ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІЇ, ФІЛЬОЛЬОҐІЇ Й ЕТНОҐРАФІЇ,

виходить у Львові що два місяці під редакцією

МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.

MITTEILUNGEN

DER ŠEVČENKO-GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG.

WISSENSCHAFTLICHE ZEITSCHRIFT, GEWIDMET VORZUGSWEISE DER UKRAINISCHEN GESCHICHTE, PHILOLOGIE UND ETHNOGRAPHIE,

REDIGIERT VON

MICHAEL HRUŠEVŚKYJ.

B. XCIV. 1910, II B. XIX Jahrgang.

Накладом Наукового Товариства імени Шевченка.

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарского.

Закінчено 30/IV с. с. 1910.

Т. XCIV. Р. 1910, кн. II. Рік XIX.

ЗАПИСКИ
НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

НАУКОВА ЧАСОПИСЬ,

ПРИСВЯЧЕНА ПЕРЕД УСЇМ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІЇ, ФІЛЬОЛЬОҐІЇ Й ЕТНОҐРАФІЇ,

виходить у Львові що два місяцї під редакцією

МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.

MITTEILUNGEN
DER ŠEVČENKO-GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG.

WISSENSCHAFTLICHE ZEITSCHRIFT, GEWIDMET VORZUGSWEISE DER UKRAINISCHEN GESCHICHTE, PHILOLOGIE UND ETHNOGRAPHIE,

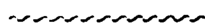
REDIGIERT VON

MICHAEL HRUŠEVŚKYJ.

B. XCIV. 1910, II B. XIX Jahrgang.

Накладом Наукового Товариства імени Шевченка.

З друкарнї Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарского.

Закінчено 30/IV с. с. 1910.

Зміст XCIV тому.

Inhalt des XCIV Bandes.

Похоронне голосїнє і церковно-релїґійна поезія.

(Студія над розвитком мотивів народньої словесности).

Написав **Іляріон Свєнцїцкий.**

IV. Плачі в житях святих.

(Патр. Яков. — Мати Макавеїв. — Алєґор. Рахиль. — За Олексієм бож. чол. — Архелїт. — Плач родичів Георгія полонника. — Плач княгинї св. Анни Кашинської.)

Святе письмо мало в собі стільки поетичних моментів, що їх годї було лишити необробленими, особливо з огляду на їх релїґійно-педаґоґічне значінє для ширших кругів вірних. Тому то старо-христіянські письменники, приступивши раз до популяризації через поетично-драматичні оброблєня тем зі святого письма, звернули зразу бачну увагу на сї місця. І так — одні, доповняючи своїми поясненями і льоґічно-поетичними (видуманими) вставками поодинокі події старого і нового завітів, сотворили цикль апокрифічного письменства. Другі натомість, не вносячи в свої твори на сї теми, з погляду церковного, нїчого неканонїчного, все таки розвивали поодинокі моменти до значно ширших розмірів, як се вчинив ориґінал. Головним жерелом тим поетичним вставкам служило само житє, що безперечно могло ще найбільше розширити і пояснити поодинокі події чи то з житя старозавітних і новозавітних осіб, чи то з житя святих угодників первохристиянської громади. Все те були теми, що надавали ся для всестороннього поетичного оброблєня — епічного, лїричного, драматичного; се могло тим лекше стати ся на греко-римськім сходї, де була ще так свіжою і живою традиція

клясичної поезії. Лучшим приміром такої поетичної творчости може служити судьба слів благовістника Марії, розслїджена нами в статї „Архаггелови вѣщаниꙗ Марии“. На сей раз займемось оглядом мотиву плачу по покійнику в житіях святих.

В Мойсеєвій книзї Бутія (Gen. XXXVII, 34—6) говорить ся про смуток Якова на вид окрівавленої одїжи страченого сина Йосифа. Яков не принимав потїшеня синів, дочок і челяди, говорячи: „зі смутком зійду в могилу до сина мойого“. „Так оплакував батько сина“ — додає письмо. Для Єфрема Сир., першого найбільше плодовитого старо-християнського поета, сього було досить, щоби в „Слові о проданім Йосифі“ (s. Ephraemi Syri — Hymni et sermones, ed. T. J. Lamy, Mechliniae 1889, t. III, col. 324 сл.) дати дуже цінну вставку з прастарим плачом осиротїлого батька і голосїнями рідні — челяди. Плач батька заложений на основах розпуки і рефлексії, споминів з житя і підданю допустови божому. „Дайте менї плащ, нехай погляну — переконаю ся; приходите так — що лучше-б не вертали. (На вид окровавленого плаща:) Горе менї, сину, що стало ся з тобою в пустинних горах? Ся хвиля для мене нещасна — від коли похоронив твою матїр... Коби я мав замість плаща твойого трупа, щоби сльозами моїми злити твоє тїло. Зігнув ся я, оплакуючи смерть мого любимця; старість моя буде оплакувати молодість хлопця, якого днї пропали... Що-ж з ним стало ся? Чи розбійники вбили — длячого-ж не взяли одїжи? Дикі звірі розірвали — то чому не пірвали на куснї плаща?... Пропало тїло твоє з-перед моїх очий, тільки плащ лишив ся. За любов мою до тебе, любий, таке менї горе, яке розриває моє серце. Любив я твою матїр Рахилю, по дорозї стратив її; думав розраду найти в її первороднім... ти в пустинї вмер. Вірив твоїм снам — а вони неправда!...“ (Плачуть братя, величаючи Йосифа вірним, прекрасним; Венямін побивається своїм сирітством — бо стратив матїр, а тепер рідного брата; челядь молить у Бога пімсти). А Яков голосить наче грім, ле сльози, мов дощ густі... „Не обманув мене мій сон... Піду я в землю до сина мойого Йосифа зі смутком“. Сей поетичний плач послужив основою і греко-славянським перерібкам в Крехівській Палеї поч. XVI в. (Др. Франко, Апокр. I, ст. 129—130), та в духовній вірші про прекрасного Йосифа[1]) (Варенцовъ, Дух. ст. 136 ст.).

[1]) В історіях о прекраснім Йосифі мотив плачу значно використаний. По дорозї в Єгипет Йосиф плаче на гробі матери Рахилї: „мати моя, встань і погляди на терпіня твого сина... (історія братньої зради

Тою самою дорогою дістаєть ся в старо-християнську лїтературу і плач матери Макавеїв (ркп. пол. XVI в. Муз. Петр. № 57 с. 488), в якім переважає піддане волї божій, що дала матери і взяла у неї дїтий для вічної небесної слави. Сей момент ставить на перше місце і поет плачу аллеґоричної Рахили в потїшенях хору збірній матери убитих Іродом дїтий [1]).

Найбільше, одначе, елементів народнього голосїня находимо в житю Алексїя чоловіка божого, за яким голосять і родичі і жінка [2]) Наводимо сї плачі в повнім текстї: „Єфимїань... текь, паде на тѣло его стое и цѣловааше гла. оувы мнѣ чѧдо мое любимое, почто тако сътвори ми въздыханїе велико. Колико лѣть поуст бых безтебе, чѧдо мое. чаѧ слышати бесѣды гласа твоего. бѣды твоѧ неꙗвишѧс мнѣ. оувы мнѣ жезле старости моеѧ (вожоу старости моеи — жезле подпора моего). Камо имам съдѣати жалос срдца моего. Ѿсели достоит ми плакати жалостно и горко дшѧ моѧ.

Мати. Растръза ризы своѧ и власы своѧ тръзааше глѧщи. Оувы мнѣ чѧдо мое сладкое, алеѯїе. сътворите мнѣ пѫт' прїити, ꙗко да оузрѧ, чѧдо мое възлюбленное, агньца дши моеи, и птенца гнѣзда моего. въздоенїе съсцȣ моемȣ и надежда дши моеи. оувы мнѣ чѧдо мое почто ми сице сътвори. Колико лѣт быль еси въ домоу оца своего и неѧвимисѧ никако.

Сънохa же еѧ текши внелѣпїих ризах плакааше... оувы мнѣ женише мои. поустынелюбнаа грълице (на к. 40: оуподоблѧсѧ грълици пȣстынелюбнои и единомȣжнѣи). Колико лѣть поуста быx без тебе и не слышах гласа твоего. ни лица твоего видѣх, камомисѧ дѣль еси и не ꙗвимисѧ, оуже Ѿ днес вдовица есмь и не

і синівського обману). Розкрий, мати моя, могилу і прийми мене до неї, і будемо разом, і не буду я розлучений з тобою, як з Яковом. Послухай мого голосу і гіркого плачу, возьми д собі, бо вже менї годї плакати“. Плаче і Венямін до тїни матери, коли його підозрівають о крадїж чаші і молить її забрати його до себе. Плачі тї одначе не належать до ряду похоронних, тому і вилучаємо їх з огляду. Всї три плачі в інтереснїй лїтературнїй обробцї находять ся в ркп. Дамаскинї Синод. Б—ки в Софії № 60 (Спростановъ, Опис. № 134) л. 101 Іос., 103 Як., 114 об. Вен. — Списки текстів удїлив менї проф. М. Н. Сперанскій, за що сердечно дякую.

[1]) E. du Méril — Origines latines du théatre moderne. Paris 1849; E. de Coussemaker — Drame liturgiques du moyen âge. Rennes 1860 p. 166 ss.; Н. Тихонравовъ — Русскія драмат. произведенія, I, ст. 382—7.

[2]) Користуємо ся ркп. Муз. Петрушевича XVI в. № 2 л. 41 сл., паралелї по № 34 л. 409 сл.

имам кого ожидати (и нѣсть уже на кого възрѣти), нж ниже ѿ плача срдце мое прѣстанеть".

Сей епічний плач житія розвинув ся до чистонародного голосіня в перерібцї автора піснї про Алексія чол. бож. в Почаївськім Богогласнику 1790 р. № 185, в якім мати плаче: „Ахъ мнѣ окаянный свѣте — сыну Алеѯїю цвѣте, ѡ тебе, сыну кохала — утѣхимся надѣяла, нынѣ згуги умираю — егда тя не оглядаю..." (Не того сподївала ся я, як тебе пістувала, весїле я зладила — куди-ж ти пішов, лишив гостий, невісту, багацтва. Птиці весело щебечуть — пташками тїшуть ся, а я сирота одна, нема нам старим ніякої розради). Білоруська духовна вірша „о Аляксѣю Божію чаловѣка" (Безс. 226—7) перероблена зовсїм на народнїй лад; в нїй батько голосить, що був би виставив золотоверху келію для сина, а мати побиває ся, що „пачащи глазамибъ аглядала, плачачи рубашучкубъ смѣняла, аднобъ мы кушанья скушали", а „обрушная княгиня Кацярина, грабинцу слязами заливаиць" і голосить як батько, додаючи до сього: „судзил нам Гасподзь стабой вянчатца — судзилбы Гасподзь стабой сканчатца!" В українськім „Олексїю" (Метл. 359—360) всї голосять: „окрашений світе, сину Олексїю, як рожевий квіте! Я-ж на тебе тай не надивив ся (-ла ся), тільки за тобою тай запечалив ся (-ла ся)!" А жінка з великого жалю помирає.

Подібний плач є і в коптськім житію св. Археліта [1]), в якім мати оплакує смерть свойого одинака. До плачу взиває вона всїх матерей, подібно як се чинить і Богородиця. Сінклїтика, мати, хотїла-б видїти сина радше всїх скарбів світа, але все таки здає ть ся на божу волю. Дальше йде оповідане — спомини і клич розпуки: „піднеси очи, глянь на мене, мій любий сину, я-ж твоя мати, до тебе прийшла — а ти мене відпихаєш, ти мертвий".

В чудах св. Георгія є повість про молодця Георгія, що пішов на війну. Родичі не мають про нього вістки, вважають погибшим і голосять [2]): Отець: Оувы мнѣ сну мои единородны (69) оувы мнѣ оутѣшеніе старости моих. почто азъ но пойдох

[1]) Erman A. — F. Krebs: Aus dem Papyrus der Kngl. Museen, Berlin 1899 і J. Leitpoldt — Geschichte der koptischen Literatur (Literaturen des Ostens VII[2]) 168—169, Dichtung über das Schicksal des hl. Archellites.

[2]) Дамаскин. Соф. Синод. Б—ки № 60, л. 68 об. — від проф. М. Н. Сперанского.

окаанный по обычаю на брань и да погиб'нѣхъ нь посла[x] тебе свѣте ѡчїю моею, оуви мнѣ что сътвору. кого имамь ѿселѣ оутѣшенїе. Кто же ли ми наслѣд'никь дому моему боудеть, кто ли гробу прѣда[с] ме или погребеть. — Такожде и мати его подобнѣ и вещ'ше рыдающи съ слъзами гл҃аше из глъбины срьдьч'ные: Оуви мнѣ сн҃у мо прѣвозлюбленне. Како въсплачю о тебе, оутѣшенїе моима ѡчима. Како възридаю слатькое мое чедо ѿ сжпостата оумрьль еси, или ѿ ѕвѣреи сънѣдень бы[с]. или мьчемь посѣчень еси. гладем' ли или жеждею оуморень бы[с]". Дальше йде рефлексія — а як ти живий, то хто твій пан, світе очий моїх, яж тебе виховала і берегла. Рефлексія ся явилась природним переходом до плачу полонника Георгія, що в неволї благає свого патрона помочи. — Плач батька — типічне народне голосїнє, оперте на жалю родича за розрадою старости, за наслїдником і виконавцем останнїх услуг.

Закінчимо сей огляд житійних плачів новітнїм твором (не старше кінця XV в. після В. Ключевского — Др.-рус. житія святых, а може XVI—XVII в. після гадки проф. М. Н. Сперанского) в.-рус. аґіоґрафії, яка внесла в житє св. Анни обширне голосїнє при стрічі домовини убитого татарами мужа князя Михайла Ярославовича тверського († 1319 р. в Ордї). В 1-шій Соф. лїтописї під 6827 р. (Пол. соб. рус. лѣт. V, ст. 215) сказано, що в рік по убійстві князя його тїло привезли в домовинї в Твер. Домовину стрічає княгиня вдова з дїтьми, духовенством і народом: „и отъ многаго вопля не бяше слышати поющихъ и не можаху донести ракы къ церкви [1]). и поставиша предъ враты цѣными и яко на многы часы плакаху и едва внесоша въ церковь". Стільки лїтопись, без осібної навіть вказівки на плач княгинї. Зате аґіоґраф (ркп. Тверс. Муз. № 27/3092) [2]) не пропустив влучної хвилї, щоб окрасити житіє і визвати в читачеви много співчутя для житєвих страждань святої, і вложив її в уста ревне голосїнє на вид убитого мужа. „Любий мій супруже — плаче вона після аґіоґрафа — пощо лишив мене вдовою? Чому не вмерла я передше, щоб не видїти твоєї смерти. Куди йдеш ти, скарбе мого житя? Чому не промовиш слова розради, о цвіте мій красний! Чому так заранє вянеш ти, вино-

[1]) Воскрес. лїтоп. (П. с. р. лѣт. VII, ст. 198) додає: „тѣсноты ради народа".

[2]) Переповів В. Колосов в Тверс. епарх. Вѣдом. 1899 р. № 2—4, плач в № 4, передрукував вчасти свщ. С. Архангеловъ, Житіе и чудеса св. благовѣр. вел. княг. Анны Кашинской, Спб. 1909, ст. 32—3.

граде многоплодний! Чому не поглянеш на своїх дітей і не даш їм якого заповіту? Світе очий моїх, чом так несподівано гаснеш? Чому так скоро склонив ся на захід, зоре сходу і не сяєш більше. Господине наш, преславний і великий князю, де твоя честь і слава, де твоя держава?"

І біль вдови, і найніжнійші вискази жіночої любови, і жаль правительки землї — все те зібрав поет-аґіоґраф в одну цїлість, зложену по образцю народнього голосіня. Инші аґіоґрафи, що не стільки на земське, скільки на небесне звертали увагу, позіставили сей момент на боцї, а натомість вложили в уста княгинї слова повного відданя Провидїню і радісний, похвальний гимн християнки мученикови за віру [1]).

Всї ті моменти важні тим, що ілюструють границї і напрям вольної поетичної творчости в житях святих, та свідчать про велику силу народнього творчого духа, який вніс стільки житєвої дійстности в церковно-релїґійну лїтературу. На сїм тлї нам легче буде прослїдити ґенезу великої ґрупи релїґійної лїтератури — а се плачів Богородицї.

V. Плачі Богородиці.

(Ґенеза плачу з еванґельської згадки. — Мотиви Богородичних плачів в творах ріжних письменств. — Параллелїзм сих плачів з похоронними голосїнями. — Місцеві зовнїшнї цїхи плачів Богородицї.)

Канонїчні євангелія не богато говорять про присутність Богородицї при смерти Ісуса. Матей (27, 55) і Марко (15, 40) говорять тільки про посторонніх жінок — учениць і поклонниць Ісуса; Лука (23, 27—31) додає, що сї жінки голосили, на що Ісус замітив їм, що прийдуть для Єрусалиму тяжші часи, в які неплодні і бездїтні жінки будуть почитувати ся щасливими. Іван (19, 25—27) подає, що під хрестом була з двома иншими Маріями і Богородиця, яку Ісус поручив йому, Іванови, свойому ученикови, що також був з ними. Стільки евангелисти. З уваги на те, що три перші говорять про богатьох жінок, в яких тільки кілька називають по імени, можна би заключати і про присутність Богоматери на Голготї в часї хрестної смерти Ісуса. Слова про бездїтних і безплодних жінок

[1]) Див. Житіе и подвиги благовѣр. вел. кияг. Анны Кашинскія, Москва 1909 (по ркп. Моск. Синод. Б—ки № 622) ст. 11—12. Сею редакцією житія користував ся і архим. Макарій, рект. тверс. дух. сем., що написав в 1765 р. Житіе и страданіе св. блгв. кн. Михаила Ярослав. тверс. чудотвор. Москва 1798 р. л. Мй об. ре, Архангеловъ ст. 33.

у Луки одначе вказують виразно на присутність Матери Ісуса, инакше вони не мали-б найменшої основи і звязи з ходом подій. Оплакували прецінь розпятого Ісуса, тож одна з них мусїла оплакувати страту сина, коли Ісус звернув ся до них з увагою про будучі тяжші часи, в яких бездїтні вважати-муть ся щасливими. Увага ся, видно, перервала або утишила голосїне, коли Лука кількома реченями низше (23, 49) замітив, що всї знайомі і жінки стояли одалїк. В кождім разї з канонїчних евангелій знаємо тільки про присутність Богородицї при хрестї. Її слова і заховане — нам майже незвісні.

Подія ся одначе була занадто важною, щоб могла лишити ся без дальшого богословсько-поетичного оброблення. А на поведене Богородицї в данім разї можна було подивити ся з двох точок. І так: або Богородиця виступає матїрю, що розпучливо побиваєть ся за сином, на що посередно вказують Маттей і Марко, та яснїйше Лука й Іван, а тодї її потрібна опіка земна, яку дістає в особі Івана; або Богомати знає післанництво своє і Сина, отже з підданем волї Бога переносить хвилеву смерть Ісуса — Сина Божого. Друге освітлене поведеня Богородицї належить тільки богословам-містикам, а перше натхнуло богословів-поетів на створене богатого циклю образів розпуки і ревних плачів Богородицї. Ними й займемо ся.

Головною метою церковних поетів була доґма про відкуплене сьвіта через муки Сина Божого і про воскресене з мертвих. Сухі богословські трактати і навчане ледви чи були-б мали такий успіх серед переважної більшости сьвітської маси вірних, як поетичне оброблене і використане всїх пригідних моментів. Нїчого дивного проте, що кождий такий момент являв ся осередком богатої поетичної творчости, яка в загальнїй своїй сумі дала нам християнську церковну поезію й обрядовий драматизм. Яким судьбам міг підпадати такий момент у своїм церковно-поетичнім розвитку (еволюції), ми вже мали нагоду пізнати у благовіщенській студії [1]; нинї задача наша вузша. А то: прослїдити звязь мотивів плачів Богородицї з мотивами народнїх голосїнь, або — иншими словами — пізнати паралєлїзм церковної поезії з загально-людськими почуванями — переживанями — світоглядом.

Могло-б здавати ся, що належне освітлене сього питаня

[1]) Пор. І. Свєнцїцкий, „Архагггелови вѣщаниꙗ Марии“ і благовіщенська містерія (З. Н. Т. ім. Ш. тт. LXXVI—LXXVII).

можливе тільки на основі знаня сирийської, єврейської і грецької народнїх словесностей перших діб християнства. Було-б се так, наколи-б нашою задачою було прослїдити звязь церковної поезії з тими народнїми словесностями. Нас цікавить одначе загальний розвій поетичного сюжету, яким є плач живих за мерцем. Між поетичними оброблєнями його находить ся і плач Богородиці. А що в попереднїх роздїлах була досить ясно зазначена звязь поодиноких мотивів сього сюжету в ріжнонароднїх обрібках, проте й вільно нам заняти ся оглядом мотивів сього плачу. В студіях специялїстів можна буде найти хиба подрібні вказівки на походженє одного-другого висказу або поетичного образу з певного народнього жерела, — що тільки ще раз ствердить залежність плачів Богородиці, як поетичних продуктів поодиноких поетів, від народньої поезії. Бо тільки народнє голосїнє могло служити основним образцем церковним поетам в часї їх одушевленя моментом плачу Богородиці. З другої сторони в обрібцї сього сюжету їм ніяк було не перенести на Богоматїр чисто-людських почувань і переживань кождої матери на вид умерлої дитини. Коли-б церковних поетів цікавив тільки сей сюжет, тодї мали-б ми чисто поетичні твори, навіяні материнською лїрикою, які можна би поставити поруч з розважаними вище епічними плачами, подібно, як се можна було вчинити з плачами з житий Святих. В данім разї одначе у поета инша мета, а то — роз'ясненє і поглубленє доґми. В тій цїли церковні поети злучили епічне оповіданє про Страсти Христові — як акт відкупленя — з безперечно лїрично-траґічним положенєм Богоматери і дали нам ряд творів з виразно тенденційним релїґійним характером, з епізодами значної поетично-драматичної ваги. Тому і прийшлось вилучити сї плачі в окремий роздїл.

Час, обнятий значною частю плачів Богородиці, сягає від хвилї муки зі сторони жидівської товпи до положеня у гріб. Длятого то сї плачі можна би роздїлити на дві нерівні части: плач матери на вид мученого сина і його вмиранє, та плач посмертний. В обох частях за канву служать поодиноки хвилї муки та спомини зі спільного житя. Ся епічна часть плачів і становить головний характерний рис, що виріжняє їх від инших звісних нам вже голосїнь. Лїрична часть, з виразом особистого горя матери, взорована на народнїх голосїнях, відзначає ся хиба своєю звязю з епічним описом подій та живою ґестикуляцією, якою поети надїлили Богоматїр на підставі житєвого досвіду. Сім слів Ісуса на хрестї, згадані в канонїчних

евангелїях, як також льоґічно-фізична можливість розговору мученого сина з матїрю, послужили поетам основою для введеня діальоґічного елементу. Се головні зариси плачів Богородицї.

В сїй формі обійшли плачі Богоматери, з сирийсько-палестинського сходу починаючи, майже всї европейські середньовічні письменства.

Найстарший памятник — се Голосїне Пречистої, вложене Єфремом Сиріном (Ephraem Syri — Opera, Col. 1603, p. 697—7: Threni id est Lamentationes gloriosissimae Virginis Matris Mariae super Passione domini), в грузинською перерібкою по ркп. XVII в. (А. С. Хахановъ — Очерки по исторіи грузинской словесности, Чтенія 1895, т. I, ст. 215: Плачъ пресвятой Бцы Маріи въ великій четвергъ, когда видѣла Сына своего распятаго на крестѣ); греко-християнська доґматична містерія: Χριστὸς πάσχων — Григорія Назіанзенського (після доказів A. Elissen 1835 р. і I. L. Klein, Geschichte des Dramas, III, ст. 599 сл. — звідси і текст беремо); латино-романські і нїмецькі плачі (перестудіовані і в'аналїзовані: Dr. E. Wechsler — Die romanischen Marienklagen[1]), Halle a. S. 1893 і Dr. A. Schönbach — Über die Marienklagen. Ein Beitrag zur Geschichte der geistlichen Dichtung in Deutschland[2]), Leipzig, 1875). Західно-славянські XIV—XVI в. оперті на романо-нїмецьких релїґійних творах середновіча, заступлені досить богато: чес. Placz swate Marzie (Památky staré literatury české, VIII, Praha, 1881 — Hradecký rukopis пол. XIV в. ст. 144 сл.), студія у Časop. čes. Mus. 1886, ст. 582 сл.); польс. по Лисогорськім ркп. кін. XV в. (M. Bobowski — Polskie pieśni katolickie, Kraków, 1893, Бонавентури — Опеця: Żywot P. N. Jezusa Chrystusa, по Корницькій ркп. пол. XVI в. (Bobowski op. cit. 314 сл.), Красїньских і Ягайлонській (Windakiewicz — Teatr ludowy). Хорвати оперли свої удраматизовані церковні чини великої пятницї на латино-італїянських образцях: Muka

[1]) Латинські обрібки плачів Богородицї у Daniel — Thesaurus hymnologicus II і IV. Французькі памятки церковних дїйств-плачів у E. de Coussemaker — Drames liturgiques du moyen âge, (по ркп. XIV в.) Rennes 1860 ст. 285 сл., а плач Рахелї по убитим дїтям по ркп. XII в. ст. 214 сл., а в E. du Meril — Origines latines du théatre moderne, Paris 1849 ст. 171 сл.; A. Jubinal — Mystères inédits, Par. 1837, II, ст. 139—311. La Passion Nostre seigneur 312 - 357 La Résurrection Notre Seigneur; Arbaud D. — Chants populaires de la Provence, Aix 1864, t. II, ст. 231—4. Італїянським пасійним містеріям посвятив богато уваг d'Ancona — Origini del teatro italiano, I—II.

[2]) Нїмецкі пасії, починаючи в XII в, видав F. J. Mone: Schauspiele des Mittelalters, I—II, Karlsruhe 1846.

spasitela našego. Čin na veliki petak по ркп. 1556 р. і Skazanje slimjenja s križa tila Isusova по ркп. 2-ої пол. XVII в. (у виданю Stari pisci hrvatski, XX, Zagr. 1893) і компільовані стихи Матије Дивковића — Плачъ блажене госпе дивице Марије, вид. в Венеції 1631 р. і скорше в „Наук Карстиански 1611 р. (гл. Др. Ђ. Ђорђевић — Матија Дивковић, Глас LII—LIII, Београд, 1896).

Східнославянські плачі належать до двох ґруп — східної грецької і західної латино-польської. Найстарші руські памятники враз з полудневo-славянськими знають Слово Івана Богослова про Успеніє, в якім згадуєть ся, що Богородиця „по ѡбычаю на сты' гробъ га нашего' в'ходѧщи кадити и поклонѧющи стыи колѣни молѧщи рожъдшагосѧ изнеа ха ба нш҃его дабы к'немоу шла". В сім апокрифічнім творі Богородиця виступає звичайною жінкою-матірю, що ніяк не може вгомонити свойого болю по страті дитяти. В данім разї автор апокріфу забуває, що таке відношенє Богородиці противорічить вірі в воскресенє з мертвих і вознесенє на небо Ісуса. Плач Богоматери в проповіди Кирила Турівського XII в. (Рукописи гр. Уварова, II, ст. 25 сл.) і західно-руська „Моука га нашого исоу ха ѡд преворотных жидов" XV в. (Памятники древн. письм. и иск. CXL, Страсти Христовы, вид. Н. М. Туников, СПтб. 1901), що відзначають ся значним богатством картин і фраз з народнього побуту, та львівське дійство „Вѣршѣ з'трагωдїи Хс пасхωнъ Григорїѧ Богослова" (Ставропиг. типогр. 1630) і „Ламентъ або плач прчтои Дви Мрїи" з Перла многоцѣнного К. Т. Ставровецького (Черниг. 1646) — взоровані, очевидно, на візантійській церковній поезії. Пасії угроруські і галицькі XVIII в. (Др. Франко — Апокріфи II, ст. 222—236 і ркп. Музею А. С. Петрушевича) взяті, очивидно, з польського жерела.

Мотиви згаданих плачів Богородиці, по вилученю з них релігійно-церковних моментів, можна розбити на отсі ґрупи: причина події й епічні спомини з житя Ісуса, лїричні вискази материнської розпуки і рефлексія з підданєм волї Божій. Тому що цілю творців було звеличанє акту відкупленя, то загальний тон плачів піднесений, як в похвальних гимнах. Молитвенна похвала належала ся Спасителеви за його муки фізичні, тому треба було представити їх дуже реалїстично; неменше вдячного величаня одначе заслужила і Богомати за моральні страждання на вид мученого Сина. Нїчо дивного проте, що поети розвинули дрібні спомини євангелистів до значних розмірів — як опису страждань Богородиці під хрестом, так і розмов Матери зі Сином. Одначе невважаючи на те все, в тих творах нема нїчого апокрифічного в церковно-канонїчнім значіню, а навпаки — в них

замітне загальне змаганє церковних поетів викликати через сї твори вирази покаяня у вірних і дати їм звязне оповіданє про акт відкупленя. Сей останнїй момент і злучив нерозривно описану подїю як з її першопричиною — лукавством змія-спокусника *(Χϱ. πασ. — πϱ. α')* і виною людий (Cous. 297), та благовіщенєм арх. Гавриїла, так і з її наслїдком — воскресенєм із мертвих. З огляду на се нїчого дивного, що плач Богородиці став кульмінаційним епізодом циклїчного церковного дїйства [1]).

Переходимо до огляду поодиноких мотивів плачів Богородиці:

а) Противенства дїйстности й обітниць благовіщеня змушують Богородицю звернути ся з закидом арх. Гавриїлови — Χϱπ : πϱα', Ефр. 697, Хах. 221 (Гавриїл боїть ся йти до Марії з вісткою про неволю Ісуса, 219) [2]), КТур. 26 (**Кдѣ ми, чадо, благовѣствованное,** пор. также XXVII ст. з канона Симеона Логофета: **Гдѣ благовѣстїа? гдѣ ми еже радѹйсѧ?**), Jub. 352—357 (протиставлене гіркої дїйсности кождому реченю благовіщеня), Стр. 33—14 об., Bob.-Łys. 6, Kór. 13, Čin 46, 52 (tužu na te, o anjele), Пер. 92 об. (Франко — Апокр. II, ст. 247). Красшого надіяла ся я з дня на день — Hrad. 142. Заведені мої надії, що царем будеш, як ангел віщував — Безс. Калѣки IV, № 363.

Поможи благовістнику-ангеле оплакувати смерть — Kras. 207 (Wind. — Teatr 64); „Ангелъ Гавріилъ, помози ты мнѣ! Радосте моя сошедъ во гробъ“ (Варенцовъ — Сбор. р. дух. ст. 55).

б) Юдо, я не пожалувала-б тобі гроша, було менї сина продати — Čin 44, 54. — В учит. евангелію поч. XVII в. (Муз. Петруш. № 256 л. 7 об.) проповідник говорить: „**чемоусь го не продал' Мрїи Магдалынѣ, котораѧ бы ти не л҃ сребрникоу дала**“.

в) Де твої ученики-апостоли? Cous. 296, Тур. 26—27, Sver. 59, Skaz., Варен. 55.

г) Послухайте мойого болю — Łys. 1 (Bob. 48), Čin (пролог).

---

[1]) Див. про вистави пасій у d'Ancona — Origini del teatro italiano, 2 ed. за рр. 1200—XVII в. в значнїйших містах одної Італії 36 разів, а всїх пасій має західно-европейський континент 123 (Wechs.) 15 лат. + 56 іт. + 6 фр. + 2 пров. + 3 кат. + 4 ісп. + 8 порт. + (Schönb.) 29 нїм.

[2]) В коптськім плачі, якого менї ужичив ласкаво доц. від. унїв. др. Г. Юнкер, говорить ся, що Богородиця плаче в домі Івана, коли до неї прийшли ангели, певне з тою сумною вісткою.

д) Плачте зі мною — Ефр. 698, Копт., Cous. 292, Hrad. 144, словац. Lamentationes sacrae 1692 р. 17 об. (ркп. № 23 F⁰ slav. Nemzeti Muz. в Б-Пешті), Пер. 93 (з показанєм значіня і заслуг Ісуса для людства й поодиноких верств). — Просїть Бога, щоб з вами так не сталось, Łys. 7; Schönb. 4, XIII.

е) Поетичні образи сирітства: на вість про засуд Ісуса — „тепер я дивлю ся безнадійна на море нужди... Мене бідолашну постигає недоля (605), Мила руко, на якій я опирала ся, як блющ на могучім дубі“ πρ. β' 620 Χρ. πασ.; „Нема менї тепер нї потїхи, нї де голову склонити — нї piднї у мене, нї свояка. Ти всїм був менї — і батьком, і братом, і сином, ти менї був житєм і душею, надїєю і покровом...“ Ефр. 698; „Одинокого сина забрали менї... дивіть на мою нужду“, Копт.; „Не прийдеш ти вже більше побачити ся з матїрю і не скажеш — Мати моя, Маріє — і нїхто не скаже менї — прийшов твій син, горе матери твоїй!“ Груз. 221 сл.; „З ким стану оплакувати тебе — одна я лишила ся, всї твої покинули тебе“, Тур. 26; „До кого зверну ся я, мій милий синочку, моя солодка радосте — все те стратила я, хто вибавить мене від смутку, хто верне менї мою радість“, Hrad. стихи 164 сл. і 182 сл.; „беда мне бедници, што оучиню сн҃оу мои милын, не ѡпоу҇скаи мене але оутѧгни за собою“ (л. 11); „беда мне кде поидоу и кто мне далеи дасть радоу и помоць“ (л. 12), Стр. 25—6; „domu niemam, ani rodziny, ani syna, ani przyiaciela — bom wszystko moie dobro straciła dzisieyszego dnia“, Opeć 266; „8. Nędzna ja sierota — niemam ku komu się skłonić mam“; „14. Ni ja siostry, ani brata, ani żadnego przyjaciela — skądże pocieszenie mam mieć?“ Kórn. 128 сл. (Bob. 314—315); „Kamo s'oću majka tvoja? pri kom oću tužna stati? gdo l'mi oće hranu dati?... jur nis majka, neg vdovica, a vsim ludem sirotica“, Čin 57; „...jer mi tužni srdce vene, jere ostah udovica — zgubih sinka nevolnica“, Sver. 64, Skaz.; „kam ze ya smutna podegy, wkom mity budu me nadegy“, Lament. 17; „кто нынѣ утѣшитъ отъ горькихъ мя слезъ?... кто нынѣ, сыне, поможетъ въ слезахъ?“ Вар. 55; „...бо я сиротою сына свого стала“, Бевс. IV, № 385.

ж) Спомини з житя: „Дрібною дитиною годували тебе мої груди! Надармо терпіла я труди і клопоти ізза твойого чудного зачатя! Багато горя витерпіла я за твойого житя, а тепер в годину твоєї смерти ще більше“ Χρ.πασ. πρ. β' (Klein 620); „Горе менї, що я тебе родила! Горе моїм грудям, що тебе кормили! Горе моїм очам, що тебе виділи — ушам, що чули твій голос! Горе моїм губам, що цїлували тебе! Горе моїм устам, що просили тебе! Горе мойому язикови, що говорив з тобою! Ох, не прийдеш вже, Сину мій!“ Груз. 216; (те саме +) „Горе моїм рукам, що піднимали тебе! Ти не прийдеш більше побачити ся зі

мною і не скажеш: „Мати моя, Маріє!“ і нїхто не звеселить мене вісткою — „прийшов твій син!“ Горе матери твоїй!“ Груз. 221; „Кде есть ѡнаѧ радость которую оу нароженїе твое мѣла есмь, беда мне, беда мне! да оу великїи мои смоутекъ ѡнаѧ радость ѡбротила мисе!“ Стр. 14 об.—33; „Smutna trzymam umarłego — z weselem piastowałam żywego“, Op. 263; „Jednegom synaczka miała i tegom z nieba być snała, tegom już ożelała... W radościm go porodziła, smutkum żadnego nie miała — już teraz wszystkie boleści dręczą mię bez litości“, Kórn. 9—10 (Bob. 314).

в) Епітети Синови: „Найсолодший — наймилїйший, Ти менї все — і родина, і брат, і опікун, і надія, і житє“, Ефр. 698; „Сину мій, світло очий моїх“, Груз. 216; „Роскоше моя, серця мойого радосте“, Χρπασ. πρ. β'; „Нынѣ моєе чаянїе, радости же и веселиѧ, сна и ба лишена, быхъ“, К. Тур. 26; „O moj květe přežaduci — všeho kvietie kráše ktvúcí — šlechetnější vseho světa — rozkošnějši všeho květa (208—211), Moj přemilelý synačku — a jediny jedinačku“ Hrad. 230; „Сноу мои наимилешїи... солодкости единенїа, питомыи пребыто мои, радость живота моего, потехо дше моее“ Стр. 11 об.—25; „O gdzie iest zywot! Wesele moie! Nadzieia moia! Pocieszenie moie! Gdzie iest miłość moia, Synaczek moy ukochany!“ Opeć 267; „Moj sin želni, moja dika — tugo moja prevelika, ja bih tebe nigovala — ter suzami zalivala po vse danke i vse noći... (52). Sinko mili, diko moja, Ojme ostah prez ostanka — jer mi slatki sin pomanka... žalujte me, o gospoje — sinka moga, dobro moje, ovo želno dite moje“ Čin 57; „Sinu mili, dragi... moje blago, diko moja“ Sver. 63—4; „Gledajte moje dike — sinka mila, perlu bilu... usta ova vele slatka... slatki pozor od očiju, dragi sinko dobro moje...“ Skaz. 79—80; „Сн҃ѹ мой прелюбезнѣйшїй, сладкїй мой свѣте, ...вожделѣннаѧ моѧ радости... слнце мое праведнѣйшее и пресвѣтлѣйшее“ Перло 92 об.; „О свѣте пресвѣлый, заре присносущнаѧ! Добровидный сыне мой, сладчайшаѧ доброта! краснѣйшїй свѣте мой! Сладчайшаѧ доброто!“ Безс. IV, № 388.

ѕ) Пропала твоя краса молодеча: „Де-ж твій вигляд і твоя краса, мій Сину? Де твій цвіт?“ Ефр. 697—698; „Мати виділа, як Син блїд на хрестї, никла краса, а лице викривляло ся“, Груз. 221; „Згасло світло ока, прекохані уста, нїжні риси лиця, благородне обличе, премилий вид лагідних губ, небесний запах мойого серця — що всю мою журбу розганяв, чого вмер?“ Χρ. πασ. πρ. β' (плач. Бцї); „Сн҃ѹ мои, гдѣ доброта зайде зрака твоего“ Тр. цвіт. Четв. на хвал., Пят. веч.; „Гдѣ твоя зайде красота, свѣтолучная, невечерняя? Гдѣ твой вожделѣнный лица зракъ? Гдѣ твой зракъ пресладкій?“ Безс. № 388.

и) Противенства дїйсности й понятя: „Син Божий“: гл. *а*) + „вважала я тебе бесмертним — а ти підляг загальній судьбі смерти нарівнї з розбійником і злодїєм, Ти воскрешав мертвих, сліпим вертав взір, нїмим давав мову, пораженим вертав руки — а нинї сам себе віддав смерти і закрив собі нею чуднї очи свої, уста замкнув для мови, а руки твої прибиті до хреста“ Груз. 215; „Чому висиш так — коли ти сам житє“ Cous. 292; „Tyś wiele dobrego czynił — iak łotr zabit, Oyciec Nieb. nie dał ci w tem ratunku - odłączyłeś się od matki“ Op. 263; „któż kiedy na świecie miał frasunek taki — i tak ciężki, który ból przechodził wszelaki? Mając syna jednego, a syna takiego, Między synmi ludzkimi nayurodziwszego, Wiedząc go Synem Bożym, widząc mękę jego... (не могучи помочи) ztądże boleść okrutna trapi serce moje — widząc w takiej ciężkości pocieszenie swoje“ Jagiel. (Wind. 91); „to l'je kruna̅, ku dostoja čista zlata glava tvoja? Plaču tužna prez pokoja, krunu trnju gledajući — mozg iz glave ran tekući“ Sver. 64, Skaz.; „О сынъ мой, о Боъ мой, о ангеловъ всѣхъ Царь! Почто убила такъ тебя земная тварь? Природа стонет вся и солнце все черпѣетъ — Одинъ еврейскій родъ Тебя не разумѣетъ...“ Безс. IV, № 364.

і) Реалїзм передсмертних мук Спасителя. Ісус хоче промовити до Матери, щоб потїшити: „але перед колестїю а жалостїю не моглъ говорити. теж прото иже гоубы, шїа, горло оусе было оутекло, ѿ претяжкого битьѧ. такъ ижь ни ѡдноіє силы говоренїа оу себе не имел. занюж оу кажного ѡка ѡтъ ѡного преѡкроутного короунованїа тернового гроуда криви висела в обею ноздреи. ѿ вытисканїа мозгоу, гроуда в обею оушеи ѿ битьѧ киевого, да гроуда при оустах висела, да коли хотел на плечо правое албо левое головоу положити... да не моглъ иже зо всех сторон короуна терноваѧ колола...“ Стр. 12—27.

к) Вигляд по смерти. „Очи морського сапфіру (кольору) згасли для дивленя! Пречисту голову біляву нинї звісив! Борода золотиста рожевого цвіту забарвила ся нинї карміном! Віщий язик занїмів! Пречисті плечі застигли для руху! Тонкі ноги станули для руху! А миле лице засхло — як рожевий цвіт!“ Груз. 216; „Нема менї радости від твоїх замкнених очий, анї від онїмілих уст“ Хр. πασ. πρ. β' (плач Бцї); „Вижю тѧ, милоє моє чадо, нага на крстѣ висѧща, бездушна, безрачьна, не имущи видѣниѧ, ни доброты“ К. Тур. 26; „Прекрасний Сину, цвіт лиця твойого блїднїє і зникає“ Jub. 249; „Вышла ѡна преблагословенаѧ дша изъ его престого тела... со ѡтвореными ранами скривавымъ телом с ростягнеными жилами, сбледым ѡбличьем, з отвореными оустами и з розпѧтыми роуками

и ногами. и склоненною головою. и спресмоутными wчима" Стр. 13—30; „Matka Nayświętsza rany w Ręku, w Nogach, y w boku oględuie; raz te, drugi raz owe całuie; częścią też głowę zranioną, y Brodę oberwaną, Twarz poszkaradzoną, Szyię zbitą, Uszy wyciągnione, Piersi wzdęte y skrwawione, Oczy nayswiętsze zawarte" Op. 262; „Potamnila tvoja lišca — tere prsi izranene" Skaz. 80 (Schönb. 3, V).

л) Поглянь — промов — возьми мене до себе. „Зваж на мої стони і крик — отвори уста, потїш мене" (Ефр. 698; „Ѡ говори со мною сноу мои, надеа едина моа, и wсобное мое оутешенїе" Стр. 12—27; „Synku miły i wybrany — rozdziel z matką swoje rany... przemów k matce, bych się ucieszyła, bo już idziesz odemnie moja nadzieja miła" Łys. 4 (Bob. 48); „K majci tvojoj ti se ozri — sinu tužne, jure pozri, slatki pozor rač mi dati — da te pozna tvoja mati, reći mani, dobro moje... progovori tvojoj majki — jer sva, sinko, na rastanki" Čin 46, Schönb. 4, X.

м) Коли-б ти нивше висїв — я піддержала-б голову, вмила-б кров з тїла, обцїлувала-б тебе. Нагни ся хресте преблаженний, нехай переціляю рани Сина і Бога мойого, нехай звитаю ся з власним Сином, нехай обійму тїло його і поцїлую найсолодші уста, очи, лице, руки і ноги. Нагни ся, нагни ся — хресте чесний" Ефр. 698; „Synku, bych cię nizko miała — niecoć bych ci wspomagała, twoja główka krzywo wisi, tąć bych ją podparła — krew po tobie płynie, tąć bych ią utarła — picia wołasz, piciać bych ci dała — ale nielsia dosiąć twego świętego ciała" Łys. 5 (Bob. 48); Bi mi synu nisko wisiał — wżdyby niektórą pomoc miał — główkę bych Twoią podparła — krewbych z lica odtarła — ale cię dosiąć nie mogę — Tobie miły nic nie pomogę" Kórn. 12 (Bob. 315), Jagiel. (Wind. 91); „Prikloni se drivo križa — da se k meni sin približa, ka mni prigni kite tvoje — da počinu tuge moje... da će na teb' smrt prijati — ja bih tebe nigovala — ter suzami zalivala — po vse danke i vse noći — jeda bi mi kako moći — umoliti, da se prigneš — ter me k sinku gore dvigneš..." Čin 52; „Prigni mi se sada doli — neka stebe sinka snimlu — ter na križu gorka primlu — daj mi ga se nalubiti — pokle na te hte umriti" Sver. 59.

н) Біль матери: „Ото меч, ото рана — розриває ся менї серце, очи тьмою заходять" Ефр. 698; „Як довго ще думаєш Ти так сидїти — без сну, з остовпілим поглядом? Диви, ранок блестить!" Χρπ. πρ. δ' 1841 сл (хор женщин); як побачила Богомати звязаного Сина в товпі: „вибігла мов та блискавиця бистра, підняла ся як орел, загреміла мов ті облаки, заревіла як лев за дитятком (маленьким), замичала як теля, застогнала як море, захвилювала як ріка, загоріло ся її серце мов від

огню, заболїли печінки як від стріли, потемніло у неї в очах як у мерця“ Груз. 220; „Ѡ каменое ср҃це мое чомоу се не росьладе... ѡчи мои чомоу не выскочите... ѡ бедная оуста моя чомоу не ѡнѣмѣете“ Стр. 30; „Za to srdce m’jad prodira — zać od tuge jur umiram“ Čin 52; „Нынѣ сердце мое терзается — составы и плоти разсыпаются — кровью устнѣ мои запекаются“ Вар. 55.

Зовнішні ознаки болю: „впала мати на землю, жалібно побиваючись“ Груз. 216; „Проливала криваві сльози, кричала, била себе в груди, драпала собі лице, рвала свою одїж“ Груз. 220; „Перси біющи възываше жалостно“ Тріодь цвіт — (стр. четв. на Хвалите); „Прегорко плачоучи, головоу свою била роуками“ Стр. 14 об. — 32; „Мати без престанїа гроб ѡбнимает, а седячи при гробе притоуливши сѧ с҃ноу своемоу жегнала“ Стр. 15 об.—34; „Da ne pojdu nevolnica — skubuć vlase, deruć lica“ Čin 52, Skaz. 76.

Паде без чутя на землю: „Перед болестїю, а горкостїю. падши как бы во сне иже живоучи оумерла была“ Стр. 13 об.—31; „на земли легла силною оудроучена болестїю“ ib. 14—31; „силною м҃тью на полы мертва стала, да говорити не могла“ Стр. 14 об. —32; „Padła pod krzyżem iakoby umarła“ Op. 56 і ин.; „Tu padi Marija na tla od tuge“ Čin 46; „Она бысть безъ памяти и больше часа — ударилась о землю, едва бисть жива“ Вар. 54; на вість о розпятю Сина: „Света мајка ничице је земльи пала, студен камен узимала, слатке прси разбијала, златне косе иструала“ (В. С. Караџић — Срп. нар. пјесме из Херц. № 338).

о) Болеви матери співчуе природа: по евангелію — Ефр. 697; „Чи може земля видержати такий біль? коли-б у сонця було чуте, то на вид материнського болю воно настрашилось би сього видовища... словами не описати сього болю“ (Ефр., t. I, 205 — de Morte oratio); „Нинї світ почорнїв, померкли сонце і місяць, а звізди падати-муть, синє небо плакати-ме, а земля засмутить ся“ Груз.-Хахан. 216; „Тварь съболѣзнует ми 25..., Оужаснуса н҃бо, и землѧ трепещетъ, с҃нце померче и камение распадеся... Слышите н҃ба и море съ землею, внушаите моихъ слезъ рыдание 26..., како стоитъ землѧ, чююч тѧ на себѣ на кр҃тѣ висѧща 27 (К. Тур.)[1]; „Вонми небо, внуши земле глаголы устъ моихъ плачливыи, а ты все створеныя разумное плачь нынѣ со мною“ Перло 93, Варен. 55, Schönb. 4, XI.

ѡ) Вмерти-б менї з тобою, Сину: „Коли я побачила смерт-

[1]) В канонї Симеона Логофета говорить ся: „и рыдаше вся тварь, того видящи висяща нага на древѣ, солнце луча сокри, и звѣзды свѣт отложиша: земля со многимъ страхомъ поколеблеся, и море побѣже, и каменіе распадеся...“ (Рки. гр. Увар. XXVIII ст.).

ний погляд Сина — смерть стала моєю метою; я не перенесу тягару житя“ Пр. α' 468—9); „Ох, коли-б можна мені було товаришити тобі до дому Смерти — о скілька ліпше було-б вмерти мені, як видіти тебе вмерлим“ Хр. πας. πρ. β' (плач. Б-ці); „Дайте мені вмерти з Сином моїм, розпняти ся з ним на хресті... Вбийте мене разом зі Сином: смерть для мене солодша, жите-ж тільки плач і стони, рай мені помрачив ся, а ад — спокій. Пожаліїте мене! Коли розбійники з тобою будуть нині в царстві божім, пощо-ж мене зіставляєш жидам!?... Ти лишив свою матір, нехай її покриє вічна пропасть, нехай її нотемніють очи, померкне сонце і місяць, звізди спадуть...“ Груз. 220—1; „Хотѣла быхъ с тобою оумрети... радость мнѣ ѿселѣ никакоже прикоснется... не хощю бо жити, нъ варити тѧ въ адѣ. нынѣ моѥ чаꙗниѥ, радости же и веселиꙗ, сн҃а и б҃а лишена быхъ“ Тур. 26; „S mým mě synem ukřižujte — na kříž mě k nemu přikujte; rádat' chci tak snim umřieti — budete l'mi toho přieti. takt' me srdce túhy zbude — a takt' mi smrt' lehka bude (96—101). A již sem všech ovšem zbyla — smrt' by mi milejši byla (186—7), ale to ma največšie jest — ze všech mych bolesti bolest' — že mi toho nelzě jmieti — za mého syna umřieti — a tam na křiži s ním pnieti... velikúbych radost' jměla — ta by mi smrt' sladka byla — a všech bych žalostí zbyla. Radější bych to vzvolila — než tisúč těch světov jměla. Ale to sě nemož stati — račte mně as tělo datí mého synačka milého...“ (384—407) Hrad.; „Хотїла-б я вмерти зі сином, смерть мені наймилїйша“ Jub. 248; „Беда мнѣ беднници. што оучиню сн҃оу мои милыи не ѡпоу^{с}каи мене але оутѧгни мене за себою. абы ꙗ оумерла стобою, штобы ты са^{м} не оумерлъ, нехаить оумреть таꙗ твоꙗ матка. ѡ беднаꙗ смерти не препускаи и мене. бо ты нине теперь сама надо вси речи люба еси. вси силы оудроучи маткоу. маткоу и с сино^{м} оумоучи посполоу... потехо дш҄е моее оучи^{н} то што бы^{х} ꙗ оумерла стобою (11 л.) ...выслоухай мѧ прошоу тѧ сн҃ꙋ милыи. да прими мене на свои кр҃ть, штобы которыѥ в'одно^{м} теле живоу^{т}. да ѡдною се м҃тїю милоую^{т}, ѡдною бы смертїю загиноули... и маткоу оукрижоуите. а любо которою иною смертью мене оумоучте. здровье мое моучa^{т} животъ мои мреть. надеѧ исъ земли взѧта есть. да чемоу^{ж} оуже по сн҃оу живеть матка оу такои жалости. возмите да ѡбеите маткоу и с сино^{м}. не препоускаете нароженїю. не препускаите те^{ж} и матце еѧ. ахъ беднаꙗ см҃рти чемоу мне самои такова еси. занюж^{ж} бы^{х} тогды спо^{л}на радовалисе коли бы^{х} и сино^{м} мои^{м} посполоу оумрети могла [1]). сласно ми есть оу^{м}рети беднници. але смртъ

---

[1]) В ркп. № 256 (Муз. Петр.) л. 8 проповідник звертаєть ся до

пожадаючиѧ ѿстоупоуєт. бєда мнє нєсчасницы. лєпшєи бы ми оумрєти было. нижли живот вєсти смєртєлныи. алє бєгаєть смрть ωт бєди а мєнє нєсчасноую полишаєть. ...приими мєнє сн҃оу милыи и с собою на крть. зано҃ ми ничого нєт нинє сласнєишого, толко стобою оумрєти на крті тєбє ωбнимаючи. да вєрнє ми нєт ничого горшєншого толко жити по смєрти твоєи... (11 об.) сн҃оу мои, ничого инъшо(го) нє надобє толко оумрєти албо сѧ забити. зано҃ вєрнє далєи жива быти нє могоу. подпоможи ми сн҃оу, оупусти оу мєнє ст҃го дх҃а твоєго... (14 об.) Стр. 25—26, 33; „Wolałabych stokroć umrzeć — niż widzieć synaczka mego na krzyżu zawieszonego... marne rozłączenie — było wielkie miłowanie — przetoż ciężkie wzdychanie...“ 14, 16 Kórn. (Bob. ст. 314); „Puydę ia z Tobą — pokryię głowę y twarz mą żałobą. — puydę w ogrodziec y na calvarią — niech mię żydzi y z tobą zabiią...“ Kras. (Wind. 64); „I wolałabym stokroć umrzeć, niż być żywa — żem tego doczekała kiedy żałośliwa“ Jagiel. (Wind. 91); „Weź mię raczey na śmierć z sobą — wolę razem umrzeć z tobą — niż żyć bez ciebie — już od żalu umieram, na cię patrząc... (думає о своїй смерти) a po śmierci niech będzie który z litości... napisze mi takie słowa — że „tu matka Jezusowa — żalem strapiona — którey śmierci jest przyczyna — że pozbyła swego syna — tu położona“ Бесс. IV, № 387 (по ркп. Унд., Толст.); Б-ця хотїла вмерти скорше від Ісуса, щоби не видїти його мук, але Ісус не дав їй того, бо не могла-б дістатись в рай“ Čin (діяльоґ Б-цї з Ісусом); „Mene će smrt umoriti — prvo neg š nim razdeliti, gdi mi sinka uhitiše — oh ti glasi tužni biše (44). Utišite mu nevolu, misto sina me propnite — a nēga mi oprostite. Da sam žena, negledajte — ńega muku meni dajte, tu milost mi učinite — pri ńega me umorite... Gdi te tužna tako viju — kako sebe ne ubiju? (46 — Skaz. 80) ...mater takoj umorite — ter zajedno š nim propnite, tu milost mi učinite — mene živene ne pustite (52 плач Б-цї)... Zač majku tvoju odbignu? — zač me na križ ne podignu (57) Čin; „Mug Sinu... protahuy mne ksobe, at y ga spolu stebu skonam, neb w horkosty giz omdlewam, neb ty duszy wypustysz a mne smutnu opustysz“ Lament. 17 об.; „Увы, мать — разсыра земля, возьми меня къ себѣ. сыне мой любезный, надѣжда моя!“ Вар. 55; „День ми сей буде смертоносный — умру съ тобою живоносный, неглѣ жити въ тузѣ толицѣ — паче иду под земле лице!“ (№ 360), „Ахъ ты сынъ, ты мой любезный! — гдѣжь моя надежда?... бейся, сердце, сокрушаися — утроба терзайся!“ (№ 363);

Юди з запитом, чому так не вчинив: „иж ѩко их ст҃аа мт҃ь нє была роздѣлєна. Так бы ты ж нєхаи була съмрть и моука єдина“.

„Сыди съ креста, сыне мой — и умру сполъ съ тобою“ (358); „О свѣтлѣйшія очи мои — что плачете, не померкнете? уже бы я свѣта не видѣла — о, глаголивыи уста мои, что глаголете, не умолкнете?... увы чадо мое — сведи мя отъ печали жизни сея — и азъ бы съ тобою умерла — да бѣгаетъ отъ мене вѣчная смерть! Увы чадо мое!“ (389) Безс. IV; „Кладете его оу гробъ и мене беднꙋю оуложите исни*“ (л. 15) Стр. 34; „Mnie włoż w grob wedle niego (262) ...O synaczku miły moy racz dopuścić, aby mnie włożono w grob z tobą, bo niewiem moy miły synu, iako mam y moge bydź żywą bez ćiebie; przetobym rada pospołu w grobie z tobą była... zmiłujcie się, nie bierzcie go ieszcze odemnie, niechay tu iuż umrę przy nim, abym więcey po nim nie żyła, tego żądam y pragnę... mnie z nim pospołu pogrzebcie: a iakom go nosiła żywego, niechay będę miała w grobie umarłego“ Opeć 263—4; „Oy moy miły synu pokażże mi te łaskę twoię, racz wziąć dziś do siebie duszę moię“ Op. 268; „Počekaj me, ti Osipe — jere srdce me pogibe — mene ssinkom ne rastavi — da u grob me snim postavi — hti mi milost tu stvoriti — š nim me u grob zatvorite“ Sver. 66; (idem +) neka ovdi ja neboga — nal'ubim se sinka moga“ Skaz. 80. (Schönb. 3, VII—VIII; 4, X; 5, XVII—XVIII).

п) Син потїшує матїр. „Не рыдай мене мати, зрящи въ гробѣ егже въ чревѣ безсѣменно зачала еси сн҃а. съскресна бо и прославлюсѧ и възнесоу съ славою ꙗко бг҃“ Тр. цв. (стр. суб. кан. піс. 9); „Не рыдай, о мати моя — ты отри токъ слезный — веселись надеждой: — я царемъ на вѣки буду — и тебе прославлю — для тебя я всѣхъ прославлю — кои тебя любятъ!“ (въ сердцѣ паки гласъ отъ Бога получаетъ:) Не плачь, о мать моя! я въ третій день воскресну — всѣхъ мертвыхъ искуплю, разрушу я адску бездну... (№ 364) Безс. IV (пор. Jubinal 249, Dieu).

р) Пiддане Провидiню, надiя на воскресене, похвала хрестови: „Ходила я на суд, ходила на закон — і мене викинули, бо нема в тім місци суду і закону — але я здала мою журбу на Бога небесного“ Копт.; „Sinko dragi, ostaj z bogom — s tužne majke blagoslovom... (57) Gospodine, slava tebi — ki s'mi sinka vazel k sebi — pokoj mi vas, sinko, budi — svoje majke ne zabudi“ (58) Čin; „Oj meh sinko, diko moja — tužno moje razdilenje — dragi sinu i cvilenje — ovo ću se odiliti — tebe sinko ostaviti — nu u miru ti boravi — neka mene žalost davi — na kolinih tebe prošu — i za lubav ku ti nošu — hrlo mi se ti povrati — kako hoti obećati“ Skaz. 82; „Лечъ же въ надѣи моей неуставаю — же сн҃а моего змертвыхъ оглядаю...“ Вѣршѣ; „Pozdrowion bądź naydroższy krzyżu swięty, któryś był godzien nosić Króla y Pana Niebieskiego, a Syna mego miłego —

Pozdrowion bądź krzyżu, który krwią Syna moiego iak złotem nieoszacowanym, drogiemi kamieniami y perłami, iesteś ozdobiony. O słodkie Drzewo, tyś nosiło ciężar przenaysłabszy, Ciało z Bostwem złączone: tyś samo było godne nosić odkupienia skarby, będąc Nayswiętszą krwią skropione!“ Opeć 265—6.

с) Подяка за співчутє: „Dziękuię wam miłe panie, iżeście mnie y syna mego ze mną żałowały“ Op. 267. В дійствах „Sveršenje“ і Вѣршѣ“ сю подяку висказують автори від імени церкви в епільоґу.

У вступі до плачів Богородиці вказано вже на звязь внутрішньої будови сих творів з однородними плодами народньої словесности — голосінями й їх елементами в епічній літературі. Сама ґенеза голосінь, як плодів свойого рода імпровізації, зазначила певні рами спорідненя, в яких ріжні прояви горя з приводу смерти близких осіб можуть накривати ся, не будучи одначе ідентичними. Відносить ся те головно до споминів про особливші хвилї житя чи то мерця, чи то жалібників, які ціхують кождий раз поодинокі кружки близких — споріднених людий. В плачах Богородиці ту характеристичну прикмету становлять мотиви а, б, в, и, і, м, п і почасти р. Противенства дійсности і обітниць благовіщеня (а), поступок Юди (б), неприсутність перестрашених товаришів — учеників при смерти (в), противенство дійсности і понятя „Син Божий“ (и), передсмертні муки на хресті (і) і неможливість облегчити їх (м), та потїшенє у формі внутрішнього голосу Матери від Сина (п) з надією на воскресенє (р) — могли увійти мотивами тільки в плачі Богородиці. З другого боку мотиви народнїх голосінь: 1. Пощо вмер, коли тобі добре було, всього мав подостатком, 3. Нестало робітника, помічника, 4. Чи ми були такі лихі, що загнївав ся на нас? Чим ми завинили? 10. Смутна — невесела твоя хата, без дверий і віком... 12. Коли і звідки прийдеш, прилетиш? 13. Повійте буйні вітри, рознесіть могилу, збудіть покійника, 14. Не бувало того, щоб мерцї вставали, крилець не мають, 18. Страх, щоби лихі люди не осквернили горя материнського, 20. Мерцї рідні взяли до себе, 21. Покійник подасть їм вістку, 24. Надія на вічне спасенє покійника — зовсїм льоґічно не могли найти собі ніякого корелятиву в плачах Богородиці. Тільки слїдуючих 14 мотивів з плачів Богородиці могли оперти ся на мотивах народнїх голосїнь: д — 17; е — 2; ж — 6, 7; з — епітети; ѕ — 5; і — 8; к — 9; л — 11, 15; н — 16; о — 19; п — 15; ѡ —

22, 25; р — 23; с — 26, 27, причім не треба забувати, що кінцеві мотиви народнїх голосінь (22—25), як виразні нарости християнського впливу на народнїй світогляд не мають йти в рахунок.

Зваживши все те, ми переконуємо ся, що творцї плачів Богородицї взяли тільки поетичні образи з народнього голосїня, щоб ними з одної сторони — звеличити красу материнського болю перед лицем смерти, а з другої — дати тим сильнїйший вираз вірі у воскресенє. Се виступить тим яснїйше, коли узглядънити нерозривну внутрішню звязь Благовіщеня, Різдва, Страстей, Воскресеня з фазами розвою материнства взагалї. В центрі всїх тих подій находить ся Марія-Діва, молоденька обручниця, щаслива мати, страдаюча мати, мати-християнка. І церковні поети не залишили нї одного випадку з сього циклю подій, щоби не звеличити відповідних фаз материнства взагалї. Благовіщенський канон сконструовали вони на филюючих чутях радісної любови і боязкого жалю в дївочім серцї; канон Різдву — се низка колискових пісень щасливої матери, що тільки хвилево зжахнеть ся на згадку про незвісну будучину свойого солодкого плоду, бо золоті мрії уносять її в країну чудово-красного і щасливого царства — якого могутнїм володарем стане її слабеньке дитя. Житє розбиває постепенно одну за другою золоті материнські мрії, вбиває в її груди меч за мечом, поки не здавить самої матери видом передсмертної муки і хрестом смерти. Боязкий жаль за безжурним дївоцтвом на голос благовістника, хвилевий жах перед незвісною будучиною у колиски — оказуєть ся — мали більше підстав, як радість любови і щастє матери. „Лучше менї було дївою лишити ся — лучше було-б не родити менї тебе, сину — лучше менї вмерти-б, як дивити ся на тебе вмерлого“ — голосять матери, голосить і Богородиця під хрестом: вона-ж і символ терплячої матери. Обітницї благовістника, постепенний зріст значіня сина в громадї, золоті мрії... і все те нараз тільки одно марево, що чинить дїйсність тим страшнїйшою. „Ти вернеш, приходити — прилїтати-меш до мене — вмру і я, щоб на віки злучити ся з тобою“, голосили й голосять матери; „прибийте мене на хрестї зі Сином, поховайте мене з ним“ — голосить і Богомати церковних поетів, поки не найшла полекшї свойому терпіню у вірі в обіцяне воскресенє Богочоловіка, з яким вже нїхто її не розлучить. Повірили у воскресенє й инші матери, що поклонили ся Марії-Богоматери, Матери відновленого „рода человѣческаго“ і погодили ся зі судьбою (мотиви 22—25).

В тих самих канонах можна би з другого боку добачати і ширші основи людського житя, що натхнули релігійних поетів на ряд гимнів йому, а то: зачаток чоловіка, його рідзво, розвиток — смерть, вічне житє. Се одначе не становить в дану хвилю предмету наших студій, тому не задержуємо ся на виказаню відповідного паралелізму.

Змаганє до житєвого реалізму, що характеризує творців плачів Богородиці, зблизило їх — по волї й неволї — у вказаних вище паралелях зі світоглядом народнього голосіня, який виступає дуже ярко і в латинській Богородичній піснї, особливо в матеріялїстичнім розуміню сїмох радостий і сїмох болїв Марії (див. Daniel — Thesaur. hymnolog. I, ст. 315 сл. і 336 сл. de septem gaudiis — de septem doloribus Mariae). Ся пісенна творчість, вийшовши з сирійсько-грецького сходу, одушевила скоро латинський захід, що розкинув її по цїлій Европі середньовічя, поки через твори католицького славянства не став впливати на православних Славян (білоруські Страсти, хорвато-сербський Плач Госпин, українські церковні дійства й угроруські Пасії).

Крім сеї внутрішньо-річевої рівнобіжности в плачах Богородиці ріжних епох і народів замічаємо ще деякі спільні прикмети в описї зовнїшнїх ознак болю у Богоматери. Сирійсько-грецькі поети говорять вже про омлїванє Марії на Голготї, а їх наслїдники додають до сеї хвилї болю кілька дуже драстичних подробиць, як Марія рве на собі одіж, ранить нігтями груди й лице, вириває з голови волосє. Такими ознаками розпуки наділили Богородицю поети — грузинського плачу і хорвато-сербського, отже якраз поети тих полудневих племен, що відзначають ся незвичайно живим темпераментом, під впливом якого нї одно голосїнє не обходить ся у них без тих зовнїшнїх ознак болю. Коли зважити, що тих самих зовнїшнїх ознак глубокого болю вживають і старинна-грецька пісня (розпука Ахиля в Ілїяді) і середновічний французький співець (часті омлїваня Карла і його дружини) — то переконуємо ся, що плачі Богородиці були оперті і в зовнїшнїх подробицях на рисах народнього побуту і світогляду.

VI. Похоронний канон і духовні вірші.

(Дуалїзм світогляду народнього і християнського. — Стремлїнє церкви згладити черти нехристиянського світогляду. — Доґма нового вічного житя в церковній похоронній поезії. — Розрада жалібникам. — Прсти-

ставленє мотивам жалю нових правд віри. — Деякі паралелї з дохристиянських похоронних обрядів. — Мотиви церковного похорону в народній перерібцї. — Закінченє.)

Первісна християнська церква, як було виказано в роздїлї про нагробні написи, заняла відразу ясно означене становище супроти традиційних голосїнь за мерцями. Вона поглянула на смерть тїла як на початок вічного житя душі, чому дала вираз в написах. Всеж таки вона була ще за слаба, щоб затерти всї слїди жалю за любим покійником і заступити його одною радісною надією на будуче вічне житє. Можливість скорої переміни жалю на радісну надїю слабла в міру зросту условин доступленя вічного блаженства. Бо-ж душі умерлого належало очистити ся від гріхів через митарства, вона мала станути на суд за вчинки всього житя — а все те тільки зменшало правдоподібність скорого доступленя небесного блаженства. Коли зважити се, то ясним стане, що тільки дуже незначна скількість перших християн могла глядїти з тихою надією на будучність своїх покійників, а решта — по давньому — виділа в смерти тїла привід до великого жалю, який і висказувала і в голосїнях і в нагробних написах. Сьому очивидному роздвоєню христіянського світогляду старала ся церква запобігати чи то рядом заборон, що сягають майже до наших часів [1]), чи рядом заупокійних і похоронних молитов і пісней, що зложили ся вже на границї VIII і IX вв. на похоронний каном. Вкажемо тільки поодинокі моменти на доказ похоронних молитов-пісень в первохристіянській церкві [2]). І так: первомученика Стефана мали хоронити апостоли з піснями і молитвами. В апостольських постановах (6, 30 і 8, 41) говорить ся про поминки усопших в молитвах і піснях; св. Ігнатій († 107) був похоронений з піснями; св. Іполїт († 250) рівнож згадує в своїх постановах про обряд поминаня; св. Афанасій († 373) дав уже молитву за вмерлих, а Єфрем Сирин († ок. 378) полишив ряд гимнів памяти вмерлих; Григорій Наз. († 391) свідчить про похоронні піснї, а також і Іван Зл. († 407) знає

---

[1]) Більше про се у E. Rohde — Psyche. Seelencult und Unsterblichkeit der Griechen, Frb. i. Br. 1898, I, ст. 221–5; A. J. Binterim — Die vorzüg. Denkwürdigkeiten der chrt.-kat. Kirche, Mainz 1831, VI² (14) ст. 406, 409, 437; A. Franz — Die Messe im deutschen Mittelalter, Frb. i. B. 1902, ст. 218—249: Totenmessen.

[2]) Вони зібрані на основі аеппа Филарета — Истор. обзоръ пѣснопѣвцевъ, СПтб. 1902, ст. 18, 19, 49, 63, 76, 85—6, 114, 141; 195—8, 232, 251, 263.

навіть похоронних голосільниць (бес. 62 на Івана) і виступає проти голосінь-жалів, поручаючи замість них молитву (бес. 70 Антіохійцям).

З того часу найважнійша одначе поетична діяльність Єфрема Сирина. Сей найбільше плодовитий поет первохристиянської доби лишив і слова про смерть і 85 похоронних гимнів [1]), в яких — як вище було вказано — дав цілу низку високопоетичних образів горя по втраті дорогої особи і сим робом затіснив звязь між народнім голосінєм і церковною службою, а з другої сторони положив основу під християнський похоронний канон. В сій хвилї для нас найінтереснійший останнїй момент, якого найбільше елєментів находимо в слові по умерлих (Op. p. 776 ss.). „Коли дивимо ся на велику і страшну тайну смерти — страхаємо ся, киваємо головами і зі смутним лицем пізнаємо власну нужденність... (777) Будьте здорові, братя добрі, і молїть ся за мене під ту годину. Йду в далеку дорогу, якою ще нїколи не ходив, іду в чужу сторону, з якої нїхто не вертав ся... (Прощанє з побратимами, приятелями, рідною стороною, свояками) дожидати-мемо вас там... Коли я що доброго вчинив, се менї стане присвічувати, а як я занехав що вчинити, то там воно стріне мене. Хоч я і придбав яке богацтво, яка-ж користь менї з него? За милосердє, опіку і поміч тут — зазнаю того самого й там. Прикра то і трудна отся хвиля розлуки душі з тїлом. Над всї хвилї найприкрійша і найболїснїйша для мене: бо застала мене неприготованого. Темна менї ніч, бо без плоду, сухим і пустим, стяла мене смерть. Трудна і прикра менї дорога, бо не маю нїякого добра на неї... Молїть ся за мене“ [2]). Ціль молитви показана в похоронних гимнах: „Окропи, Господи, надією житя лице умерлих і постав їх одесную, коли прийдеш...“ (Похвала св. Тройції за дїла спасеня живим і мертвим).

Паралєлїзм елєментів народнього голосїня і церковно-релїґійного світогляду в творах Єфрема Сирина свідчить головно про неможливість наглого зірваня з природною традицією вияви почутя горя з нагоди смерти близких осіб, а з другої сторони про велике зрозумінє поета для народньої поезії, як лїпшого

[1]) Ephraemi Syri — Opera, Coloniae 1603, t. I, p. 205: Alia perelegans de morte oratio; p. 776 Sermo in eos, qui in Christo obdormierunt... et de morte; Hymni et sermones, Mechl. 1889, t. III: Cantus de defunctis, 85 n-ri.

[2]) Дальший уступ цікавий даними для похоронного обряду: свічки, гарна одїж, змиванє трупа водою, похорон в могилах або гробівцях.

і богатшого жерела і церковної поезії. Мотиви — страшний вид смерти, людська малозначність, прошенє молитви покійником, прощанє на далеку дорогу, учинки добрі і злі — нагорода за них, благанє у Господа милосерного суду, як спільне добро християнського світогляду, перейшли вповнї у піснї за вмерлих Андрея Критського († 713), Івана Дамаскина († 776), Феодора Студ. († 826, канон мясопустний суботї з поминками покійних) і Феофана († 843), з яких з часом зложено похоронний канон (Чин на розлуку душі від тїла, Послїдованє похорону — Парастас, Панихида, Поминанє вмерлих у поодинокі днї року). Тому що усталенє сього канона могло наступити не скорше IX—XI в., то до сього часу послугувала ся церква поодинокими піснями — молитвами і псалмами Давида, які війшли в склад похоронного чину (Officium mortuorum) західної латинської церкви, що зовсїм не має згаданих вище творів грецьких церковних поетів VIII—IX в. В латинській церкві розвинув ся натомість духовний вірш, посвячений розважаням з приводу смерти, дуже ріжноманїтний, бо не усталений самою церквою, за те більше рухливий в сторону широких мас вірних, які (напр. Французи, Італїйцї, Славяне-католики) приняли його замість давнїх голосїнь, або змінили їх під його впливом через одвітні додатки. Православне славянство послугувало ся церковним каноном, що майже мотив за мотивом розбивав традицийне похоронне голосїнє, протиставленєм їм чи то благ вічного житя, чи маловартної земної суєти, або упімненєм живим до богоугодного житя та зазивом до спільної молитви за покійного.

Переходимо до огляду пісень похоронного обряду греко-славянської церкви [1]). Церква освятила поодинокими частями установленого канону головні повні траїізму хвилї смерти і похорону. І так у нас осібний чин на розлуку душі від тїла, що дїєть ся при постели умираючого; осібний чин поминаня в домі, а осібна часть присвячена пращаню з покійником (останнє цїлованє). Є і значні ріжницї в похоронї дитини, монаха, світського священика і світського чоловіка. Порядок і склад тексту не усталений в поодиноких требниках, і се приходить ся позіставити студіям специялїстів.

Спільні прикмети похоронного канону і голосїнь зовнїшньої

[1]) На підставі отсих видань Требника — Ευχολόγιον: ркп. Новгород. XIV в. по виданю Имп. О-ва люб. древ. письм. № XXIV 1878 р., в Венеції 1538—1540, Милешеві, Стрятинї 1606, Могили в Київі 1646, грец. Ρώμη 1873, Москва — Син. 1906.

форми — се поетичні образи: розлуки душі від тіла, зазивів природи до участи в горю живих, вигляду по смерти, жалю за красою житя, розважань про житейську суєту і діяльоґічні звороти від імени живих до вмерлих та навпаки.

В молебнім каноні Івана монаха пресв. Богородиці від вмираючої особи (Вен., Стр.) говорить ся, що в „часъ сей ужасенъ, страхъ и трепетъ объемлетъ душу“, тому вмираючий просить в 4-ій пісні: „Плачте и рыдайте о мнѣ ангели и хрстолюбцы, ꙗко душа неистовно отъ тѣла разлучаетса“. В Новгор. трб. в 3-ім стиху мірського погребу говорить ся, що „душа отъ тѣла нужею разлучаетса... убо плачющиса поидеть“; се одначе не перешкодило твердженю 16-го стиха, що „любьзно бо разлучаетса дша ѿ тѣла“. В 4-ій піс. на відхід душі вмерлий звертаєть ся до природи з зазивом: „Облаци искаплите росу ꙗкоже сльзы, холмы и горы, жалостно о мнѣ плачитеса (Стр. — милостївно рыдаите) удалившуса ѿ ба и приближившюса бѣсом“. В піс. 8-ій: „Воздохнѣте о мнѣ страстнѣх всѣ концы земнїи и совосплачитеса“.

Мотив страху і потреби молитви-співчутя оснований на митарствах, що очікують вмираючого по дорозї на страшний суд. В зображеню митарств творцї одвітних пісень послугували ся рядом поетичних образів, опертих на неканонїчних есхато льоґічних візіях греко-східного християнства. Зараз важні для нас тільки ті поетичні образи, що послужили до самого представленя митарств. В піснї Андрея Крит. на відхід душі говорить ся, що „агглы и народъ лукавыхъ собрались держаще грѣхов' моихъ написанїа имуще души моеа дерзостно“. Іван Мон. називає їх „воздушнаго кнѧѕа насилника мучителѧ, страшныѧ пѵтестоѧтелѧ“, против яких одинока оборона в ангелї світоноснім (Мог. 558 — инъ канонъ на исходъ души п. д҃.). А тих варварів безплотних цїлі полки (кан. на исх. и҃.). Вони то і старають ся пірвати душу, тому вона забуває і вітця і матїр і приятелїв, а тільки гризеть ся страшним судом (блаж.).

Образи вигляду мерця натхнені ще більшим і глубшим поетичним чутєм, а то тому, що поети творили під безпосереднім впливом власних переживань і почувань на вид мерцїв, між тим як висше вони творили тільки під вражінєм абстрактних і зі сторони підсказаних їм плодів уяви. „Вчера і нинї був ще з нами в своїй красї, а тут вже лежить на поталу хробакам бездушний труп (сѣд. пѣс. г҃ на исх.), в якого руки й ноги звязані (Иван мон. піс. 8). „Зракъ погибаѥть и помрачаѥтьса,

лице оуши разроушаються и оуста загражаются. роучѣ и нозѣ ѕвадши гробѹ прѣдаетеся" (Новг., блаж. ѕї.). А в землї пропаде вся краса, розточуть її хробаки (Вен., блаж.), не зістане в могилї й слїду нї з тїлесної краси, нї молодости, нї з бистрого зору — все зівяне як трава (Мог., блаж. 14).

Вершком поетичної творчости на сю тему можна вважати пісню по евангелію в часї останнього цїлованя дитини, яка вповнї наче-б була одним голосїнєм роспучливої матери. „Ѡ кто не восплачетъ, чадо мое, еже ѿ житїя сего свѣтовное твое преставленїе. Ибо яко младенецъ нездрѣлый ѿ матернихъ ѡбъятїй нн̃ѣ якоже птенецъ скоро ѿлетѣлъ еси и къ создателю всѣхъ избѣглъ еси. Ѡ чадо, кто не восплачетъ, зря твое ясное лице неѹвядаемо прежде бывшее якоже кринь красный, нынѣ же ѹвядшее... якоже бо корабль слѣдѹ неимѣи, сице зашелъ еси ѿ очїю скоро..."

Льоґічний розвій сих тем мусїв завершити ся образами житейської суєти, себто нестійности всього земного. Іван Мон. дає вираз сьому розважаню в 8-ій піснї, в якій говорить від імени вмираючого: „Вскѹю ѿ чрева матере моея изыдохъ азъ, родивжеся страстно, како не погыбохъ абїе, хотя в огни вѣчномъ мѹчитися". В Новг. трб. в монашім погребі находимо не так роспучливий оклик, зате більше реалїстичний в зображеню противенства житя і смерти: (136 об.) „...како иже сдѣ вонями мажющеся зловоннѣ лежить смердяще. како иже златомъ красящеся бескрасоты безлѣпоты лежить... Все сѹетье ч҃лче... (і золото і срібло і рабів богато і плач — все порох і тїнь). Смерть все змітає і кожду людину нївечить, та всїх зрівнує — говорить ся в стихирі гл. а҃. священничого погребу (Мог.): „игѹмены, и книжники, и ѹчителя, и сѹетныя мѹдрствѹющыя тлитъ, еп҃пы же и пастиря..." В 16-ій блаженнїй похорону (Мог., грец.) говорить ся виразно, що на страшнім судї стають всї рівно в однім рядї — раб і владика, цар і вояк, богатий і бідний. Погляньте у гріб, взиває поет від імени вмерлого (Вен.) і пізнайте хто цар, або вбогий, або грішник!

Для середньовічя, особливо для його афористики і релїґійного малярства, були сї місця византійських поетів богатим жерелом нової творчости, що обертала ся коло короткого висказу: quod fui — estis, quod sum eritis (чим я був — є ви тепер, чим я є тепер — будете) і коло малюнку: танець мерцїв[1]).

---

[1]) Dr. K. Künstle — Die Legende der drei Lebenden und der

На греко-славянськім ґрунті сї мотиви розвивали ся тільки в похороннїй поезії, як наука від імени вмерлого живим, щоби не занадто привязували ся до земної суєти. І мерлець взиває: „прийдіть і погляньте, як почорнїла краса мойого тїла і ревно покайте ся“. В стихирі гл. 3-го священничого похорону (Мог.) в уста священика-учителя вложено таке напімнене: „Се лежу посеред всїх мовчки, уста замкнені, язик не рушить ся, горло заткало ся, руки звязали ся, ноги сплели ся, лице змінило ся, очи погасли — не видять тих, що жалують, слух не чує тих, що голосять...“ Московський требник розвинув се ще більше в 24-ох ікосах по 6-ій піснї: „Что мѧтешьсѧ безвременно ѿ ч҃лче! єдин часъ и всѧ преходѧтъ: нѣсть бо во адѣ покаѧнїѧ, нѣсть тамо ослабы... (ік. 11). Ничтоже сице ѹдобо забываемо ꙗко ч҃лкѹ ѿ ч҃лка разлѹчаемѹ... (ік. 12). Юность и доброта тѣлеснаѧ во времѧ смерти ѹвѧдаетъ, и ꙗзыкъ лютѣ опалѧется, и гортань изсѹшився воспалѧется, очесъ доброта ѹгасаетъ, доброта лица измѣнѧется всѧ, доброта воли сокрѹшается... (ік. 19). Колицы ѹбо внезапѹ восхитишасѧ ѿ самѣхъ сосцевъ во гробъи спрѧгошасѧ спрѧженїемъ вѣчнымъ, и сотвориша плачъ неиждывимый, и ѿ чертога не восташа: но вкѹпѣ бракъ, вкѹпѣ гробъ, вкѹпѣ спрѧженїе, вкѹпѣ и распрѧженїе, вкѹпѣ смѣхъ, вкѹпѣ и плачь... (ік. 22).

Не лишаєть ся проте нїчого иншого, як молити ся за вмираючого і вмерлого, щоби Господь помилував його; благати Богоматїр — заступницю людського роду: „Колѣнѣ преклонши прослезисѧ (Мог. 558: вчас' сей предстани, Сына и Бога своего ѹсердно молѧщи), ꙗко да преклонитсѧ твоими молитвами, и же кровь свою давый за мѧ и възведетъ мѧ“ (Вен., Стр. — Івана Мон. піс. 8), та плакати не за вмерлими, а за власними гріхами.

Тому що піснї похоронного канону зложили поети-монахи, що принціпіяльно відрекли ся від земних дібр і звязий; тому що сї піснї мали на меті показати живим нестійність всього земного, отже зменшити їх жаль, а з другого боку звернути їх думку на власне спасене; тому що вкінцї похоронні піснї мали повчити вірних про позагробне вічне жите духа з райськими блаженствами за справедливе християнське жите, та пекольними муками за гріхи — то нїчо дивного, коли вони визначають ся досить богатим складом поетичних образів. Зміст сих образів —

---

drei Toten und der Totertanz... Frb. i. B. 1908 і наша замітка в Записках Н. Т. ім. Ш., т. 88, ст. 213—215.

навчане живих, що не належить плакати за скоротечним земним добром, як молодістю, красою, богатством, значінєм й иншими річами, бо все те не вічне; але належить молити ся про милостивий суд умерлому і плакати — каяти ся за власні гріхи. Згляд на грішність людського духа викликав у Івана Мон. навіть оклик роспуки — на що родив ся чоловік для гріху, лучше йому було завмерти в утробі матери, а творцеви діточого похорону підказав слова радости: „Смерть младенцемъ ослаба: житейскихъ бо золъ непричастни явишася и къ покою приспѣша, и радостїю нѣною радѹютсѧ... и вѣрно ликѹютъ яко ѿ тлѣнїѧ грѣхолюбнаго чисти ѿидоша“. Поетичні образи людської суети оживляють ся в однім-другім місцї діяльоґічними образами в родї запитаня: „Скажи, брате, куди йдеш — зверни ся до твойого вітця, потїш його“.

Се стремлїнє церковних поетів протиставити жалібним мотивам голосінь мотиви радісної надїї і віри на вічне небесне блаженство покійників являєть ся головним моментом, що лагодить загальний песимізм, який вражає нас майже з кождої стрічки похоронних пісень, що на всякі лади повторяють гадку: „въистинѹ свѣта есть члчское житїе и все еже не пребываетъ по смерти... мечтанїе сонное, пара же и дымъ, трава и цвѣтъ селний...“ Найлїпший вираз тїй надїї находимо знов в яркім образї противенства: „сѣетсѧ втлю, внетлѣнїе въстаетъ, сѣетсѧ въ бещестье въ славѹ воскресаетъ... (Новг. стих. є҃ 139). Мотив суєти земної переняло християнство від старо-жидівської лїрики, само-ж злучило його з надією на вічне житє: „въ свѣтѣ Хр҃те лица твоего и наслажденїи твоеѧ красоты“ (*ἐν τῷ φωτὶ Χριστὲ τοῦ προσώπου σου, καὶ τῷ γλυκασμῷ τῆς σῆς ὡραιότητος* — Іван. Мон., стихира покойна 1). Тільки завдяки сїй вірі у вічне житє християнство стало піддавати ся неумолимій долї чоловіка, як виразови волї божої і з часом видало розпучливий оклик — лїпше було не родити ся, як опоганити себе гріхами і, розуміеть ся, стратити царство небесне.

Останнїй оклик можна вважати різким протестом против оклику розпуки матерей, що, побиваючись над смертю дорогих дїтий, волїли-б, щоби вони не родили ся на світ, ніж, родившись, вмирали. Матери жалїли над смертю тїла, а церква над смертю душі. Тому то вона внесла в похоронні піснї значну скількість поучительного елєменту від імени умерлого живим, особливо в священичім похоронї. Піснї канона і блаженні сього похорону зложені переважно від особи вмерлого душпастира, що

звертає ся до пастви з розважанями про скороминаючу земну суєту, з просьбою поминати в молитвах, про вагу страшного суду, про незвісність загробного житя, про потребу частого поминаня вмерлих і згадуваня смерти та прощане: „бувайте здорові, спасайте ся і згадуйте мене“. Вірменська церква лучить початок такого напімненя зі сторони душпастиря пастві зі смертю патріарха Нерзеса Вел. († кон. IV в.), що на відхід душі велїв перенести себе до церкви, де звернув ся до присутних з прощанєм й останнїм навчанєм [1]). Судячи з змісту, грецька церква використала готовий мотив і його текст з вірменської богослужби. Льоґічним закінченєм церковного похоронного канону могла бути тільки молитва про спасїнє душі вмерлого в краю цвітистім, затишнім і мирнім, де нема нї болю, нї смутку, тільки безконечне житє й порученє живих Богови, особливо Богородицї. Молитви сї важні і тим, що церква поручає Спасителю вмерлого, як вибранця, якого він покликав до себе, отже посередно потїшає рідних-близких гадкою про щастє покійника, а живим жалібникам просить у Бога потїшеня (Мил. тетр. ѕ҃і) [2]).

Не місце тут і не наша задача прослїджувати ґенезу церковного похоронного обряду. Вкажемо тільки на деякі паралелї поетичних образів і висказів віри в лїпше позагробне житє у Жидів, у Єгиптян, у Індийців, що витворили повні і закінчені обряди похорону і піснї — молитви.

В старожидівськім похоронї [3]) є молитва на відхід душі, в якій вмираючий просить відчинити ворота справедливости, якими він мігби війти і подякувати Господеви. В молитві сїй представлена велич країни Єгови, що простирає ся від сходу до заходу сонця з таким пошумом мов журчанє ріки і яснїстю, в якій купає ся цїла земля (Isr. Andb. 39—40). В тім

[1]) Fél. Nève — Les hymnes funèbres de l'eglise arménienne, Louvain 1855, ст. 33—36; „Шараканъ“ перев. Н. Эмина, Москва 1879, ст. 413—420 Пѣснь св. Нерсеса объ усопшихъ; „Maschdotz“ (Officialia — Требник вірм.) Viennae 1880, ст. 429; навчанє священика пастві у Nève, ст. 13.

[2]) Подрібно про се див. у М. Лебедева — Нравственное ученіе въ пѣснопѣніяхъ чина погребенія, СПтб. 1908.

[3]) Israelitisches Andachtsbuch bei Krankheitsfällen, in einem Sterbehause und beim Besuche der Gräber von Verwandten (S. E. Blogg), Hannover 5608 (1848); D. Neufeld — Syfse Jeszenim, czyli Modły starożytne Izraelitów z komentarzem Moreh Derech, Warszawa 1865: Dodatek do t. I.

краю захистить його Господь тїню свойого крила, а вмерлий найде перед його обличем безмежну радість і блаженство. Поцїлуй Господа солодший від вина, з ним хочу бути — бере мене у збір всїх живих (праведників — 41 сл.). Вам на земли яка користь лишати ся під сонцем? чи не все одно, як би вас тут зовсїм не було? (73—4). Молитви вдївця, вдови, сиріт (159—166, 228—237) — се скорше голосїня, зі спокійнии жальом за минулим щастєм родинного кружка. Тільки в молитві вдови на гробі мужа (233 ст.) находить ся дуже близкий нам уступ: „Ти підняв ся в оселї вічного блаженства, де почивають душі блаженних, а вічна радість окружає їх голови, де праведні окружають престол Найсправедливішого, і ніяка печаль не мутить їх радости, де зустрінули тебе твої добрі вчинки, а любов Господня безмірна для тебе...“ В молитовнику Найфельда повтаряєть ся стало формула: „Тому що приношу Тобі жертву за мойого... (такого-то), нехай же його душа доступить вічного щастя сєред патріархів, праведних — під захистом твоїх крил у блаженстві і незгасаючім сяєві блеску Твойого лиця“. Кінчать ся ті молитви фраґментом із псалмів: „Адонай, щож таке чоловік, що полюбив ти його? Чим є син чоловічий, що зважаєш на нього?“

Єгипетський похоронний обряд періоду пірамід викінчений іще більше, як старожидівський [1]). В єгипетській книзї мертвих (165 глав) находимо не тільки докладний виклад віри в позагробове житє і його поодинокі фази, але і подробицї похоронного походу (священик з свояком, жінки-плачки, родина, знайомі-приятелї), та похоронний обряд. „Смерть рівно бере і старця і дитину, що лежить на груди матери“ (Erm. 430). В мирі прибувай на захід сонця, в країну праведних; як день стане вічністю, ми побачимо ся знов там, де всї люди разом пробувають“ (433). „В нагороду за любов до себе, дав йому Хонс прийти на захід сонця в супроводї своєї челяди від роду в рід“ (свящ. 433). Голосїнє жінки закінчує похорон (Erm. 433—4: текст). Вмерлого не називають инакше тільки „блаженний Озіріс син... (такої-то)“, якого величають учасником вічного щастя

---

[1]) E. de Rougé — Rituel funéraire des anciens Égyptiens, Par. 1861; E. Lefébure — Traduction comprarée des Hymnes au Soleil composent le XV-e chap. du Rituel funéraire égyptien, Par. 1868; Erman Ad. — Aegypten und aegypt. Leben im Altertum, Tüb. 1885; G. Maspero — Études de Mythologie et d'archéologie égyptiennes, Par. 1893, I.

в сяєві невгасаючого блеску, в країнї вічного житя в окруженю товаришів Озіріса (Lefèb. 125). Для себе жалібницї бажають сердечного спокою і злуки з покійником на все житє.

Староіндийські Веди мають рівнож богатий похоронний обряд [1]) з піснями, в яких переважає думка про земське житє живих. Розпучливу вдову відводять від стосу вмерлого мужа зі словами: „Вставай, вертай у світ житя! Ти спиш з мерцем — ходи! Ти досить була жінкою тому, що тебе вибрав і вчинив матїрю“ (R.-V. X, 18—8). Приступаючи до підпаленя стосу, жрець приносить хвалу огневи, любови, світови, ласцї; „з огня повстав ти, нехай же він (огонь) народить ся тепер з тебе, приятелю (такий-то)! Слава небесам!“ (R.-V. X, 16—8). Коли стіс зайняв ся, жрець звертаєть ся до покійника з піснею: „Йди, йди тими давнїми стежками, якими нашi батьки йшли домів; оглядати-меш бога Варуну і Яму. Йди до батьків, пробувай у Ями в найвисшім небі, яке ти собі вповнї заслужив, полиши там горе, і вертай назад домів... Захисти його, Яма, перед псами і дай йому блаженство і безжурне житє... Боже Огню, прийми на себе прихильний вид і перенеси його нїжно у світ праведників; Аґнї, пусти його назад до батьків, дай йому нове житє... Йди, йди до матери-землї, тої нїжно-мягкої діви, землї, що широко розвернула ся пишна і повна благословенства для праведників — нехай збереже вона тебе від краю проклятя. Відкрий ся, земле, прийми його ласкавим привітом; окрий його, як мати сина завиває у власну одїж... Йди в країну житя праведників, що жили в достатку, що визначали ся чеснотою, великими ділами і мудрістю...“ (R.-V. X, 14 і и.). Похорон сей кінчить ся зазивом до живих — вертати від мерців до танцю і забави, бож мають вони вживати житя довше від тих, що вже вмерли (R.-V. X, 18, 3), а заклоном Смерти перед забавсю, щоби не вертала до них, щоби не забирала дїтей і мужів, та напімненєм до учасників тризни, щоби чистим і праведним житєм заслужили собі прихильність смерти, та довго жили, радіючи дітьми і достатками. Живіть ще сто осений, нехай вас охоронить сей камінь від смерти (R.-V. X, 18—1 сл.). Дай,

---

[1]) Prof. M. Müller — Die Todtenbestattung bei den Brahmanen, Ztschr. d. deut. Morgenländ. Gesellsch. 1855, IX B.; переклад Rig-Veda Grassmann-a i Dr. J. Grill — Hundert Lieder des Atharva-Veda, Stuttgart 1888; A. Hillebrandt — Ritual Literatur, Vedische Opfer und Zauber. Grundriss d. indo-arischen Philologie III², Strb. 1897.

Господи, житє, щоб молодші не покидали старших (R.-V. X, 18—5).

В молитві Паванама-Сомі індиєць звертаєть ся з благанєм, щоби бог завів покійника в країну незгасаючого світа і блеску, в країну безсмертности і вічности, в небесне царство Ями, де пливе вода молодости... де панують бажаня, страсть і їх заспокоєнє, захват, радість і блаженство" (R.-V. IX, 113—6). В молитві про спасїнє (A.-V. VI, 120) вірні благають Огонь очистити їх від всїх гріхів, провин — і помочи дістати ся в країну праведних, до братів і батьків, що веселять ся там у блаженстві серця, увільнені від недуг тїла, здорові і різкі.

Поодинокі мотиви церковного похоронного канону стали з часом спільним добром ширших кругів вірних через духовні вірші [1]). Склад мотивів одначе через те не зріс чисельно, він скорше змалів в новій перерібцї; розросла ся тільки в однім-другім місци їх інтерпретація. Се вважаємо зовсїм оправданою появою. Духовний вірш в особлившій формі „плачливої стихири" (Франко — К. рус. письм. 142), „плачливі вірші" (Унгв. збор. піс. 18), або „пѣнія надгробного" (по ркп. XVII в. Безс. № 669) не був плодом безпосередної поетичної творчости, він не був випливом одної думки — бути противенством до голосїня, а тільки перерібкою готового матеріялу, що легко міг бути ще поширеним. Видно се навіть з побіжного огляду поодиноких вірш. І так: пісня про день смерти св. Петра Даміяна (Dan.-Thes. I, 218) оброблює думку — „все суєта", ілюструючи її подрібним описом вигляду чоловіка по смерти. „Смерть всьому спочинок, направа житя", каже Аврелїй Пруденцїй Клеменс (Dan. I, 135); „розваж, чоловіче, з чим прийдеш на суд божий — коли Господь судити стане", радить Тома з Челяно (Dan. II, 103); „Господи, помилуй їх", благає церква за поетом в піснї De profundis (Dan. V, 320). Антітезою до всього того

[1]) Daniel — Thesaurus hymnologicus I, II, IV—V; ркп. Зборник церковних пісень поч. XIX в. в 3-х томах епископської б—ки в Унґварі; В. Гнатюк — Угроруські духовні вірші, ч. 61—98, 211—224; Ів. Франко = Карпаторуське письменство, 141—2; П. Безсоновъ — Калѣки перехожіє, VI; Богогласникъ Поч. 1791; A. Passow — Popularia carmina Graeciae recentioris, Lips. 1860 Μυρολόγια ст. 257—288; Mârtavi pêsni, Сбор. за нар. умотвор. XVI—XVII, Соф. 1900, ст. 453—4; Θ. Батюшковъ — Споръ души съ тѣломъ, СПтб. 1891 і рец. А. Н. Веселовского в Ж. М. Н. Пр. 1892 — III.

можна-б вважати похоронний плач (naenia) монахинь і Гельоїзи над могилою Абелярда (Dan. IV, 350), в якім монахиня не прощає ся з умерлим другом, тільки витає його, як свого вічного жениха, з яким скоро нїчо не розділить її (розуміеть ся через смерть). Коли одначе зважити, що та надія злуки може бути льоґічно оправданою тільки больом розлуки, то ся вірша явить ся тільки похідною формою звичайного голосїня.

Мотив страху перед вічною карою за гріхи і жалю за них послужив основою дуже великої лїтератури спору душі з тїлом, що займаєть ся головно питанєм про жерело гріху, та його наслїдки. Ся середньовічна леґенда оперла ся не тільки на найстарших памятках візійного письменства, але використала і народнї голосїня й їх антітезу, похоронну церковну пісню (пор. Батюшков, зміст такого спору ст. 61—3 і розвідка 155 сл.).

Мотиви славянських похоронних вірш належать до того самого ряду мотивів тенденційної поезії, що й західно-европейські. Cantus funebris Viczjan Andreae organistae (Nemz. Muz. ркп. Boh. Slav. Fo № 15, 10 з XVIII в.) має темою дивну подію, що молодше вмирає — а старші лишають ся, яким покійне дитя бажає зіставати в ласцї божій і доступити раю. Те саме прощанє подибуємо і в Mârtavi pêsni банатських болгар (Сбор. ст. 454 № 21), а крім нього і звісні з греко-славянського церковного похорону мотиви про рівність всїх перед смертю — молодих і старих (ст. 453 № 19), царя, папи, пана, ученого і простака (454 № 21) [1]), або про несподїваність приходу смерти: Dnes i čelêć zdrav i čitav... utre dode smrâć nemila i gu smàca têjna sila (453 № 19), через що не варто занадто привязувати ся до земного побуту, тільки дбати більше про душу і памятати на смерть (№ 20).

Особливим богатством похоронних пісень відзначаєть ся Угорська Русь. Теми пісень взяті майже в повнім своїм складї з похоронного канону і зложені в формі поучень від імени покійника. З чого чоловік складаєть ся — в те переміняєть ся, все земське — суєта, що никне як краса цвіту і рання роса, сам мерлець сьому найлїпший приклад, страх перед страшним судом, його вигляд, просьба молити са за прощенє гріхів і доступленє неба. Деякі піснї є тільки простою парафразою церковних стихир, напр. Гнат. 77, 93, 94, 216. Є одначе й такі, що нагадують дуже чи то народну пісню (Унгв. Зб. піс. 8:

[1]) Нагадує дуже танець мерців, див. ілюстрації у Künstle.

Голвке, голвке! то краснѣ гврквлъ есь — Гнат. 83 б.), чи то епізоди голосїня, як прощанє вмерлої дитини з родичами і рідними (Унг. Зб. п. 9), ревне прощанє з природою (ib. п. 18), або наконець реалїстичне протиставленє радости святих муці грішників, що догоджували тїлу (Збор. п. 15).

Великоруські „причитанія усопшим“ (Безсон.) взоровані переважно на піснях похоронного канону (№ 561 Егда погребають іерея; 562 Простцу, 673—5), що був безперечно найбільше доступним простонароднїм складачам віршованого поминаня мерців.

Загальний висновок із сказаного такий: Похоронне голосїнє — імпровізація під першим вражінєм власного горя — обняло своїми мотивами всї сторони людського житя, матеріяльні і духовні, замикаючи їх в певні рами епічних образів смерти й її наслїдків, та лїричні вискази сердечного болю з приводу страти дорогої особи. Поетична сторона голосїнь й їх мотиви послужили основою церковно-релїґійної поезії о стільки, о скільки вона могла вчинити се з огляду на свою головну тенденцію — погодити жалібників з долею і повчити їх, що вічне житє душі більше і вартнїйше від проминаючого житя земного. Тільки в чисто-лїтературній части житий святих і Богородиці головна основа народнього голосїня позістала без зміни, натхнувши релїґійних поетів на цїлий ряд високо-містецьких творів. Не без впливу одначе позістала церковна поезія на народнє голосїнє, що звільна проникало ся основами церковного світогляду, який виступає найвиразнїйше в кінцевих молитвах зах.-европ. і катол.-славян. голосїнь і в інтерпретації причини смерти (до Бога, до Богородиці). Се й становить головну суть розвитку теми про смерть і про злучені з нею моменти в народнїм голосїню.

Студії над українськими народніми піснями.

Подає **Іван Франко.**

XXVII. Пісня Київській Братській Богородиці.

Хоча пісні й вірші духовного змісту виключені на разі з пляну моеї праці, бо се розширило би її рамки по над усяку міру, то про те поневолі приходить ся зробити виємок для деяких пісень того рода чи то задля їх мови, популярности, чи задля оброблених у них історичних моментів або фолькльорних мотивів.

Ще 1900 р. в додатку до мого нарису „Карпаторуське письменство XVI—XVIII в.“, описуючи під ч. XX Камянський Богогласник із р. 1735, подав я з сього рукопису поміщену там „Пѣснь Кіевскую“ (стор. 130—131), полишивши її зрештою задля сильно попсованого і декуди зовсім незрозумілого тексту без ніяких уваг. Знайшовши повнійший і поправнійший текст сеї пісні (хоча все таки декуди його приходить ся поправляти лекціями камянського тексту), подаю тут її в повні і в формі скілько можна справленій на підставі сих двох копій.

Друга копія містить ся в інтереснім співаннику, зложенім із самих духовних пісень та віршів, що входить у склад музея А. Петрушевича в бібліотеці Народного Дому під ч. 233. Рукопис у подовжнім „кантичковім“ форматі писаний ріжними руками десь у половині XVIII в. (впрочім єсть записи також пізнійші) читким і гарним скорописом, і що до свойого складу являєть ся інтересним матеріялом для досліду духовних пісень перед зредаґованєм почаївського Богогласника 1790 р. Най-

більша часть пісень у співаннику 233 не війшла в „Богогласник“, правдоподібно задля свого виразно православного характеру, або як отся київська, за те, що величали православну святиню. Зрештою камянський варіянт, у якім пропущено строфи про напад Радивила на Київ 1651 р., показує, що були й політичні мотиви, які спиняли розширене сеї пісні.

Пѣснь пр̃стой Бц̃и Кїевской зостаючой в монастири Братском.

1. Побѣдителнаꙗ всѣм кїевскиꙗ странни,
Воспойте Мт̃цѣ бж̃ой пришедшей ѿ брани,
Ѿ Вишгорода Днѣпром Киева Подоли,
Єгда варварским полкомъ преславно ѡдоли.

2. Преизбраннаꙗ ѿ всѣхъ родовъ воевода
Потопи силȣ [в] Днѣпрѣ агарꙗнска рода,
Ꙗко иногда [1]) в морѣ фараѡна силна,
Пѣдъ Константиномъ полемъ скитска звѣра дивна.

3. Въ тисꙗщном шестъсотъ рокȣ шестъдеꙗтом втором
Хотꙗчи плысти през Днѣпръ зо своим табором [2]),
Взꙗли иконȣ на плотъ [3]) [в] Выжъгородском храмѣ,
В Днѣпровой Агарꙗне да не втонȣтъ ꙗ̃мѣ.

4. Стопоша за [4]) ӥконȣ врази вси во водѣ [5]).
Славна побѣда, славна силной воеводѣ:
Столпом ѡ҆гненнымъ страшним над Днѣпромъ ꙗвленным,
Шȣмомъ бȣрнимъ воднимъ и ѡ҆блаком дождевним.

5. Богородичива же ӥкона намѣстна,
Дв̃а пречȣдно славна, мт̃и безневѣстна
Носꙗщаꙗ на рȣкахъ едночадна сн̃а,
Прїꙗтъ на свой ѡ҆бразъ и врага Татарина.

6. И не ȣтопе ни на странȣ Днѣпра ӥннȣ,
Лечъ Днѣпром вдолжъ понесе в Кїевскȣ долинȣ;
Єгда же ста подъ Кїевъ Марїꙗ невѣста,
Плѣненна Кїевꙗне взꙗвши, не видѣста.

---

1) В рукоп. иѡна, в Кам. иногда.
2) Беремо знов лекцію Кам., у Петр. ȣпором.
3) Петр. плитъ, Кам. плотъ.
4) Обі копії мають: на.
5) Так Кам., Петр. родѣ.

7. Образомъ быти плотъ вси, Мти Бга жива,
Пѹстиша плисти Днѣпром, ѡ преславна дива!
Рождшіа [1]) творца свѣтѹ, и рѣкъ стремленїю
Противо идетъ, Бга по повеленїю.

8. В монастыр братцкїй просто по Днѣпрѣ змѣряет;
Же недвижно против ста, вещ тя ѹвѣряет;
Познавши люди [2]) чѹдо, иноци пришедши,
Сосѹдъ взяли божественъ бисеръ произведшїй [3]).

9. Ох якъ щасливїе сѹтъ води Днѣпровие,
Ибо родятъ сосѹди неба перловие;
Ѿ води взяли [4]) ковчегъ, Мойсея новаго;
Желал Кїевъ усердно здавна таковаго.

10. Ѿсѣченный ѿ горы камень Вышъгорода
Взятий, Татарѹв в Днѣпрѣ поразивый рода.
Над воды выходь, брацтво, дщери фараѡня;
К твоемѹ брегѹ спѣшит гора та Сїѡня,

11. В нейже Бгъ явленъ ей и бл҃говоли жити.
Гора сїя хощет твой Іѡрдан здобити.
З таким триумфомъ мѣсто по войнѣ приходитъ,
Знак [5]) побѣди — ѿ Татар єднаго приводит.

12. Ѹподоби ся кѹпцѹ Владимеръ ищѹщѹ
Бисер Хв҃, и поткалъ дв҃ѹю несѹщѹ;
Ѡрѹжне корни стают княжїе два брата,
До брацтва, в княжїй свой двор, ѿмикают врата.

13. Где цръ со князи, тамо да бѹдетъ црица,
Принесши цря всемѹ свѣтѹ владычица;
Знати, в князей росїйских Бориса и Глѣба
Не ставало в' трапезѣ небеснаго хлѣба.

14. В трапезѹ [6]) хлѣбъ аг҃лскїй принесшѹю вносят,
До каменной полати цра нба просятъ,
Да ѹкрѣпит инокомъ всѣмъ серце тѣлесно,
Ѿдоит ссѹщихъ млеко млдница словесно.

15. Оцкни ся, цнїй Могило, витай Бга маткѹ!
Приходитъ фѹндаторка тебе в недостаткѹ.
Ѿкрый, Могило, смерти могилѹ и ямѹ:
Изволи ся зде быти премѹдрости храмѹ.

[1]) Так Кам., Петр. рождши. [2]) Так К, П. людѹ.
[3]) П. произведши. [4]) П. взяти. [5]) П. знай. [6]) П. трапезѣ.

16. Утвердит ся твой домъ сей на мечахъ дѣдичних
Премудрости бо, як на столпахъ седморичних,
На мечахъ зижде дом ти, мечемъ усѣченна,
Тысящу щитовъ на вся враги ѿполченна.

17. Пріемшая иногда язву в тваръ пречисту
Геретика желѣзом ѿ руку нечисту:
Радивилъ вожд литовскій в Вышгородѣ градѣ
На упадок гонилъ іды в кіевской ѿградѣ,

18. И ѿшолъ со вои во снѣ наказанный
Явленіемъ, абы был смртїю каранный:
Уязвивый ѡбразъ, и ѡбвѣшенъ ест вервомъ
В року тысящном шест сот пятдесятом первомъ.

19. Ѡбразъ любъ малярская рука маліѡвала,
Незамаліѡванная язва в нем востала;
Ѿ лѣвія страны кто предстанешъ, назначишъ:
В' твар ѡбраз с правой страны уязвленъ ѡбачишъ.

20. Бл҃годарственная всѣ росийскіе [1]) страны
Воспойте воеводѣ бющей Агаряни!
Бо не тогда толко, и днес гонитъ яко волки,
Ѿ Кїева ѿгонитъ дѣмонскіе полки.

21. Та и инніе чуда хартія покажетъ
При иконѣ списанна; кто дознал, сам скажет;
Скажет и той, который ѡ молебенъ просилъ,
По молебнѣ матерню бл҃гдть ѿносилъ.

22. Повѣст икони силу и самое брацтво,
Ѿ тридцяти лѣтъ и болшъ беручи богатство.
За що бл҃годарствуем: „Радуй ся Субботнымъ!"
Поючи акафисти словом доброхотнымъ.

23. И хвалити ся будем во вѣчніе роди:
Єст ѡбразъ — Мойсей, яко взяхъ его ѿ воды.

24. Бл҃годарственная всѣ російскіе страны
Воспойте матцѣ божой [2]) пришедшой ѿ брани!
Пойте свободшой вас ѿ руки Агаряни,
Бл҃годарственная, всѣ росыйскіе страны!

Судячи по мові і складї сеї піснї, її треба вважати витвором київської Братської школи, написаним незабаром по зазна-

---

[1]) Кам. кіевскіе. [2]) Кам. Братцкой.

чених у пісні подіях, отже по р. 1662. Мова в ній церковна, тверда, декуди аж темна задля неприродної складні (пор. зараз рядок 3, р. 4 у шестій стр., ціла стр. 7 і 9), та декуди якось поневолї проблискує жива, народня говірка в родї тої, що у руських князїв Бориса і Глїба не стало небесного хлїба, або поклик до пок. Могили, щоб відкрив свою смертну могилу і побачив нову фундаторку свого храма. Отсей текст показує нам інтересне явище, як Київо-братський манастир силкував ся скріпити своє становище супроти инших храмів, особливо супроти Печерської Лаври, одиноким у тих часах практичним способом, циклом чудесних леґенд, що торкаючи патріотичні почутя народньої маси мали притягати її до церкви та до манастиря з його школою. Перенесенє Вишгородської ікони Матери божої, памятної вже тим, що на ній (як врештою на многих чудотворних іконах Богородиці, в тім числї й на Ченстоховській) видно на правім лиці два шрами від шаблї — рани задані Пречистій єретичою рукою князя Радивила в часї його захопленя Київа в р. 1651 — із Вишгорода до Братської церкви в р. 1662 робить ся темою леґенди, що буцїм то образ із Вишгорода взяли Татари на свій пором, яким хотїли перевезти ся через Днїпро в бурливу хвилю; взяли сей образ на те, щоб його чудотворна сила була їм охороною, але перечислили ся: хвиля затопила їх усїх окрім одного, що сидїв на образї, тай сей на тім же образї поплив до гори Днїпром, поки не доплив до київського берега проти Братського манастиря.

Що торкаєть ся історичного підкладу леґенд, що лягли в основу сеї вірші, то бодай що до першого факту крім побіжних лїтописних записок маємо інтересне свідоцтво вишгородського попа Василя Прокоповича, що в часї нападу Поляків під Янушем Радивилом 1651 р. був на місцї в Вишгородї і потерпів при тім повну руїну. Втїкши з жінкою й дїтьми до Путивля в Московщину він лишив там свою рідню, а сам подав ся до Москви, і там у цвітнї 1652 р. написав „челобитную", себто просьбу до царя Олексія Михайловича, благаючи запомоги. „Въ прошломъ 159 (1651) году — читаємо в його писаню — внезапу пришло лядское войско и церковь божію сожгли, меня до конца разорили, а отца моего и брата, священниковъ, и Ивана Нѣмца разстрѣляли. И я, Государь, слышачи твою неизреченную милость, вышелъ въ твое Государево имя на вѣчное житье. А мать моя съ женишкою моею и съ дѣтишками живутъ въ Путивлѣ городѣ и помираютъ голодною смертію, всѣхъ 12 душъ,

а я нынѣ скитаю ся здѣсь до Москвѣ“ (Акты Южной и Зап. Россіи, т. III, ст. 481). Як бачимо, про те, щоб Радивил шаблею рубав ікону, піп Василь не згадує, хоч його оповіданє велить догадувати ся, що коло вишгородської церкви мусїли тодї відбувати ся дуже драматичні і кроваві сцени. Та важнїйше ось що: піп Василь каже, що церков спалено, тимчасом загальна традиція впевняє, що Поляки бажаючи перебрати ся на той бік Днїпра і не знайшовши матеріялу на пором розібрали церкву і з її делиня та з ікон збудували пором, яким і переїхали на другий беріг [1]). Можливо, що се й була правда, бо в звістках про напад Татар на Вишгород з р. 1662 (коли наша пісня датує перехід ікони з Вишгорода до Київа), маємо знов відомість про те, що Татари розбирали церкву і робили з неї пором.

Коли на тлї отсих подїй виробила ся леґенда оповідана в нашій вірші і коли була уложена вірша, годї напевно сказати; в усякім разї думаю, що се стало ся швидко по самих подіях, при кінцї XVII в. В таких бурливих часах леґенди ростуть як гриби під дощем.

Що до фольклËорної теми, положеної в основу леґенди, обробленої в нашій вірші, то найблизшу, але все таки досить далеку лїтературну паралелю до неї маємо в „Чтенію на крещеніє Господнє“, перекладенім із грецького отця церкви Григорія Богослова. Се властиво перерібка із двох слів Григорієвих „*Εἰς τὰ ἅγια φῶτα* і *Εἰς τὸ ἅγιον βάπτισμα*“, що визначаєть ся досить численними вставками і додатками перекладача Славянина. По дослїдам А. Н. Попова (А. Н. Поповъ, Библіографическіе матеріалы, выпускъ II—VII, Москва 1880, ст. 263) ся перерібка була доконана ще в IX в. в Панонії в крузї учеників св. Методія, і в тій своїй старій формі вчасно, певно ще в XI або XII в. перейшла також на Русь. Між славянськими вставками того Чтенія найцїкавійша і найважнїйша для нас ось яка:

Тѣм же оубо, понеже мнозы ѡ̑бразы соуть великые сеѥ таины, сего ради соущеи тамо хр̃стїанїи тѣмь ѡбичаѥмь не ѡбразь, нь самоу ӥстїноу творе҄ть сь велиѥю чьстию, да бы и врѣменїи незабвена была, и́ лѣти многы непокрьвена толика благодать. аще бо ѥсми слышали ѡ многь, на коѥже лѣто, рече, сь чинньм чинѡмь и пѣсньми хвалнами и славнами и хвалою бж̃иѥю великою ставше на рѣцѣ ст̃го Иѡрдана, мл̃тви творе҄ть. на дьскахь свѣще поставльше, и вьврьгше вь рѣкоу, да вьнегда

[1]) Див. Н. Закревскій, Описаніе Кіева, т. I, стор. 261.

смоутит се вода, а҃бие дьскы сь свѣщами вьспеть пловоуть вьзрѣкоу. и разоумѣвше ѿ того, ꙗко блгⷣать ст҃го дⷯа сьниде на воды вь тоужде годину, вь ню же и вь то врѣме велиѥмь веселиѥмь начноуть скакати вь рѣкоу. а дроузи кропеще се чрьпати на ст҃ыню тѣлесь и дш҃ь и҃ домовь и на прогонѥниѥ всакого зла. тѣмь же ѿ всѣхь ѥзыкь ст҃аꙗ цⷬкви хⷬстїꙗньскаꙗ на коиждѣ странѣ земли и҃ мѣстѣ тѣм се подобеще тожде творить на коѥждо лѣто в врѣме тожде. поставльше бо сьсоуды чьстныѥ посрѣд цⷬкве, напльнше воды чисти, свѣще своѥ вьжегше поють пѣсни красны и чтоуть чтениꙗ подⷣбнаꙗ того празника. и светещимь їерешмь водоу, веселеть се тѣлесно и дш҃вно, ꙗко тамо соуще тогда. и потомь разидоут се сь великою радостию. тѣм же ѡ҃бразомь пакы прѣѥⷨши ѿтоудоу и римьскаꙗ цⷬкви сщ҃єниѥ, и сама дрьжещи доселѣ, и всемоу западоу семоу подала ѥсть. ѿ мнозѣх бо слышали єсмы, ꙗко же рече, вь Иѥрс҃лимѣ оу всѣх люди и всемоу ѡгню оугашеноу, вь ст҃ѣи цⷬкви вьскⷬснѣи над гробѡм Гн҃ѥмь, вь ню же годиноу вьскⷬсноуль, в тꙋжде самоую свѣтиликь вьзгарают се блⷣтью ст҃ого дⷯа, и҃ ѿ того новаго свѣта разносеть людиѥ вси и҃ вьзгнѣщають ѡгнь на всако лѣто [1]).

Чи авторови нашої пісні відоме було те Чтеніє, чи може леґенда про чудо ікони Богородиці дійшла до нього з устного переказу, не можна поки що рішити, так само як не можна рішити питаня, відки взяв ту леґенду автор моравсько-панонського тексту. Із цитованого висше оповіданя видно, що він узяв сю леґенду з устної традиції, але чи се була традиція грецька, чи латинсько-ґерманська, чи може місцева славянська, — бо всї три ті комбінації на мораво-панонськім ґрунтї були можливі, — сього на разї не можна рішити.

Надію ся в протягу отсих студій вернути ще до сеї теми.

XXVIII. Битва під Хотином 1739 р.

Про сю битву, в якій брало участь не мало Українців і яка закінчила ся славною побідою Росії над Турками, відома здавна пісня, друкована ще Вацлавом з Олеська (Pieśni pol. i ruskie, стор. 481) і передрукована Головацьким (Пѣсни I, ст. 21 ч. 16). Подаємо тут її текст:

[1]) Се оповідане було перекладене на українську мову в моїй статї „До історії небесного огню в Єрусалимі“, Л.-Н. Вістник 1908, т. XLII, ст. 166—169.

В славнім місті під Хотїном, гей, гей, у потоку,
Ой бє ся Турок з Москалем більше як пів року.
Коли стали тай Москалї від рана до ночи,
Та не єден Турок баша замкнув свої очи.
Коли стали тай Москалї яко в половинї, —
Нехай знає Турок баша, котрий день нинї.
Коли крикнув Турок баша та на свої[1]) Турки,
Голос іде: „Досить буде! Погинемо тутки!
Утїкаймо в Волощину, в волоськоє місто,
А чей би нас боронило від Москалів міцно“.
Чорні кави, чорні врони круту гору вкрили,
А молодих Турків башів Москалї побили.

Ся пісня записана мабуть із уст народа; польонїзми такі як „у потоку“ зам. при потоцї або „врони“ зам. ворони можливі і в устах нашого чоловіка, особливо міщанина, що привик до польської мови. Інтересний і тут брак конкретних рисів і шабльоновий малюнок битви та втеки Турків. Сей брак велїв би догадувати ся істнованя старшого, повнїйшого варіянта сеї піснї, а може анальоґічно до піснї про Ведмедївку велїв би догадувати ся старшої, сучасної самим подіям вірші, з якої потім обривки перейшли в уста народа. Маємо, що правда, одну руську сучасну віршу про хотинську битву 1739 р., віднайдену і опублїковану о. А. Петрушевичем[2]), але ся вірша певно не була взірцем висше наведеної піснї. Про те для доповненя матеріялу репродукуємо її тут зазначуючи, що о. Петрушевич знайшов її в збірцї духовних пісень та віршів, що належала до церкви в Добрянах біля Стрия і була списана в другій пол. XVIII в.:

Пѣснь о войнѣ.

Охъ нещастная година,
Котра прійшла зла новина:
Кроля въ Польщи не достало,
И на свѣтѣ зле ся стало.
Тысячъ сѣмсотъ трицять девятого [года
Идетъ фелмаршалъ зъ охотою
Хотѣнъ мѣсто разорити,
Бѣсурмановъ побѣдити.
А гды прійшли ку Днѣстрови,
Мовитъ фелтимаршалъ вахмѣстрови [ви:
„Ступай въ воду, ступай скоро,
А мы посполу съ тобою,
Богъ съ нами!“

А гды прійшли ку Хотѣню,
Мѣли въ Бозѣ всю надѣю.

---

[1]) Так у Гол., у W. z Ol. na swojeji.

[2]) А. С. Петрушевичъ, Сводная галичско-русская лѣтопись съ 1700 до конца августа 1772, часть I. Львовъ 1887, стор. 146.

Казалъ войско шихтовати,
Набоженство отправляти.
А гды прійшли въ Буковину,
Просилъ Бога о причину,
Бы ся войско не достало
И до купи ся зобрало
Въ Туреччину.

Гды выѣхалъ оглядати,
Геретиковъ разсмотряти,
Якъ моцъ може войска быти,
Абы его побѣдити, —
Сталъ ся вельми дивовати,
Же не можетъ враговъ стяти [1].
Росказалъ ревне плакати,
Посты войску задавати.

А гды Турчинъ наступаетъ,
Вельми яко левъ рыкаетъ,
Въ той часъ зъ Москвы огню [дали,
Геретиковъ спотикали.
Гды казано наступати,
Солтанъ старшій сталъ утѣкати.
Турчинъ вѣчне погибаетъ
И въ неволю ся достаетъ
Баша хотинскій.

„Охъ нещасная година,
Фортеція южъ загибла!
Ласку въ царя утратилемъ
И въ неволю ся досталемъ, —
Щожъ маю чинити!"

За поганскои державы
Церкви божіе пусто стояли, —
Фелтимаршалъ ихъ поправилъ
И презвитеровъ поставилъ
По всѣхъ церквахъ.

За помощію пресвятыя
Иконы Буцневскія,
Же не дала христіаномъ
Въпасти въ руцѣ бисурманомъ,
У неволю.

Даруй ласку королеви,
[Даруй] побѣду на враги,
И на тронѣ посадити,
Покой въ Польщи учинити.
Такъ тежъ преосвященному
Онуфрѣю Шумлянскому
Зъ кардиналомъ долго жити,
Святую Троицу умолити
За насъ грѣшныхъ.

Із закінченя вірші бачимо, що автором її був якийсь Русин і священик, що вважав себе польським підданим і стояв у близких зносинах із Онуфрієм Шумлянським, який тілько що в серпні того самого 1739 р. силою запису перемиського епіскопа Єроніма Устрицького осягнув можність старати ся о висвячене на епіскопа (пор. Петрушевич, op. cit. 147).

XXIX. Пісня про Варшаву.

В гарній рукописній збірці народнїх пісень, списаній Теодором Яцівим десь у початку 80-их років мин. віку в жидачівськім та калуськім повітах (на жаль не зазначено при кождій пісні місцевости) знайшов я пісню, яка не попала анї в збірку

[1]) У Петр. стати.

Головацького, ані в жадну иншу друковану доси. Наводжу її тут, транскрібуючи з тодїшньої етимольоґії на сучасну правопись.

1. Ой чи чував хто о ляховській славі,
Котрі доступили до міста Варшави?
Ой почали Ляхи бунти починати,
Однак перед рускими мусїли втїкати.

2. Як в кошару вівцї, так їх запудили,
Коло Варшави всїх їх обступили;
Вдарили з гармати, аж баня упала;
В той то час на Ляхів вся трівога впала.

3. Любилисте, Ляхи, в той час панувати,
Любіт же в неволи тепер зоставати!
Любилисте, Ляхи, їсти кури, гуси много,
Сидїт же в неволи, не їжте нїчого.

4. Дають мало Ляхам їсти, а ще менше пити,
Аби Ляхи памятали, як бунти чинити.
Оден Ляшок каже: „Биймо!“ другий: „Утїкаймо!“
Третий [каже]: „Всї ся российським піддаймо“.

5. „Будут мене, будут тебе на ґраніци хваліць:
Ґодвен Пулавскі од Француза збавіць“ [1]).
Жандар сто коменди взяв,
До Француза одіслав —
О, то зле, то зле, то зле, не добре!

Читаючи сю пісню з разу можна б подумати, що вона передає народні спомини подій 1831 р., коли російські війська по 11-місячнім повстаню здобули Варшаву і повязнили богато Поляків. Правда, остатня строфа зовсїм не вяжеть ся з попередніми і говорить щось недоладне про Пулавского, значить, переносить нас у 60-ті роки XVIII віку, в часи Барської конфедерації. Се мабуть чи не остатній уже в устах нашого народа відгук пісні про Пулавского, що колись, уложена на великоруській мові, була розширена і у нас, як можна догадувати ся з того, що Головацький помістив її в першім томі своєї збірки (Пѣсни I, ст. 27—28). Се пісня зовсїм не народня і недоладна; Донцї козаки просять ся у Пулавского, щоб не губив їх і не нівечив так як Конрадова, якого зарубав із його комендою.

[1]) В рукоп. биць.

Вони, „Москва“, обіцюють Пулавскому не лише бути його приятелями, але ще вставити ся за ним до царя, щоб зробив його фельдмаршалом. Се власне ся строфа, що попала в нашу пісню:

А на столиці будем тя хвалить:
Достоин Пулавскій фельдмаршал быть.

У попередній строфі говорить ся про геройські вчинки Пулавского, який „всім офіцирам пардон дав“, а „наші ребята всї розігнав“, і далї йдуть два рядки, що також перекручені попали в нашу пісню:

Штандар гусар коменду погромив,
Дунців, бранців загонив.

Коли судити по текстї Головацького, то пісня про Пулавского — польський фабрикат уложений навмисно з тою метою, щоб передати її в уста козаків і загалом російських вояків. На се вказує її антімосковська тенденція, докір ніби то салдатів, що вони йдуть у похід присилувані і ще до того

В так малій дружинї
Крутит нас по всїй країнї.
Ах, ах, ах, ах превосточний цар!

Зрештою й сама мова вказує мимовільні польонїзми автора, допущені з незнаня московської мови, в роді незрозумілого для Москалїв і Русинів „штандар“, із чого в руськім відгуку зробив ся „жандар“, і просто недорічна заява російських вояків до Пулавского:

Як ся покой здїлает,
Нехай Полска з нас мает
Ах, ах, ах, ах, вірних воїнов.

І польська форма „Польска“ і ще більше сама тенденція тих слів показує виразно їх жерело — pia desideria барських конфедератів — повернути навіть Москалїв на услугу польської справи.

Але щож значать перші строфи нашої пісні і як вони вяжуть ся з ремінїсценцією про Пулавского? Сказати від разу — вяжуть ся дуже слабо, силою частого в народнїх піснях зілляня двох фактів хронольоґічно роздїлених кількома або кільканацятьма роками. І Варшава в тій пісні первісно нї при чім і заступила в нїй місце первісного иншого міста — Станїсла-

вова. Ось що писав я про се 1894 р. в „Житю і Слові“ (т. II, ст. 273—4), не знаючи ще про істноване нар. пісні про Варшаву. „Як відомо, д. 5 жовтня 1763 р. вмер польський король Август III у Дрездені. В часї безкоролївства завязали ся в Польщі дві конфедерації: в Берестї литовськім і в Галичі, в цїли нїби пильнованя внутрішнього супокою і ладу в Польщі, а на правду для того, щоб перепертн свого кандидата на польський престіл. Тим часом у мартї 1764 р. король пруський заключив з Росією умову, в якій нїби то обіцяно боронити цїлости Польщі і не допустити, аби польський престіл переходив у спадку з батька на сина, чого тодї дуже бояла ся польська шляхта як ущербу в її праві вибираня короля. Та на правду, як можна легко догадати ся, метою тої умови було удержане Польщі в станї слабости і неладу. Не чекаючи на вибір короля війська російські війшли до Польщі, щоб порозбивати шляхетські конфедерації, які б могли противити ся тому кандидатови на престіл, якого хотїла би на нїм бачити російська цариця Катерина II.

„Згадана вже мною галицька конфедерація стояла під булавою маршалка Потоцкого, старости любачівського. До неї пристали ще два Потоцкі, староста снятинський і староста блонський. Головним збірним місцем конфедерації був Станїславів, якого людність певно не мало мусїла терпіти від сваволї гордих панів і їх жовнїрів та добровольців-товаришів. Аж ось дня 7 серпня, в четвер військо російське зайшовши від Каменця Подільського, вдарило на Станїславів, обступило його і почало бомбардувати. Впала фронтова вежа єзуїтського костела (нинї руської епіскопської церкви), розбита кількома кулями. Конфедерати боронили ся довгий час, та нарештї не могли остояти ся против перемоги; Росіяни здобули місто, забрали все, що знайшли в міських складах і маґазинах, а на місто наложили контрібуцію. Конфедератське військо мусїло зложити оруже, а начальників, усїх трьох Потоцких, узято до неволї і держано під арештом у Станїславові, аж поки д. 26 вересня не випущено їх „на пароль“, тобто за словом чести, що не будуть виступати против Росії. Росіяни господарювали в Станїславові аж до 5 жовтня, по чім вирушили до Львова, а відси до Варшави.

„О. А. Петрушевич, із якого „Сводної лїтописї“ беремо се оповідане, виписане з метрики хрещеня львівської лат. катедри, наводить із своєї рукописної збірки інтересну руську сучасну віршу про сю пригоду“. До написаного тодї додаю, що руко-

писний співанник, із якого взято текст вірші, містить ся тепер у музеї А. Петрушевича в Народнім Домі під ч. 194, з якого й передруковую її тут з деякими моїми додатками, вимаганими розміром та взятими в гранчасті скобки.

Пѣснь свѣцка ѡ Лыхахъ из Москалыми (к. о҃є. — о҃ѕ.)

1. Гей чи чꙋвавъ хто ѡ лыховской [славѣ],
Которой достали въ мѣстѣ Станѣславѣ? [1]
Ꙗкъ почали бꙋли мѣсто рабꙋвати,
Передъ Москалѧми почали вътѣкати.

2. Ꙗкъ в кошарꙋ вѣ[в]цѣ, такъ ихъ запꙋдили,
А въ Станѣславовѣ южъ ӥхъ ѡсочили;
Москалѣ ӥ[з] жартꙋ почали стрилѧти,
А Лыхи зо страхꙋ почали вмирати.

3. Оударилы з герматъ, ажъ банѧ ѹпала
З певнаго костела, тамъ ментрога стала;
Виходѧтъ Лѧхи, аби не пꙋстити, —
Москаловъ ѿ мѣста не могли ѿбити.

4. Лечъ не доказали, бо не годни [того],
Москаловъ ѿбити, хоць ихъ [и] не много:
Дали собѣ палоръ на середꙋ рано,
А дрꙋгим' Москаломъ в той часъ знати дано,

5. Аби на всю нощъ ишли на ратꙋнокъ.
В той часъ ѹпавъ на нихъ велики фрасꙋнокъ.
Єденъ каже: „Быймо!" десѧтъ: „Оутѣкаймо!"
А сто каже: „Всѣ сѧ Москаломъ поддаймо!"

6. Били сѧ ѿ ранѧ, ажъ [мали] доволѣ,
А въ вечеръ зостали в' Москаловъ в неволѣ.
Любилисте, Лыхи, ӥсти кꙋрїи, гꙋсїй мнѡго,
Седѣтъ же в неволѣ, не ѣждте нѣчого!

7. Такъ Москалѣ вмѣютъ Лыховъ частовати,
Жеби сы зарекли болше рабꙋвати:
Даютъ мало ѣсти, а ще менше пити,
Щоб сѧ зрекли [2] болше бꙋнтовъ [не] чиныти.

Рукопис, із якого взято сю віршу, був списаний при кінці XVIII в. і зберегав ся в церкві в Добрянах біля Стрия, відки

---

[1]) В рукоп. в' котромомъ. [2]) В рукоп. зарекли.

й дістав ся до музея о. Петрушевича. В записцї д. Яціва маємо інтересний доказ, що ся вірша в XVIII в. справдї співала ся — певно, не простим народом, а в сферах руської інтелїґенції, в попівських та міщанських родинах. Чи в тій самій сфері повстала пізнїйше, по 1831 р. й її перерібка на тему здобутя Варшави, не можемо сказати, не знаючи, від кого саме д. Яців записав свою пісню; та припущенє про те, що вона і в тій формі держала ся лише в вузшій, міщанській сфері, скріпляєть ся також притуленєм до неї шматка зовсїм уже не руської пісні про Пулавского, а надто й тим, що з уст руського селянства доси нїде анї шматочка не записано. Маючи на увазї також ту обставину, що рукопис вірші зберіг ся в Добрянах, а пісня про Варшаву була записана в жидачівськім повітї, а може й у самім Жидачові, я просив би тих, хто се може зробити, пошукати на місцї за иншими її слїдами або евентуально за копіями в инших співанниках.

XXX. Бандурка.

Коли я в р. 1868—75 був у дрогобицькій ґімназії, там серед учепицьких кружків була дуже улюблена ось яка пісня:

Ой їхав козачок долї рікою —
    Гоп дзень-дзень, гоп дзень-дзень, долї рікою.[1]
Надибав дївчину з бандуриною.
„Добрий день, дївчино, як ми ся маєш?
Позич ми бандурки, що на нїй граєш“.
„Я бим ти бандурки не боронила,
Коби мя матуся за ню не била.
Бо моя бандурка з самої міди,
Хто на нїй заграє, не знає біди.
Бо моя бандурка з самого срібра,
Хто на нїй заграє, трясе го фрибра.
Бо моя бандурка з самого злота,
Хто на нїй заграє, знесе охота“.

Пісня уложена гладко, співаєть ся на досить веселу нуту і школярі співали її радо, навіть у присутности вчителїв, бо ж у нїй не було нїчого доганного. Та менї тодїж впало на увагу,

[1]) Повторяєть ся по кождім рядку з другою половиною того рядка при співаню.

що в селї я нїколи не чув тої піснї, і скілько собі пригадую, її приніс був та розповсюдив між ґімназіястами мій товариш Рихлицький, син економа з Якубової Волї чи зі Снятинки.

В збірцї Головацького, скілько бачу, сеї піснї нема, певно лише через звичайний недогляд при редаґованю збірки. Бо вона була друкована давно перед тим, у збірцї Жеґоти Павлї (Pieśni ludu ruskiego w Galicyi zebrał Zegota Pauli. Tom II. Lwów 1840, стор. 158) п. з. Kozak ось у якій формі:

Jichaw kozaka hory z wodoju,
Hej! hej! z wodoju.
Taj nadybał diwczynu z bandurynoju,
Hej! hej! z bandurynoju.
„Pomahaj Bih! jak mi sia majesz,
Hej! hej! jak mi sia majesz?
Ta daj meni bandurku, szczo w neju hrajesz,
Hej! hej! szczo w neju hrajesz!“
„A moja bandurka z samoho zołota,
Hej! hej! z samoho zołota —
Kto w neju zahraje, zbere ho ochota,
Hej! hej! zbere ho ochota.
A moja bandurka z samoho serebra,
Hej! hej! z samoho serebra —
Kto w neju zahraje, strese ho febra,
Hej! hej! strese ho febra.
A moja bandurka z samoi midi,
Hej! hej! z samoi midi,
Kto w neju zahraje, ne znaje bidy,
Hej! hej! ne znaje bidy“.

Як бачимо, Жеґота Паулї очевидно сам записав сю пісню з уст невідомого співака. Мабуть мельодія, якою сей співак виконував пісню, була трохи відмінна від нашої дрогобицької, бо вірші тут довші і рефрен відмінний, та в головному, лишаючи на боцї помилки допущені мабуть самим записувачем, оба варіянти піснї дуже близькі до себе, майже ідентичні, тілько що дрогобицький упрощений, вигладжений що до форми і мови так, що далї вже годї.

Та ось у мене два варіянти сеї піснї з XVIII в., один руський, тоб то писаний Русином, а другий писаний Поляком. Руський варіянт старший; він містить ся в рукописній збірцї о. Свідзїнського, писаній 1726—28 р. (Бібліот. Нар. Дому, му-

зей о. Петрушевича ч. 102). Подаю її тут дословно, поправляючи в нотках деякі очевидні помилки копіста.

Пѣснь козацкаꙗ.

1. Ой там за Днѣпром, тамъ над водою
Стоꙗла дѣвчина з бандꙋркою своею.

Ой ихавъ козакъ дай з Ꙋкраины,
Надибавъ дѣвчинꙋ з чорными ѡчима.

2. „Бг҃ъ помагай бꙋгъ, дѣвчино, та ꙗкъ же сꙗ маешъ?
Дайже ми заграти, бо бандꙋркꙋ маешъ“.

„А в мене бандꙋрка велми краснаꙗ,
Чорнаꙗ ꙗкъ жꙋкъ, жꙋкъ, тай волосꙗнаꙗ“.

3. „Дай же ми, дѣвчино, на бандꙋркꙋ грати,
Маю ꙗ слꙋшный палецъ перебирати“.

Дѣвчина єму тай позволила,
Бандꙋрки дала, ѡчи закрила.

4. Ох ꙗкъ взꙗлъ козакъ на бандꙋркꙋ грати,
Стала сꙗ дѣвчина велми смѣꙗти.

„Ох цитъ дѣвчино, прошꙋ, мовчи же,
Передъ маткою ничъ не кажи же“.

5. „Ой рада ж бы ꙗ тай не казати,
Может сꙗ панѣ матка сама здогадати“.

„Охъ цитъ, козаче, ѡхъ бѣдажъ менѣ,
Сказивъ єсъ бандꙋркꙋ, не забꙋдꙋ тебѣ“.

6. „Ꙗ еще молодъ[1]) тай не женив сꙗ,
На бандꙋркꙋ грати рад бым навчив сꙗ.

„Бꙋдже ты, дѣвчино, на тое здорова,
Тилко ты за мене тай проси Бога“.[2])

В такій формі обертала ся та пісня в кругах тодішньої руської інтеліґенції і належала очевидно до репертуару „веселих“ пісень, що співали ся по котрійсь там чарці, „не при дамах“ або й при дамах, бо тодішні дами (не лише руські попаді, ні! Спомини з тих часів, за панованя „Августа Сильного“ в Польщі, показують нам серед високої польської арістократії

[1]) В рукоп. мовивъ. [2]) Текст сеї пісні був опублікований В. Перетцом у LXXXVI т. „Записок“, ст. 143.

норови мало чим делїкатнїйші, як у класичнім Петронієвім „Бенкетї Трімальхіона") вміли толерувати веселе і в дотепній формі сказане, хоч і грубовате слово.

Погляньмо, як виглядає се слово в перерібцї на норови і смак польського панства. У мене є незвичайно богата збірка польських віршів та пісень, списана десь коло р. 1780 (одна з остатнїх поміщених там пісень має сю дату). Обік великої сили польських ся збірка, очевидно зладжена для потреби якогось двірського рапсода, без яких тодї не обходила ся нїяка панська забава, містить у собі також звиш 20 руських пісень, нїби то народнїх, а властиво так званих дворацьких, тоб то таких, що або брали поодинокі мотиви звісних уже руських нар. пісень і вплїтали їх у свої відмінні концепції, або користували ся руським словом лише для оріґінального та досадного висловлюваня ріжних цинїзмів та насміхів. Я дістав сю збірку в половинї 80-их років за посередництвом Михайла Подолинського від д. Валашкевича, аптикаря тодї у Львові, а пізнїйше в Заліщиках. Ось у якій формі маємо тут нашу пісню про бандурку:

Ey płynął kozak doły wodoju,
Hey dzium, hey dzium, doły wodoju[1]).
Nadybaw diwczynu z bandurynoju.
„Den dobry, diwczyno, jak my sia majesz?
Day mini bandurki, szczo z sobu majesz".
„Jabym tobi dała, ne boronyła,
Żeby mene maty za to ne była.
U mene bandurka z samoho złota,
Kto na nei zahraiet, beret ochota.
U mene bandurka z samoho srebra,
Kto na nei zahraie, trese ho frebra.
U mene bandurka z samoi stali,
Kto na nei zahraie, to sie zapali.
U mene bandurka z samoi midy,
Kto na nei zahraie, zabude bidy.
U mene bandurka z samoi blachy,
Hrały już żołnire, ieszcze budut Lachy.
Ty chody, żołnire, z sini do chaty,
Dam tobi bandurku na wsiu nocz hraty".
Ne dokazał żołnir Lachowy sprawy:
„Ey chody, Lasze, do toy poprawy!"

[1]) Очевидно рефрен, що в співаню повторяє ся по кождім рядку.

I usił Laszok w poprawu hraty,
Aż sia diwczyna wznak wypynaty.
„Ot teper Laszok dohodyt myni,
Rozkołow bandurku na połowyni.
Teper mene maty budet łajaty,
Żem dała bandurku rozkołupaty.“
„Ot skażesz matery [1]), szczos z hory wpała,
Aż ty sia bandurka rozkołupała“.
„U mene bandurka ne po takomu,
Brałam ja wid nei po czerwonomu.
Na moiey bandurci ne małam straty,
Brałam ja od nei po try dukaty.
Na moiey bandurci wołosiany strony,
Toy tylko zachraie, kto ne maiet żony.
Ba y toy zachraie, kto maiet żonu,
Da koły widide w dałekuiu stronu.
Ne żałuy że tynfa, szostaka, talara,
Budet ty bandurka na wsiu noc hrała“.
Diwczyna płocha ne chotyła werzec,
Ja za nią, fik na nią, musiała leżec.

Пісня в копії Свідзінського з р. 1726 певно не належить до скромних та невинних, але всеж таки порівнюючи її з отсею дворацькою ампліфікацією можемо зрозуміти, яку масу цінізму, деморалїзації та зневаги до людини вносила в нашу пісню, і певне також у наше народнє житє дармоїдна, розпущена польська двірня.

Що до походженя сеї піснї годї сказати щось рішучого. Народньою вона не була і не є. Інтересна в найстаршім варіянтї згадка про Днїпро, але вона занадто голословна, не вяжеть ся нї з якою конкретною картиною і не наводить нї на який слїд. Думаю, що се було складанє козаків-двораків.

[1]) В рукоп. maty.

Справа поділу Галичини в рр. 1846—50.

Написав *Іван Кревецький.*

IV.

Справа поділу Галичини в рр. 1846—47.

Чи можна вязати справу поділу Галичини на східню й західню кін. XVIII — поч. XIX вв. зі справою такого-ж поділу нині? — Справа поділу Галичини в рр. 1846—47: — ціс. децизія про поділ краю на дві окремі провінції з дн. 27 II, 1847 р.; — дальший ціс. розпорядок в сій справі з дн. 29 III, 1847 р.; — найв. канцлер ґр. Inzaghy жадає від гал. ґубернії реляцій про ріжні справи, звязані з поділом краю; — відповідь гал. ґуб. президента бр. Кріґа; — справа поділу краю і ґубернатор ґр. Ф. Стадіон; — новий ціс. розпорядок в сій справі з дн. 13 X, 1847 р.; — реляція ґр. Ф. Стадіона з дн. 12 XI, 1847 р.; — з'орґанізованнє краківського округу.

Поділ Галичини на дві окремі провінції — східню (або т. зв. стару) Галичину зі столицею Львовом і — західню (або т. зв. нову) зі столицею Краковом — був переведений, як ми згадували висше, вже безпосередно по третім поділї Польщі в 1795 р. Тодї таки з'орґанізовано для кождої з обох Галичин окремі власти: адміністраційні, скарбові, судові й ин., без ніякої зависимости східньо-галицьких від західньо-галицьких і — навпаки. Такий повний поділ трівав аж до 1803 р., коли оба краї получено під політичним і скарбовим оглядом в одну цілість зі спільними центральними властями й спільним ґубернатором у Львові.[1]) Окремі назви одначе для обох

[1]) Piller, Continuatio edictorum... 1803, ст. 151 (циркуляр з дн. 15 VII, 1803 р.).

частин: східня й західня — лишили ся й на дальше аж до 1809, згл. 1815 р.

Та хоч назви обох згаданих провінцій й ідентичні з назвами, які прикладають ся до обох частин нинїшньої Галичини, то в дійсности їх теріторії далеко не ідентичні. Найперш — загальні границї Галичини з 1795 р. не покривали ся, як се ми згадали вже висше, зовсїм з такими-ж границями нинїшньої Галичини; тодїшня Галичина виходила значно в нинїшні російські ґубернії: житомірську, люблинську, радомську, келецьку і пйотрківську. Не були зовсїм ідентичні з нинїшнїми також теріторії обох частин Галичини: східньої й західньої. Східня Галичина з рр. 1795—1803 (згл. 1809 чи навіть 1815) обнимала своїми границями цїлу нинїшню Галичину взагалї (отже нинїшнї: східню й західню); тодїжня-ж Західня Галичина лежала цїла по лївім боцї Висли й обнимала землї, з яких нинї при Австрії лишив ся тільки невеличкий скравок в околицї Кракова — і сам Краків. Супроти сього вязати як небудь поділ Галичини на дві окремі провінції: східню й західню при кін. XVIII і на поч. XIX вв. зі справою анальоґічного подїлу нинїшнього коронного краю „Галичини і Володимирії з вел. кн. краківським, кн. освенцїмським і заторським“ зовсїм не можна.

* * *

Справа подїлу Галичини в такім розумінню, яке надаєть ся їй нинї (т. зн. в приміненню до нинїшньої галицької теріторії), виступила перший раз тільки в 1846 р. — безпосередно по прилученню до Галичини т. зв. Краківської републики.

І з початку згадана справа розвиваєть ся навіть у прискоренім темпі.

Дн. 16 падолиста 1846 р. тільки що перестала істнувати Краківська република, а вже дн. 27 лютого 1847 р. запала прінціпіяльна цїсарська децизія в справі подїлу краю на дві окремі провінції.

„**Галичина** — так говорить сей історичний цїсарський акт — **має бути подїлена на два ґуберніяльні округи. Осїдком одної ґубернії має лишити ся Львів, осїдком другої — має бути Краків**“.[1])

---

[1]) Dr. Br. Łoziński, Agenor hr. Gołuchowski w pierwszym okresie rządów swoich (1846—1859). We Lwowie, 1901. Ст. 138.

Цісарський розпорядок з дн. 29 марта 1847 р. подає в сій справі вже докладнійші інструкції; до краківської ґубернії мали належати округи: вадовицький, бохенський, новосяндецький, ясельський, тарнівський, ряшівський і сяніцький; до львівської — решта галицьких округів і Буковина. „Термін переведення сього поділу провінції на два округи, — писав найвисший канцлер ґр. Inzaghy до львівської ґубернії дн. 3 цвітня 1847 р.[1]) — які одначе на разї не будуть називати ся східньою й західньою Галичиною, має бути запропонованим аж по повнім закінченню всїх потрібних до сього приготовань“.

Рівночасно зажадав ґр. Inzaghy від тодїшнього ґубернїяльного президента Галичини бр. Кріґа цїлого ряду реляцій про ріжні справи, звязані з наміреним подїлом краю, отже: чи можливий подїл катастральних і ґрунтово-податкових оператив, дальше — подїл ріжних публичних фондів, галицького Кредитового Товариства, церковних дієцезій і т. д.?[2])

У відповідь на сї запитання бр. Кріґ заявив центральному віденському урядови: 1) що подїл катастральних і ґрунтово-податкових оператив не справить нїякої трудности; 2) за те деякі публичні фонди з причини певних трудностий треба буде лишити неподїльними під львівською управою; 3) що тикаєть ся подїлу гал. Кредитового Товариства, то він вважає конечним віднести ся в сїй справі до загальних зборів членів згаданого Товариства, а також до гал. Станів; 4) нїякої трудности не буде також з подїлом гал. Станів, — через що сконсолїдований табор польської шляхти був би розбитий і запобігло-б ся її небезпечним з'їздам у Львові; вправдї й по подїлї в обох станових зібраннях лишили-б ся ті самі елєменти, що й в нинїшнїм, одначе лїпше мати до дїла з двома малими інституціями, чим з одною — великою. Вкінцї — 5) справу подїлу дієцезій відповідно до проєктованого подїлу краю треба-б на разї лишити в завішенню з причини скомплїкованих відносин краківської дієцезії, до розвязки яких з огляду на Росію не можна приступати (між ин. тому, щоби российський уряд не вискав подїлу в некористь інтересів католицької церкви в закордоннїй частинї давної краківської дієцезії). Що тикаєть ся перемиських — гр. кат. і рим. кат. — дієцезій, то вже самі церковно-адмінїстраційні причини промовляють за затриманнєм

[1]) ibid.
[2]) ibid. ст. 138—139.

status quo, отже полишеннєм в їх границях парохій західньої Галичини; бо перенесеннє рим.-кат. епископської катедри з Перемишля до Ряшева вимагало-б не тільки коштовних уряджень в сім місті, але також не можна-б оправдати приділення східньо-галицьких частин перенесеної з Перемишля рим.-кат. дієцезії до широкої й без того львівської дієцезії — й утворення нового гр. кат. епископства для нечисленних гр. кат. парохій у західній Галичині.[1])

Так відніс ся до справи поділу Галичини бр. Кріґ.

Заки одначе у Відні запало в справі вичислених деталів поділового проєкту дефінітивне рішеннє, у Галичині — зайшла важна зміна. На місце Кріґа галицьким ґубернатором став дотеперішній ґубернатор Побережа ґр. Франц Стадіон — і йому передано до заопініовання також поділові операти бар. Кріґа.

Не з'орієнтувавшись іще, як слід, у краєвих відносинах, ґр. Стадіон не хотів давати на разї в справі згаданого проєкту ніяких катеґоричних відповідий; се зазначив він у своїй реляції до Відня з дн. 27 серпня 1847 р. З огляду одначе на проєктованих саме тоді декілька важних реформ (пр. реформа адміністрації, аґрарних відносин й ин.) він уже в сій реляції подав декілька своїх (може надто вже скептичних) заміток, з яких найважнійшим було застереженнє, що коли-б дійсно прийшло ся ділити Галичину на дві провінції, то він з огляду на згадані висше реформаційні проєкти мусів би застеречи *єдність* розбитої адміністрації в той спосіб, щоби обі ґубернії (східньо- й західньо-галицька) *лишили ся під управою одного шефа для цілого краю.*[1])

Наведена реляція ґр. Ф. Стадіона викликала незабаром (дн. 13 жовтня 1847 р.) новий цісарський розпорядок, якого дословний текст такий: „*Не є Моїм наміром*, — каже цїс. Фердинанд, — *щоби пертрактації в справі постановленого поділу Галичини на дві ґубернії були перервані аж до часу переведення всїх орґанїзаційних уряджень, які заініціовані в згаданій провінції. Навпаки, по думцї Моєї постанови з дн. 29 марта с. р. належить приготовити все, як слід, щоби, коли признаю відповідну до сього пору,*

---

[1]) ibid. ст. 139—140.

[2]) ibid. 140—141.

можна було сей поділ перевести без ніякої проволоки. Ґр. Стадіонови-ж треба визначити певний, о скільки можна — ограничений термін для предложення його опінії про будучу політичну адміністрацію краю. Одначе се не має бути перешкодою до безпроволочного видання независимих від сеї опінії приготовних заряджень, як пр. вишуканнє льокалю у Кракові. Вкінці треба взяти під увагу також питаннє, в яких відносинах мають стояти між собою на будуче обі ґубернії без кривди для їх самостійности, щоби було забезпечене згідне поступованнє у загальних і важнійших краєвих справах, одначе все таки — без піддаваня їх під спільного шефа краю".[1])

Не вважаючи одначе на таку катеґоричну цісарську заяву в справі повного поділу краю на дві окремі провінції з независими один від другого ґубернаторами на чолї — без піддавання їх під одного спільного краєвого шефа, ґр. Стадіон обстоював своє попереднє застереженнє в справі одностайности дотеперішньої краєвої адміністрації й дальше. Се видно з його нової реляції в сїй справі, яку він вислав до Відня дн. 12 падолиста 1847 р. Зазначивши у вступі, що проти поодиноких поділових елябoратів бр. Кріґа не може піднести ніяких закидів, він уважає одначе основу їх „зовсім фальшивою", о скільки вона не числить ся з наміреними змінами в адміністраційнім устрою, — і що згідне поступованнє обох ґуберніяльних сенатів у Львові й Кракові, про що згадує наведений висше ціс. розпорядок, можна би забезпечити тільки тоді, коли-б начальна управа над ними була віддана одному ґубернаторови. Без того — така згідність двох самостійних ґуберній не легко дасть ся осягнути. „Не бачу на се ніякої ради — закінчив ґр. Стадіон свою реляцію — завсїгди одначе видаєть ся менї безуслівно конечним, щоби згадані висше орґанічні зміни були уложені, переведені й викінчені одностайно".[2])

*

Дальша історія сих офіціяльних поділових пертрактацій між Віднем і Львовом належить уже до рр. 1848—49 і про се будемо говорити ширше в однім із дальших розділів нашої статї. Тут зазначимо ще тільки те, що незалежно від справи поділу Галичини з'орґанізовано саме тоді окремий т. зв. Краківський округ, якого управу обняв бр. Кріґ.

---

[1]) ibid. ст. 141. [2]) ibid. ст. 141.

V.

Заходи „Головної Руської Ради“.

(1848—1849).

Рік 1848 і гал. Українці. — Справа поділу Галичини на славянськім конґресі у Празі 1848 р. — Обіжник „Гол. Р. Ради“ до своїх філій в дн. 4 VI, 1848 р. — Перший меморіял „Гол. Р. Ради“ (до цісаря) за поділом Галичини в дн. 9 VI, 1848 р. — Другий меморіял „Гол. Р. Ради“ (до міністра вн. спр.) за поділом Галичини в дн. 17 VII, 1848 р. — Заяви солідарности в провінції. — Петиції до Державної Ради. — Депутація „Гол. Р. Ради“ до цісаря в дн. 27 X — 6 XI і новий меморіял (до міністра) з дн. 28 X, 1848 р. — Пятий меморіял „Гол. Р. Ради“ (до міністра) за поділом Галичини в дн. 29 III, 1849 р.

Між тим прийшов 1848 рік.

Під напором розбурханих народніх мас появив ся дн. 25 цвітня т. р. цісарський маніфест, що вводив у житє першу австрійську конституцію зі широкими ґарантіями прав усїх народів взагалї — й кождої одиниці з окрема. Загально-державні, між ин. також полїтичні справи перестали вважати ся виключним монополем цїсарської династії й її центрального уряду, — на арену публичного державного житя виступили перший раз безправні до тепер поодинокі австрійські народи. Між ними не забракло також — галицьких Українців.

У Галичині починаєть ся живий український рух. Дн. 19 цвітня представники гал. Українців передають на руки львівського ціс. ґубернатора перший меморіял до цїсаря в справі прав українського народу в Австрії, дн. 2 мая засновуєть ся перше українське полїтичне товариство „Головна Руська Рада“ у Львові, дн. 15 мая виходить 1-ший номер першої української полїтичної часописи „Галицька Зоря“ — і т. д. Серед загального піднесення проклямують ся що раз то нові українські національно-культурні й суспільно-полїтичні постуляти, формулують ся пляни національно-культурної й суспільно-полїтичної діяльности, орґанізуєть ся поспішно національно-культурну й суспільно-полїтичну роботу. По всім усюдам — горячі дискусії, ентузіязм, житє.

Між найважнійшими полїтичними постулятами, піднесеними гал. Українцями у згаданім бурливім роцї, відразу перше місце заняла — неполагоджена справа поділу Галичини. Заініціована в рр. 1846—47 самим урядом, справа ся набирає тепер загально-громадського значіння і стає одним із найваж-

нійших пунктів у національно-політичнім проґрамі гал. Українців, який вони старають ся зреалізувати всіми силами й способами.

Цілу акцію в сій справі взяла в свої руки „Головна Руська Рада“. Вона — з одного боку — вияснює й популяризує її між широкими кругами українського населення в краю при помочи своїх філій, преси й ин., з другого — піднимає задля неї цілий ряд заходів поза границями краю (пр. у Відні), виказуючи конечну потребу такого поділу і зі становища державно-австрійських — і зі становища національно-українських інтересів.

*

Перший раз виступила „Гол. Руська Рада“ з домаганнєм поділу Галичини на дві окремі провінції на т. зв. славянськім конґресї у Празї, який деякі чеські діячі скликали були в цїли взаїмного порозуміння й злуки австрійських Славян на день 31 мая 1848 р.

Відозву з запрошеннєм на конґрес вислали його аранжери між ин. деяким із виднійших Українців у Галичині, а також львівській „Гол. Р. Раді“. — „Гол. Р. Рада“ пішла за голосом відозви орґанізаційного комітету і вислала від себе (і в імени гал. Українців) трьох делєґатів: Гр. Ґинилевича, Ів. Борисикевича й Ол. Заклинського[1]), які мали заступати на конґресї українські інтереси. Галицькі Поляки, які зразу віднесли ся до конґресу неприхильно, побачивши, що „Гол. Р. Рада“ вислала на нього своїх делєґатів, а не бажаючи допустити на конґресї до ухвал дотично гал. Українців по думцї „Гол. Р. Ради“, постановили вислати на згаданий конґрес другу делєґацію — також в імени гал. Українців, яка паралїжувала би заходи делєґатів „Гол. Р. Ради“. В тій цїли вибрали на скорі шістьох представників із катеґорії gente Ukraini, natione Poloni (кн. Сапігу, кн. Любомірського, ґр. Дїдушицького й ин.) і, давши їм „повновласть“ від українського народу в Галичині, вислали до Праги. По приїздї обох згаданих делєґацій на місце конґресу, почала ся між ними остра полєміка за те, котра з них правдива українська делєґація. Аранжери конґресу й взагалї цїлий конґрес знайшов ся в труднім положенню. Виратувало їх

[1]) Четвертий делєґат Т. Вірський з невідомої причини на конґрес не поїхав (пор. Ів. Созанський, До історії участи галицьких Русинів у словянськім конґресї в Празї 1848 р. — Записки Н. Т. ім. Ш. . LXXII, ст. 117—118, 121).

внесеннє Заклинського, аби обі делеґації злили ся в одну й разом заступали український народ у Галичині. Внесеннє се конґрес приняв і відразу приступив до поділу на секції і вибору комісій з кождої заступленої на конґресї австр.-слав. народности в цїли зредаґовання великого меморіялу до цїсаря, де були би виложені всї постуляти поодиноких австр.-слав. народів. Всїх секцій було 3: до 1-шої належали Українцї й Поляки; до 2-ої південні Словяни; до 3-тьої Чехи й Словаки. Перша секція, яка складала ся з 63 членів (між ними: 20 Українців, 1 Росіянин — а решта Поляки з Галичини, Познанщини й Шлезка), поділила ся на дві комісії: українську й польську. В склад української комісії війшли по взаїмнім порозумінню всї три делеґати „Гол. Р. Ради" і три делеґати, прислані Поляками, так що згадана комісія складала ся зі 6 членів: Ґінилевича, Борисикевича, Заклинського, Сапіги, Любомірського і Стецького.[1])

По виборі комісій президент конґресу попросив, щоби сї комісії уконституували ся й зачали свої роботи, а коли покінчать, щоби предложили їх на слїдуючім засїданню. На тім закінчено перше засїданнє й відложено дальші на довший час, щоби комісії мали час приготовити свої петиції до цїсаря.

„Третього дня по першім засїданню конґресу — пише у своїх записках Заклинський[2]) — зібрали ся українські делеґати в означенім домі, щоби уконституовати ся й виготовити петицію про потреби українського народу. При виборі предсїдателя сеї комісії вела ся довша етикетальна боротьба о особу предсїдателя. Ми три делеґати „Руської Ради", знаючи те, що предсїдатель голосує й рішає тільки при рівности голосів, не хотїли вибирати його з поміж себе. Шляхетські делеґати, знаючи те саме, що й ми, також не хотїли вибирати його з поміж себе. Ми ставили на предсїдателя князя Сапігу, а шля-

[1]) Пор. лист Ґінилевича з Праги з дн. 9 VI, 1848 р. у „Дѣл-ї" 1883 ч. 61—62 (Ів. Франко, Зъ 1848 року. Давнї матеріялы до оцѣненя новыхъ заходôвъ около польско-рускои угоды); також: Записки Алексея Заклинского приходника Старыхъ Богородчанъ. Львовъ, 1890, ст. 52—54. — В подаванню вісток про слав. конґрес у Празї 1848 р. оба згадані українські учасники конґресу дещо ріжнять ся між собою (пр. у Заклинського членом укр. комісії замість Стецького є Поґлодовський і ин.); ми, розуміеть ся, більшу вагу кладемо на сучасний лист Ґінилевича, чим на писані значно пізнїйше спомини Заклинського.

[2]) Записки Алексея Заклинского... Львовъ, 1890. Ст. 52—54.

хетські делеґати бажали мати предсїдателем крил. Ґінилевича. Довго стояли обі сторони вперто, мотивуючи свої пропозиції достоїнством кандидатів на предсїдателя. Вкінцї дав ся кн. Сапіга намовити й приняв провід.

По виборі президиї прийшло на порядок дня формулованнє від імени комісиї українських постулятів.

„Ми три, що знали всї жадання українського народу й виготовили їх нарис, — пише дальше Заклинський — читали точка за точкою й подавали їх під розгляд комісиї. Всї ті точки комісия одобрювала. Коли-ж одначе прийшла точка, яка просила цїсаря о подїл Галичини на дві половини, т. є на східню й західню, або на українську й польську й о заведеннє для обох половин окремої полїтичної адмінїстрациї з окремими соймами — шляхетська партія наполохала ся тою точкою й не хотїла ніяким світом її приняти, противлячи ся їй всякими можливими арґументами й представленнями.

„Одначе те спротивленнє було безуспішне, бо наша більшість їх переголосувала й точка ся була вписана в протокол як принята...

„Коли про ухвалу точки довідали ся Поляки, які були в Празї, підняли страшне ворогованнє проти членів шляхецької делеґациї, а особливо проти предсїдателя комісиї — князя Сапіги, що позволив вести в комісиї дискусию про розділ Галичини й проект того розділу навіть ухвалити. Деякі польські фанатики грозили за те кн. Сапізї вбийством. — Коли про сю погрозу довідав ся кн. Сапіга, з'явив ся другого дня рано в мене й просив дуже мене й моїх обох товаришів, аби ми сю точку в який небудь спосіб переміняли, бо в противнім разї виставимо його житє на небезпеку. Наші делеґати, бажаючи удержати инші точки в петициї, переміняли ту точку в той спосіб, що комісия признає конечність розділу Галичини на дві части, одначе порішеннє того питання лишає краєвому Соймови, а властиво Державній Радї...[1])

[1]) ibid. — Окремо від точок, призначених для ґенеральної петициї до цїсаря, були вироблені також точки українсько-польського порозуміння в краю, між якими на останнїм місци була й точка дотично подїлу Галичини [§. 7. Uznanie potrzeby i czasu podziału Galicyi na dwa osobne okręgi administracyjne jest rzeczą Sejmu ustawodawczego (пор. Układy Rusinów z Polakami = акт з датою: W Pradze dnia 7 czerwca 1848. — Зъ 1848 року (додаток до листу Ґинилевича): Дѣло, 1883, ч. 61)];

Під обради одначе повного конґресу справа ся не прийшла. Власне у хвилї, коли поодинокі комісії покінчили вже були свої наради й проєкти їх меморіялів мали прийти під ухвалу повного конґресу, в Празї вибухли грізні заворушення, яких наслїдком було — збомбардованнє кн. Віндішґрецом міста й... розігнаннє славянського конґресу.

* * *

Майже рівночасно з піднесеннєм постуляту подїлу Галичини на славянськім конґресї у Празї, виступила „Гол. Руська Рада" за сею справою дуже енерґічно також де инде — у краю й у Віднї.

Вже дн. 4 червня 1848 р. розіслала вона до всїх своїх філїй на провінції обіжник з-вiзваннєм — обговорити негайно на своїх зборах і засїданнях декілька важних справ, що стояли тодї на порядку дня (в обіжнику вичислені між ин.: виборча ординація до парляменту, краєва адміністрація, контроля урядників, українська мова в урядах, самоуправа громад, лїсовий закон, краєві податки, монополь, торговля, промисл, зелїзниці, публичні дороги, справа жидівська, духовенство, патронат, оборона краю, конскрипція, народна ґвардія). На першім одначе місци між вичисленими у згаданім обіжнику справами читаємо також запитаннє у справі, яка тепер для нас важна, — а власне: чи Галичина має лишити ся й на дальше в такім самім полученню, як дотепер, чи „краину руску отъ мазовеской" треба віддїлити? В тій справі жадає обіжник окремих підписів усїх людий з кождої громади з окрема.[1])

Не чекаючи одначе відповідий своїх провінціяльних філїй на поставлене питаннє — (відповідь ся була зрештою відомою наперед) — „Гол. Р. Рада" в 5 днїв пізнїйше зредаґувала вже в сїй справі перший формальний меморіял, адресований безпосередно до цїсарського престола. Текст сього меморіялу (в перекладї) такий:

Акт сей підписали всї члени української й польської комісії: Л. Сапіга, Гр. Ґінелевич, Ів. Борисикевич, А. З. Гельцель, кс. Щ. Бухвальд, Й. Мидович, К. Малиш, Ол. Заклинський, З. Поґлодовский, Л. Стецький, М. Країньский і Ю. Любомірский.

[1]) Пор. обіжник „Гол. Р. Ради" з дн. 4 червня 1848 р. до своєї рогатинської філїї (рукоп. Бібл. Н. Т. ім Ш. № 205).

„Ваша Великість!

„Маючи намір по думці § 14 конституційного патенту з 25 цвітня 1848 р. забезпечити вповні українському народови в Галичині розвій національности й мови, — „Головна Руська Рада“ видить себе зневоленою зложити спільне бажаннє Українців — бажаннє поділу Галичини — перед ступені найвисшого престола Вашої Великости.

„Причиною того є окремішність українського народа в письмі, мові й словесности, в обряді і звичаях, в народнім дусі привязання до улюбленого цісарського дому і в спеціяльних потребах народу. Українці втратили немало через те, що — не зважаючи на чисельну перевагу свойого народу у східній Галичині — звичайно вважали ся Поляками. Для осягнення пожиточних цілий є конечним поділ Галичини на дві провінції.

„В тій цїли Українці просять:

1) щоби ся частина Галичини, яку заселює український народ, становила сама для себе окрему провінцію (край) з ґубернією у Львові. Ся частина займає східні округи Галичини з українським народом. І давнійше ся земля була самостійною — з початку галицьке князївство й королївство, потім червоно-руське воєводство;

2) щоби ся частина, яку заселюють Мазури, була відділена від української провінції, а займає вона західні округи Галичини з польським народом, який під богатьома зглядами ріжнить сявід українського.

„Виповніть Ваша Великість найласкавійше сю просьбу для добра Українців.

У Львові дня 9 червня 1848.[1])

Наведений меморіял передала „Гол. Руська Рада“ на руки тогочасного ґуберніяльного віцепрезидента ґр. Аґенора Ґолуховского, який провадив аґенди львівської ґубернії в часї між уступленнєм ґр. Ф. Стадіона й іменованнєм його наслідника В. Залеского. Прочитавши згаданий меморіял, ґр. А. Ґолуховский, який був рішучим противником такого поділу краю, додав до нього свої критичні замітки (з дн. 15 червня т. р.) і вислав його на місце призначення — до цісарської канцелярії у Віднї.[2])

---

[1]) Оригінальний німецький текст див. Додатки ч. 1.

[2]) Dr. B. Łoziński, Agenor hr. Gołuchowski w pierwszym okresie rządów swoich (1846—1859). We Lwowie, 1901. Ст. 142.

Сї заходи коло поділу Галичини, підняті „Головною Руською Радою", не могли не звернути на себе уваги тогочасних польських політиків. Поляки, які саме тоді виступили були дуже енерґічно зі своїми національно-автономними постулятами дотично Галичини, заняли відразу супроти сього поділового проєкту вороже становище. Щоби недопустити до переведення його в житє, вони зі свойого боку піднимають широку контр-акцію в краю і Віднї, — йдучи раз по разу українській акції по пятам. Першим таким польським контр-актом був протест, який заложили вони зараз в компетентнім місцї проти внесеного Українцями меморіялу до цїсаря.[1])

Одначе й „Головна Руська Рада", внїсши наведений висше меморіял до цїсаря, не випустила справи поділу Галичини й дальше з під своєї уваги. Не маючи — з одного боку — ніякої відповіди, ні формальної — на папері, ні реальної — через впровадженнє свойого постуляту в житє, з другого (головно!) — бачучи противні заходи Поляків, вона виготовила незабаром у тій самій справі другий меморіял — тим разом до Міністерства вн. справ — з датою: 17 липня 1848 р., якого текст у перекладі такий:

„Високе Міністерство!

„Супроти внесеного польського протесту проти поділу королїства Галичини на дві части „Головна Руська Рада" приневолена проти нього як найторжественнійше застеречи ся і — покликуючи ся на свою давнійшу петицію за тим поділом, подану Його Величности через галицьку ц. к. Краєву Президію — в імени цїлого українського народу Галичини просити — прихилити ся до висказаного в нїй бажання з отсих причин:

1) тому, що згаданий поділ Галичини на дві провінції є відголосом волї цїлого українського народу, який заступає підписана „Головна Руська Рада", а який невідступить від сеї своєї невідмінної волї;

2) тому, що Вис. Урядови добре відомо, що у східній части Галичини є $2\frac{1}{2}$ міліона українського населення. Не зважаючи одначе на се, заходами Поляків починає вводити ся у всїх судах української части Галичини урядова мова — поль-

---

[1]) Про польську контр-акцію в справі поділу Галичини говоримо в дальшім роздїлї.

ська. І чи може ранити що почуваннє народу більше, як коли йому заперечують його найдорожший скарб — його мову? Така обида мала би при теперішнїх обставинах впасти тільки на Українців, що мають свою власну вироблену мову, яку треба тільки впровадити до шкіл й урядів;

3) тому, що український народ може тільки тоді прийти до власної національної ґвардії, сього сторожа народнього конституційного житя, коли Галичина буде поділена, бо тепер, як се Вис. Урядови відомо, се право привластили собі в цілій Галичинї Поляки.

4) Наведене висше є доказом, що народня кривда, якої український народ зазнавав у протязї кількох столїть на своїй власній землї з боку польських зайдів через угнїт, пониженнє, а навіть релїґійне переслїдованнє, тривають ще й тепер.

5) Українцї жадають подїлу Галичини не тільки із за признаної конституцією національної самостійности, але ще більше, тому щоби увільнити себе вже раз від полїтичного впливу з польського боку, на що є так богато доказів, починаючи від 1831 р., а який приносить тільки нещастє, — і спокійно й без перешкод вживати своїх національних прав в цїли національного розвою.

6) Бажання Українців при пробудженню їх народнього почування звертають ся до того, щоби під охороною австрійського конституційного уряду розвивати пробуджене з найглубшого сну національне житє, що одначе Поляки, добиваючи ся своїх для нас зовсїх чужих цїлий, старають ся знївечити.

7) З того виміреного від декількох столїть проти нашого народу ворожого системи Поляки зібрали вже плоди, знайшовши у спольонізованих Українців найподатнїйші знаряди до повного підкопання української народности й підпомагання польським інтересам, — які, тому що протестують разом з Поляками проти нинїшнього подїлу Галичини, є для українського народу богато небезпечнїйшими, чим сама правдиво-польська партія.

8) Вкінцї без подїлу Галичини не можна й думати про запоручений конституцією самостійний національний розвій тих двох народів, що йдуть противними дорогами.

„Вже в 1846 р. з нагоди прилучення до Галичини малого кусника краківської землї вважав Вис. Уряд потрібним взяти подїл Галичини під розвагу; виконаннє сього наміру являєть ся тепер дуже важним для збереження української народности.

„Головна Руська Рада“, яка заступає український народ, подає сю просьбу з тим, що потрібні для сього підписи зі всіх сторін Галичини, заселеної Українцями, пришле пізнійше.

„Супроти того отже, що при теперішнїх обставинах житє української народности без поділу Галичини багато потерпіло би шкоди, — Вис. ц. к. Мінїстерство зволить поділ сей на українську й польську провінцію високосклонно перевести; таким чином Українцї, вільні й забезпечені від усїх неприхильних політичних впливів, а навіть від усїх покус, тим більше будуть старати ся — дати дальші докази своєї незрушимої вірности й прихильности до Вис. Престола й сильно причиняти ся всїми народнїми силами до утвердження союза, який обіймає всї провінції конституційного австрійського цїсарства.

У Львові дня 17 липня 1848.[1])

Разом з тим окремим обіжником до своїх провінціяльних філій, в якім подані також в ориґіналї і перекладї тексти обох наведених нами висше меморіялів, поручила „Головна Руська Рада“ провінціяльним діячам поучити про сю справу народнї маси в краю і візвати їх в цїли підпертя справи й її приспішення підписувати спеціяльні заяви солїдарности зі згаданими меморіялами. Заяви сї мали писати ся на окремих стемплевих аркушах по 15 кр. і по зібранню як найбільшого числа підписів звертати ся до „Гол. Р. Ради“, яка мала вислати їх разом додатково до Мінїстерства.[2])

Та крім Корони і Мінїстерства звернула „Гол. Руська Рада“ свою увагу також третїй компетентний у сїй справі чинник — на молоду австрійську Державну Раду. І до неї, яка зібрала ся була на перше засїданнє дн. 18 липня 1848 р., вдала ся вона в справі поділу Галичини з окремою петицією, яку — так як меморіял до мінїстерства — мали підперти численні заяви солїдарности, головно українських селян.[3])

Одначе тепер збираннє селянських підписів під заяви солїдарности не пішло вже так легко, як перше. Річ у тім, що коли Українцї, а головно українське духовенство, виконуючи

---

[1]) Ориґінальний нїмецький текст див. Додатки ч. 2.

[2]) Взірець такої заяви див.: Додатки ч. 3; також: Акты бережанской Рады русской 1848—1849 гг. (Вѣстникъ „Нар. Дома“, 1909 ч. 5—6); короткий комунікат про се „Гол. Р. Ради“ у Зорі Галицкій, 1848 ч. 11.

[3]) Про справу поділу Галичини в Державній Радї (1848—49) див. дальше окремий розділ.

зазив „Гол. Р. Ради“, кинули ся енерґічно до збирання підписів за поділом краю, Поляки — щоби відвернути українських селян від такого підписування, кинули між селянські маси полохливу байку, що „Гол. Р. Рада“ збирає підписи не за поділом краю, а на те, щоби Галичину прилучити до Росії, або щоби вернула назад панщина.[1]) Не треба й згадувати, що само тільки слово „панщина“, яку знесено що йно перед кількома місяцями, вистарчило зовсім, щоби певну часть селян поставити відразу до аґітації за поділом краю коли не зовсім ворожо, то що найменш недовірчиво.

І маневр — бодай в части — діпняв своєї цїли. Богато селян завагало ся підписувати петиції, хоч згоджувало ся зовсім на сформулований у них постулят поділу краю. Щоби-ж як небудь зарадити сьому опорови селян і таки дістати від них підписи, „Гол. Р. Рада“ впала на досить ориґінальний концепт: з тими одиницями, які вагали ся покласти свої підписи під петиціями, списувано при свідках формальні протоколи такого змісту: хочемо поділу Галичини, одначе не підпишемо ся за тим, бо боїмо ся, щоби не вернула панщина, або не була в тім яка инша зрада.[2]) Де одначе не можна було зробити й сього, то петицію підписували принайменш: священник з родиною й служебою, дяк, старші брати, паламар, арендар. Сї петиції, писані на звичайнім папери (без стемпля) з надписю: Hoher Reichstag!, мали висилати ся як найскорше до Відня, бо справа поділу Галичини мала вже незабаром прийти на порядок нарад Державної Ради.

В короткім часї (до кінця січня 1849 р.) усїх підписів за подїлом Галичини було зібрано поверх 200.000.[3])

* * *

Між тим у перших днях жовтня 1848 р. зайшли у Віднї відомі важні випадки. Столиця держави — Відень підняв революцію, цїсарський двір був зневолений перенести ся до Олумунця. Тільки звідси звернув ся він до всїх австрійських народів з маніфестом (16 жовтня), яким завзивав їх до вірнопід-

[1]) Орґан польського „Rusko-го Sobor-у“ — „Dnewnyk Ruskij“ писав навіть про прилученнє Галичини до Німеччини (sic!), про підвисшеннє податків і т. д. (ibid. 1848 № 3).

[2]) Взірець протоколу див.: Додатки ч. 4.

[3]) Див. Зоря Галицка, 1849, ч. 15, ст. 89.

данства; рівночасно одначе кн. А. Віндішґрец вирушив проти ворохобних Віденців военним походом і змусив місто до капітуляції.

*

Зараз по тих випадках — у відповідь на ціс. маніфест — „Гол. Руська Рада" вислала дн. 27 X спеціяльну депутацію, яка мала запевнити цісаря про вірність українського народу до його особи й предложити при сій нагоді українські бажання й просьби. Депутація, яка складала ся з обох заступників голови „Г. Р. Ради" — М. Кузємського й Ів. Борисикевича, а до якої в Кромерижі прилучило ся ще декілька українських парляментарних послів з Галичини (Г. Шашкевич, І. Ломницький, Г. Левицький, В. Гарматій, А. Диваковський), була принята цісарем на спеціяльній авдієнції дн. 6 падолиста т. р.

Між бажаннями, які згадана депутація предложила цісареви в імени українського народу в Галичині, на першім місци стояв постулят поділу Галичини на два окремі краї — український і польський. Крім сього представлено ще сім инших постулятів, які обіймали найважнійші й найактуальнійші тодї справи: сформованнє української нац. ґвардії, введеннє української мови в школах й урядах, заведеннє нових громадських управ, установленнє замість мандаторів цісарських урядників, визначеннє окремої комісії для розгляду спорів між давними панами й громадами за ґрунти, ліси й пасовиска, перенесеннє неприхильних Українцям урядників, переведеннє церковної рівноправности.[1])

Одначе „Гол. Руська Рада" не обмежила ся на предложенню вичислених постулятів тільки цісареви. Кожду з наведених висше точок обробила вона ще в окремих меморіялах і вручила їх рівночасно також поодиноким міністерствам — тим, до яких компетенції кожда справа належала. Таким чином був виготовлений новий меморіял до Міністерства вн. справ також і в справі поділу Галичини.[2])

Меморіял сей, опублікований пізнійше в повнім тексті в офіціяльній „Wiener Zeitung"[3]), не ріжнить ся в своїй основі нічим від меморіялу, переданого „Гол. Р. Радою" тому-ж

[1]) Див, Зоря Галицка, 1848, ч. 30—31, ст. 125—126.
[2]) ibid.
[3]) Wiener Zeitung, 1848, №№ 204—205 (Abend-Beilage); також Додатки ч. 5.

Міністерству недавно, дн. 17 липня т. р. Зредаґований тільки ширше й стараннійше від попереднього, без ділення на пункти, з більшим льоґічним повязаннем. Кінчить ся він таким зворотом:

„Поділ Галичини є для Українців питаннем житя, бо тільки таким способом можна раз на все покласти кінець польським затіям в українськім краю й відняти їм всякий вигляд — привернути назад стару польську державу при помочи Українців. Тільки таким способом можна увільнити край від тероризму, під яким тепер стоїть й уможливити Українцям свобідний розвій їх народности. Тому „Гол. Руська Рада“ просить: Вис. Міністерство, узгляднюючи загальне бажанне Українців, а також усіх добре думаючих мешканців краю, зволить перевести як найскорше поділ Галичини на дві провінції — хоч би навіть дорогою провізоричного розпорядку.[1])

Дата сього меморіялу: 28 жовтня 1848 р.

*

Тимчасом у краю і в державі зайшло дальше декілька нових подій, які не лишили ся без впливу на дальші заходи „Гол. Р. Ради“ коло справи поділу Галичини.

Найперш — революційний вибух у Львові дн. 1—2 падолиста 1848 р. Інцідент сей, який покінчив ся збомбардованнєм і капітуляцією міста, мав важні наслідки. У цілім краю проклямовано военний стан, позакривано товариства, здержано видаванне часописий. Ґубернатор Залеский подав ся до димісії. Найважнійшим одначе був міністерський рескрипт з дн. 25 падолиста т. р., який давав широкі інструкції й повновласти львівському ґубернаторови й командантови війск й орґанізував у Кракові окрему ґубернїяльну комісію, піддаючи під її управу шість західно-галицьких адміністраційних округів: Вадовицький, Бохенський, Сяндецький, Ясельський, Тарнівський і Ряшівський[2].)

Се одно.

А дальші події, які мали значний вплив між ин. і на дальший хід справи поділу Галичини, були: розвязанне урядом першої Державної Ради дн. 9 марта 1849 й оголошенне т. зв.

---

[1]) ibid.

[2]) Powszechny Dziennik praw krajowych i rządowych dla kraju koronnego Galicyi i Lodomeryi... 1849. Tom dodatkowy, oddz. I. № 107, ст. 47 (оповістка Краєвої Управи з дн. 12 січня 1849).

октройованої конституції з дн. 4 марта т. р. Передовсім велику вагу має для обговорюваної нами справи октройована конституція, а властиво її § 83, який постановляв: „усі конституції поодиноких коронних країв, які входять у склад держави, мають увійти в житє в протязі 1849 р. й мусять бути предложені першому загальному австрійському парляментови, який буде скликаний зараз по їх заведенню".[1]) Таким чином ще в 1849 р. мала увійти в житє також окрема конституція для Галичини, а тим самим мусіла бути полагоджена (так чи инакше) й справа її поділу на дві окремі провінції.

Мусіла бути — й була полагоджена; як? — про се говорити-мемо в однім із дальших розділів нашої статї. Тут одначе інтересне для нас инше питанне: як віднесла ся до сих подій наша „Гол. Р. Рада", а властиво: чи — й як повела вона супроти них дальшу акцію в справі поділу краю на дві провінції?

Відповідь на се питанне дає нам новий меморіял, з ряду — пятий, який згадана політична орґанізація внесла в справі поділу краю до Міністерства вн. спр. дн. 29 марта 1849 р.[2])

Покликавши ся — з одного боку — на наведений висше § 83 открройованої конституції з дн. 4 марта 1849 р., з другого — на численні попередні меморіяли й депутації, висилані в справі поділу Галичини до цісаря, міністерства і розвязаного парляменту, „Гол. Р. Рада" жадає рішучого переведення поділу краю на дві окремі провінції. Одно тільки адміністраційне виділенне 6 зах.-галицьких округів під управу краківської ґуберніяльної комісії сьому жаданню зовсім не вдоволяє, бо воно домагаеть ся провінціяльної самостійности української землї, утворення окремого коронного краю, який мав би рівні права з иншими коронними краями. „Факт, що державна конституція з дн. 4 марта 1849 р. — сказане у меморіялї — не говорить досить ясно, чи український край має під назвою „Королївства Галичини й Володимирії" становити окремий коронний край супроти „Вел. кн. Краківського з князївствами: освенцімським і заторським", чи він має дістати окрему краєву конституцію з окремим краєвим соймом, чи лишить ся у спільнім провінціяльнім союзї, — викликав між цїлою українською

[1]) В. з. д. 1849 ч. 150.
[2]) Dr. B. Łoziński, op. cit. ст. 144.

людністю невдоволенне, що певне завважали самі краєві власти". Меморіял кінчить ся заявою, що український народ погодить ся навіть... з неприхильною найвисшою децизією в сій справі... одначе ніколи не перестане стреміти леґальною дорогою до „поділу Галичини, конче потрібного для спокою й порядку провінції".[1])

Був се пятий з ряду меморіял „Гол. Р. Ради" за поділом Галичини, який у протязї недовгого часу (несповна року!) внесла вона до найвисших чинників у державі — цїсаря, міністерства, парляменту.

Пятий — й останній.

Бо тодішнїй мінїстер вн. справ ґр. Ф. Стадіон звернув ся дн. 26 цвітня 1849 р. до тодішнього ґубернатора Галичини ґр. А. Ґолуховского (який наступив по уступленню Залєского) просто — з просьбою, щоби довірочно сказав Куземському (який був фактичним головою „Гол. Р. Ради"), „що правні постанови в справі конституції королївства Галичини й Володимирії, а також в справі політичного поділу краю будуть видані по докладнім розглядї спеціяльних відносин у краю", і що „се некорисне для спокою краю й інтересів людности, коли такі питання, як висше, станугь не в пору, передчасно, предметом публичної дискусії й через те відізвуть ся нарікання, які не мають позитивної підстави, а які підсичують пристрасти й роблять урядови колізії". Вкінцї заапелював мінїстер до льояльности Куземського й просив його, аби не допустив до ненаручної для нього дискусії, аби вплинув на успокоєнне української людности й скріпив її довірє до уряду...[2])

Чому публична дискусія в порушуванїй уже стільки разів публично справі поділу Галичини на два окремі краї як раз тоді була „не в пору" й „передчасна", які саме „колізії" робила вона тодішньому центральному урядови й чому взагалї була для нього „ненаручною", — про се говорити-мемо докладно в однім із дальших розділів статї. Тут зазначимо лиш тільки те, що „Гол. Р. Рада" вволила просьбі п. мінїстра і від того часу сеї дразливої для нього справи справдї вже більше — принайменш публично — не порушувала.

---

[1]) ibid.
[2]) ibid. ст. 145—146.

VI.

Контр-акція Поляків.

(1848—1849).

Дві головні дороги, якими йшла польська контр-акція. — Польський протест проти поділу Галичини на славянськім конґресї у Празї 1848 р. — „Brevi manu скрутили карк!“ — Протест „Rusk-ого Soborу“ проти поділу Галичини, внесений до Державної Ради в серпнї 1848 р. — Польські: адрес (до цісаря) і меморіял (до міністерства) проти поділу Галичини з дн. 27 XI, 1848 р. — Польська аґітація проти поділу Галичини в Державній Раді. — Офіціяльний голос про сю контр-акцію Поляків.

Польська контр-акція проти піднесеного гал. Українцями в р. 1848 жадання поділу Галичини на дві провінції йшла двома головними дорогами: офіціяльно-тайною — через безоглядну опозицію проти всїх поділових проектів і плянів центрального віденського уряду, яку ставив ex officio тодїшнїй ґубернатор Галичини — Поляк ґр. Аґенор Ґолуховський, і громадсько-публичною — через протиподїлові заходи самого польського громадянства.

Про відносини до справи поділу Галичини ґр. А. Ґолуховского, про його змагання — убити сю справу відразу раз на все в компетентних віденських кругах, його арґументи і т. д. будемо говорити в однім із дальших розділів нашої працї — при обговорюванню становища, яке заняв супроти сього питання центральний уряд в рр. 1848—49. В сім роздїлї оглянемо акцію проти згаданого проєкту самого тільки польського загалу, його заходи тут у краю коло виготовлювання протестів у формі контр-адресів, контр-меморіялів і т. д., його старання у Віднї — настроїти до українського жадання неприхильно австрійські парляментарні круги, його взагалї змагання — за нїяку цїну недопустити до розбитя дотогочасної одности краю.

*

Вже перший публичний виступ гал. Українцїв з постулятом подїлу Галичини на славянськім конґресї у Празї в червнї 1848 р. зустрінув ся зі сторони присутних там Поляків з рішучим протестом. Коли-ж одначе, не зважаючи на се, українська більшість у однїй із конґресових комісій перевела таки резолюцію, яка заявляла ся за згаданим подїлом, польські опозиціонїсти загрозили президентови комісії кн. Сапізї — смертю, коли противна їм ухвала не буде змінена... Погроза, як знаємо,

досягла в части своєї цїли — і українська резолюція була змодифікована.

Та український виступ у Празї був тільки початком української акції за подїлом краю. Зараз безпосередно по тім звертають ся Українцї в сїй справі до найвисших у державі чинників: корони, мінїстерства, Державної Ради, акцентуючи чим раз різкійше потребу скорого її полагодження. Починаєть ся також аґітація на провінції.

Супроти сеї акції за подїлом Галичини Поляки, розумієть ся, не могли сидїти безчинно. Щоби не допустити до такого подїлу, почали зі свойого боку енерґічну контр-акцію, стараючи ся паралїжувати українські заходи в краю і — головно! — у Віднї. Головним мотором у сїй протиподїловій акції була польська делеґація до першого загально-державного парляменту у Віднї, а передовсїм — один із її провідників — Ф. Смолька, що був якийсь час навіть президентом згаданого парляменту.

Інтересні дані про се находимо в моноґрафії про Смольку, виданій у рр. 1884—86 К. Відманом — на підставі сучасних листів і записок самого-ж Смольки:

„Читають власне — пише він дн. 8 серпня 1848 р. в однім із своїх листів[1]) — що внесено петицію: „ruthenischer Unterthanen wegen Theilung Galiziens in zwei Gubernien“ (руських пiдданих в справі подїлу Галичини на дві ґубернії). Вам відомо, що ми наміреному подїлови Галичини, **підписаному цїсарем дня 19 червня 1848 р.**, brevi manu скрутили карк, — одначе з приводу поданої петиції се питаннє могло би бути відновленим й експльоатованим на нашу шкоду. Тому треба, щоби нам прислали петицію Українцїв, з як найбільше підписами, аби Галичини не дїлити на дві ґубернії. Менї здаєть ся, що в сїй справі вже щось робить ся; — прошу Кабата, щоби вдав ся до „Rad-и Narodow-ої“, аби сю петицію прислали як найскорше.

І в краю — справдї — в сїй справі вже робило ся. Поляки, а згл. з'орґанізований ними для паралїжовання української роботи т. зв. „Ruskij Sobor“ — полїтична орґанїзація gente Ukrain-ів natione Polon-ів, довідавши ся про внесеннє українського адресу до цїсаря за подїлом Галичини, зложив на

[1]) K. Widmann, Franciszek Smolka, jego życie i zawód publiczny. Od roku 1810 do 1849. Cz. I. Lwów 1884. Ст. 242—243.

скорі в імени також „гал. Українців“ проти сього жадання рішучий протест до Державної Ради, якого текст, оголошенний пізнійше в орґані „Sobor-а“ — „Dnewnyk-у Rusk-ім“, такий[1]:

„Високий Зборе!

„Від кількох днів розійшла ся вістка, що т. зв. „Руська Рада“ у Львові подала в імени цілого українського народу просьбу до Престола Його Цісарської Великости з богатьома тисячами підписів — в тій цїли, щоби Галичину поділити на два окремі політичні відділи. Вже те, що приготовання до внесення згаданої 'просьби робили ся тайно, коли в нашім краю про се ніхто нічого не знав, а тим менше був візваний до її підписування і що цілу сю роботу закриває якась таємна мрака, каже — з одної сторони — з огляду на велике число поміщених там підписів сумнїватн ся про їх правдивість, а з другої — кождого сильно переконує, що ся просьба не була подана за відомістю і волею цілого українського населення у Львові. Ми Українці вважаємо потрібним проти сеї просьби, внесеної згаданим товариством, яке складаєть ся з деяких священиків і урядників й яке заснувала і проводить у нїм неприхильна до нас бюрократія, внести загальну осторогу, при чім по думці поданої нами дн. 11 мая до Його Цісарської Великости адреси заявляємо, що поділ Галичини на польську й українську провінцію противить ся бажанням галицьких Українців. Згадану просьбу відкидаємо тим більш рішучо, що такий поділ Галичини, який на підставі §§ 3 і 45 конституційного уставу з 25 цвітня 1848 р. може постановити тільки законодатне тіло, не дасть нам ніякої користи, а навпаки — мусів би принести богато особливо матеріяльних страт; бо нїчим не причинить ся до зменшення коштів адміністрації, а збільшить тільки непотрібні і в теперішнїх обставинах неможливі видатки.

„Такий поділ — по нашій думцї радше політичний, чим адміністраційний — загрожує також розвоєви нашої народности, бо при неможливости ґеоґрафічного розділу між польською й українською галузю, Українцї, які мешкають у значнім числї в західнїх округах Галичини, мусїли-б бути виставлені на нехибну небезпеку повної затрати своєї народности.

„Тому ми протестуємо проти сього, хоч на погляд адмінїстраційного тільки поділу й надієно ся на сильну поміч Високого Збору в сій справі.

---

[1]) Dnewnyk Ruskij, 1848. Cz. 3.

Наведену просьбу-протест із 577 підписами Львовян вніс „Sobor Ruskij“ у перших днях серпня до віденського парляменту на руки посла Маріяна Дилєвского з обіцянкою — зібрати незабаром під нього ще більше число підписів на провінції.[1])

Та на протесті проти поділу краю, внесенім до парляменту, польська контр-акція не скінчила. Подібно, як перед тим Українці, звернули також і Поляки свою увагу на два инші компетентні в сій справі чинники — на корону і на міністерство. Анальоґічно до Українців подали і вони в справі поділу Галичини спеціяльний контр-адрес до цісаря, підпираючи його величезним контр-меморіялом до міністерства вн. справ. Для нас найбільший інтерес представляє передовсім сей останній акт, — контр-меморіял до міністерства, в якім побіч полєміки з попередніми меморіялами українськими виведені також широко всі арґументи, які промовляли би проти поділу Галичини на дві провінції.[2])

„Мусимо передовсім в нашім і наших комітентів імени як найторжественнїйше запевнити, — починаєть ся згаданий меморіял, — що коли-б намірений поділ Галичини був справді бажаннєм більшости українського населення, або коли-б справді був потрібним для охорони його народности й мови, як се говорять його речники в своїх численних адресах, коли-б вкінці сього поділу вимагала справдїшня яка потреба Українців, чи національна, чи політична, чи громадська, — то анї ми, нї наші співгорожани не тільки йому не противили-б ся, але навпаки — підпирали-б його всіми нашими силами“. — „Одначе ми найсильнїйше переконані, що жаданнє поділу Галичини не є усправедливлене анї бажаннєм більшости згаданого населення, в якого наче-б то імени воно внесене, анї ніякою політичною потребою, — а підсунула його тільки пристрасть, яка не в силї оцїнити наслїдків, які з того вийшли би...

Дальше йде полєміка з деякими твердженнями українських меморіялів (пр. що давна Польща угнетала Українців, що українська мова на стільки вироблена, що може бути введена до шкіл, урядів і судів і т. д.), характеристика тогочасного українського руху й ролї у нім укр. духовенства, вичислюваннє трудностий і перешкод, які промовляють проти поділу (ріжні спільні фонди, інституції, фундації, інтереси Львова і т. д).

---

[1]) Dnewnyk Ruskyj, ibid.
[2]) Пор. Polska, 1849 №№ 31—33; також Додатки ч. 6.

Кінчить ся згаданий меморіял таким зворотом: „Повні довіря піддаємо Вис. Міністерству під розвагу всї вичислені висше згляди і причини, які кажуть нам спротивити ся наміреному поділови Галичини. І хоч як важними могли-б вони бути в безсторонних очах, то ми одначе не жадаємо, щоби хто небудь вважав їх рішучими й абсолютно правдивими. Під тим оглядом відкликуємо ся охотно до думки цїлого краю й піддамо ся безуслівно його вирокови; тут тільки повтаряємо найнизшу просьбу, поміщену в нашім адресї до трону, щоби Вис. Міністерство сього житєвого для нашого краю питання не зволило рішати перед вислуханнєм в сїй справі опінїї нашого провінціяльного сойму...

Дата сього меморіялу: 27 падолиста 1848.

Між тим цїла вага справи перехиляла ся чим раз більше до віденського парляменту. Незабаром під обради повної палати мав прийти проєкт державної конституції, який переводив між ин. новий адмінїстраціно-політичний поділ австрійської монархії. При сїм мала порішити ся доля Галичини.

І чим більше зближала ся хвиля обрад парляменту над згаданим проєктом конституції, тим енерґічнїйшими ставали заходи гал. Поляків коло підготовлення прихильного в сїй справі для себе настрою посольської палати. Се можна бачити дуже виразно між ин. із записок і листів згадуваного вже Ф. Смольки.

„Власне читають, — пише він дн. 29 серпня[1]), — що Українцї подали другу петицію в справі поділу Галичини з 15.000 підписами. Чули ми, що збирають підписи проти поділу — нехай би сю петицію прислали як найскорше з найбільшим числом підписів. Було-б добре, щоби хтось у краю написав виясненнє української справи, яку можна би роздати між послів. Мусїло-б воно бути написане добре, основно і в поєднавчім дусї.[2]) Ми нїяким чином не можемо знайти стільки часу, щоби щось подібне написати. Могло-б воно бути знаменитою темою до промови в палатї, коли-б нас Українцї (як можна надїяти ся) в палатї публично зачіпили. Тому прошу Роберта, щоби оглянув ся, хто міг би щось подібне написати (може в Rad-ї Narodow-ий: Василєвскі, Держковский, Рібенбауер, Пілят, Шедлєр і т. д.) — просив би я одначе задержати в тайнї, що щось таке приготовляєть ся; — коли-б

[1]) K. Widmann, op. cit. ст. 243.
[2]) Розстріленнє ориґіналу.

Роберт уже виїхав, або сею справою не міг заняти ся, то просив би я Тебе, щоби Ти поговорила в сій справі зі Сенковским або Шедлєром, — справа дуже важна, незвичайно важна й конечно треба, щоби тим хтось щиро заняв ся.

Заохота Смольки не лишила ся без наслїдків. Вже незабаром — дн. 3 вересня — пише він у сій справі таке[1]):

„Дуже врадував ся я, коли побачив у „Dziennik-у Narodow-ім“ відповідь (себто — початок) Ценїлєвича на соромний меморіял Святоюрцїв проти Поляків; — отже наступило вже те, про що писав я перед декількома днями.

Крім статї Ценїлєвича[2]), яку заходом Смольки видано також у німецькім перекладї[3]), появило ся тодї ще подібне „вияснення української справи“ А. Домбчаньского[4]), яке також перекладено на німецьку мову.[5])

В половинї січня 1849 р. польські посли роздавали вже обі брошури в парляментї.

*

У звязи з розданнєм Поляками згаданих антиукраїнських брошур у парляментї й наче у відповідь на них і на внесені перед тим польські: адрес і меморіял — до цїсаря і мінїстерства появила ся в офіціяльнім орґанї мінїстерства вн. спр. — Wiener Zeitung інтересна стаття, яка дуже характеристична для становища тодїшнього центрального австрійського уряду в польсько-українськім спорі. Подаємо її в повнім текстї:

„В тих днях роздали польські депутати між членів тутешнього Сойму декілька письм полємічного змісту против Українцїв, а то: Ruthenische Frage — Домбчанського, Die roth-reussischen Angelegenheiten im Jahre 1848 — Ценїлєвича, а крім того адрес до його Цїс. Вел. й меморіял до мінїстерства в справі недопущення до подїлу Галичини на дві про-

[1]) K. Widmann, op. cit. ст. 243.

[2]) Rzecz czerwono-ruska w r. 1848 (Dziennik Narodowy, 1848) — відповідь на брошуру, видану „Гол. Р. Радою“ п. з. Denkschrift der ruthenischen Nation in Galizien zur Aufklärung ihrer Verhältnisse (Lemberg 31 Juli 1848, Ст. 8, 4⁰). Стаття ся вийшла також окремою відбиткою (Lwów, 1848. Ст. 7, 4⁰).

[3]) Die roth-reussischen Angelegenheiten im Jahre 1848. Eine Berichtung der Denkschrift der Ruthenen in Galizien zur Aufklärung ihrer Verhältnisse (Wien, 1848, ст. 14, 4⁰).

[4]) Wyjaśnienie sprawy ruskiej. Lwów, 1848. Ст. 40, 8⁰.

[5]) Die ruthenische Frage in Galizien. Lemberg, 1848. Ст. IV+39, 8⁰.

вінції, який має наступити. Всї ті письма є наглядним доказом того, що Поляки не хочуть зречи ся своєї супремації над гнетеними від віків Українцями. Всїми можливими софізмами намагають ся доказати, що у Галичинї є тільки оден народ, а Українцїв уважають тільки неґацією. Право до рівноуправнення, яке в рівній мірі прислугує Українцям так само як Полякам, Поляки хочуть прикласти тільки виключно до себе. Польський національний еґоїзм бореть ся під прапором історичного права й під фірмою демократичної свободи за перевагу, одначе незіпсоване почуте українського народу опираєть ся всїми силами тому, щоби не попасти у вічну неволю спорідненого з ним племени. Розуміннє Поляками демократизму, який визнають перед світом, є дуже дивне. Поляки кажуть, що тиранїю може виконувати тільки один деспот, на наш погляд одначе найбільбільшим тиранством є пнованнє одного народу над другим. Гельоти й Мессенцї стогнали у соромнім ярмі виславлюваних Спартан так само, як Паріяс у ярмі Інду. Клевети й підозріння, яких повно у згаданих письмах, зовсїм не є відповідним способом поєднати два племена, що стоять ворожо проти себе. Нема нїчого більш болючого над те сумне переконаннє, якого набираєть ся при читанню згаданих письм, що брат хоче топтати ногами брата. Що українське духовенство стає в оборонї своєї народности, — поява природна, бо наслїдком довгого утиску народ упав так низько, що по відірванню шляхти, скаптованої матеріяльними користями, властивою українською інтелїґенцією є майже тільки саме духовенство. Хто хоче заперечувати Українцям права народу з причини браку інтелїґенції, той похваляє й увіковічнює неслушність. Зрештою кождий священник є заразом горожанином держави, а як такий має повне право брати участь у публичних справах. В інтересї загального добра у краю треба дуже бажати, щоби польська пропаґанда пробудила ся зі сну й щоби утопісти пізнали, що супроти безперечної правди мусить замовкнути навіть найголоснїйший крик — тим більше, що Українцї в нїчім не займають польського народу, а тільки хочуть здобути належне признаннє з боку права і власти для власного народу.[1]) (Дальше буде.)

---

[1]) Wiener Zeitung, 1849 з дн. 26 січня.

Відносини Вартоломея Копітара до галицько-українського письменства.[1]

Подав *Михайло Тершаковець.*

1.

Копітар — се один із рідких умів в Славянщині, які своїми інтересами та симпатіями обнимали цілу Славянщину. Його заслуги для сербської літератури, зглядно для інтелектуального розвою Вука Караджіча загально звісні. Коли Сербо-Хорвати нині тим, чим вони є, то се завдячують вони в значній части реформаторській діяльности Вука; коли однак Вук став реформатором, то се, хто зна, чи не виключна заслуга Копітара. (Пор. мою статю, п. з. „Kopitar und Vuk", печатану в ювілейному збірнику в честь проф. Яґіча. Берлін, 1908, ст. 463—480.) З огляду на се, як і з огляду на інтерес Копітара для всїх славянських справ, цікаво пізнати, як сей учений Словінець відносив ся до українського письменства в Галичині, цікаво також пізнати, чи в історії літературно-національного відродженя галицьких Українців не відіграв він якої ролї. Се питанє заслугує на можливо повне обробленє, тим більше, що до тепер воно було трактоване лиш загально, принагідно, а не подрібно, вичерпуючо. Які саме учені брались за питанє, про се буде мова в свойому місцї.

Коли підносимо питанє про відносини Копітара до галицько-українського письменства, то мусимо пізнати жерело його знаня українських справ. Йомуж, Словінцеви, уродженому

---

[1]) Первісний вид сеї працї, в якому вона була читана в лїтнім семестрі 1905/6 на славянськім семінари проф. В. Яґіча у Відни, далеко відбігав від теперішнього, доповненого та справленого по вказівкам мойого віденського Учителя. В сїм новім виді була вона читана в лїтнім семестрі 1908/9 на семінари проф. К. Студинського, якого заміткам вона також дещо завдячує.

в південно-західному куті Австрії, хиба не легко приходило ся мати інформації про Русинів, що жили в зовсім противному, північно-східному куті Австрії. Він ніколи не мав нагоди придивляти ся з близька українському житю, і з сеї причини його одиноким жерелом знаня українських справ були статї та книжки других авторів. Так було зразу, в самих початках научної діяльности Копітара, так було і в перших лїтах його побуту у Відни, де він приїхав з початком жовтня 1808 р. і де він лишив ся до самої смерти. Та на віденському ґрунтї справа стала значно поправляти ся; ту мав Копітар нагоду стрічати ся з самими Галичанами, мав нагоду набирати відомостий безпосередно від них. До сего прилучила ся ще й ся обставина, що він як цензор перечитував твори галицьких письменників, які — се побачимо низше — в неодному поучили його.

Жерелом нашого знаня про відносини Копітара до галицького письменства є: 1) його твори, 2) згадки других людий, 3) опінії, видавані ним про цензуровані ним твори, 4) його кореспонденція з Галичанами. Що до його творів, то вони були кождому доступні, бо були печатані. Вправдї його дрібнїйші статї, в яких головно він і дотикає українських справ, були розкинені по ріжних, неприступних часописях та журналах, однак завдяки його рівно великому землякови, дрови Францови Мікльосічу, вони майже всї зібрані в одній книжцї, п. з. „Kopitars Kleinere Schriften", I. ч., Віденъ, 1857. — Знані і приступні були також, нечисленні вправдї, згадки других людий про Копітара. — Про оцінки цензурованих ним творів інформують нас матеріяли, які опублїковані в книжцї дра Осипа Маковея, п. з. „Три галицькі граматики", та в III т. „Українського Руського Архіва". На них ми й головно можемо опирати ся, говорячи про відносини Копітара до галицько-української лїтератури. — Натомісць з його кореспонденцією Галичанами має ся річ дуже сумно. Вона припадала на 1830 і 1840 рр. та була ведена з Йосифом Левицьким, Іваном Снїгурським, Михайлом Малиновським, Іваном Лаврівським, Йосифом Лозинським. На жаль з отсеї кореспонденції нам не лишило ся нїчого; як би не дневник Копітара, опублїкований проф. Яґічем, то ми не знали би навіть про її істноване, а так знаємо бодай про число листів висланих до поодиноких людий та їх дату. Як вносити із числа листів та з їх дат, то ся кореспонденція мусїла бути оживлена; так прим. до Йосифа Левицького вислав Копітар 12

листів протягом 1831—1835 р., до Снїгурського 12 протягом 1834—1841 р., до Малиновського 12 протягом 1839—1843 р., до Лаврівського 2 листи в 1840 р., до Лозинського 1 лист 1841 р. Відступи між поодинокими листами є дуже малі; прим. до Левицького писав він 1831 р. 4 рази (29/3, 22/10, 9/11, 7/12), 1832 р. писав 6 разів (25/1, 15/2, 11/4, 28/8, 3/11, 21/12). За втратою сеї кореспонденції мусимо тим більше жалувати, бо, судячи із сих цїнних останків, які не запропастили ся, можемо припускати, що вона була дуже інтересна. Сї останки — се листи Копітара до Зубрицького разом з відповідями останнього та один лист до Якова Головацького, найдені та опублїковані проф. Студинським. — Всеж таки матеріял, яким розпоряджаємо, є достаточний, аби на його підставі виробити собі понятє про відносини Копітара до українського письменства.

Сї відносини обявляли ся в двоякій формі, як відносини ученого і як цензора. Як учений міг Копітар впливати на судьбу лїтератури словом, даючи приватні ради поодиноким письменникам, чи то висказуючи свої погляди публично, — як цензор міг він впливати на судьбу лїтератури дїлом. Однак, аби відповісти на се, як саме він впливав, мусимо пізнати його погляди про Русинів-Українцїв, про їх лїтературу та про їх відношенє до инших славянських племен, особливо Поляків та Великоросів. Прослїдженє сих поглядів почнемо від самих початків його научної дїяльности.

Учителем Копітара в славістицї був знаний Йосиф Добровский, який — як відомо — до кінця житя не признавав Українцям національної окремішности. Звісно, і Копітар, не маючи на разї инших даних, йшов слїпо за своїм учителем. В своїм першім научнім фільольоґічнім творі, п. з. „Grammatik der slavischen Sprache in Krain, Kärnten und Steyermark“, що вийшов 1808 р., не знає він нїчого про українську мову, а се тому, що йде за вказівкою Добровского, який в своїм творі: „Geschichte der böhmischen Sprache und Litteratur“, на 21 і 22 ст., при вичислюваню славянських мов не згадує про українську.

Першою книжкою Добровского, з якої Копітар міг дещо більше довідати ся про українські справи, була „Slavin“ з 1808 р. В сїй книжцї були наведені про російських Українцїв деякі дати, в яких сам „патріярх славістів“ не міг добре визнати ся. Харківський кореспондент, А(таназій Ст(ойковіч), Серб, родом з Угорщини, в листї з 1/3 1806 р. доносить вправдї

Добровскому про малоруську травестію Енеїди, про намірене видаванє журнала „Sobesjednik iz Ukrainy“, — однак Добровский не привязує жадної ваги до сих вісток (пор. „Slavin“, 417—418 ст.); його інтересують лиш деякі незрозумілі слова з біблїйного церковно-славянського тексту, який він бачив підчас свойого побуту в Росії. Від харківського кореспондента одержує він дійсно виясненя деяких ц.-сл. слів, між ними двох з українським значінєм (ibid., 421 ст.). Добровский вдоволяє ся сим виясненєм, не додаючи до него жадних уваг. Так само дві инші вістки, що відносили ся до Українців та їх лїтератури, лишає він без жадних заміток зі своєї сторони. Одна вістка — се ляконїчна нотатка про „tabella de orthographia Rutenica et Moskovitica“, взята із перекладу сьвятого письма Япеля і Кумердея (Japel, Kumerdey), (пор. ibid., 21 ст.), — друга, се довша статя, п. з. „Kosaken-Ukrainer“, витяг із Енґля (Engel): „Geschichte der Ukraine“, 16 ст. і д. (пор. „Slavin“, 89—195 ст.). Інтересно пізнати погляди Енґля, а тим самим і Добровского про етнїчно-антропольоґічне походженє сих „Kosaken-Ukrainer“. „Man könnte schon im Voraus schliessen“, стоїть там на 189 ст., „dass sich in den Ukrainern alles jenes finden müsse, was die Vermischung der Nordischen Russischen Tapferkeit mit dem Geiste des Südlichen Clima, und mit dem raschen polnischen Blut, des nordischen Russischen Phlegma mit der Freygebigkeit der Ukrainer Natur und der Unstättigkeit der Lebensart hervorbringen müsse, und dass wir es demnach mit einem tapferen, unternehmenden, fröhlichen, selbst leichtsinnigen, aber gerade und schlicht denkenden Volke zu thun haben“. В продовженю статї говорить ся про сих „Kosaken-Ukrainer“ вже не як про нарід (Volk), а як про військову касту, якій признає ся висшість навіть перед мальтанськими лицарями і т. д. і т. д. Абат Добровский, який позбирав всї ті вістки до своєї „Slavin“, не мав однак жадного понятя, що всї вони стоять в певній ґенетичній звязи з собою, а саме, що автор перелицьованої Енеїди є прямим потомком сих „Kosaken-Ukrainer“, які йому й Енґлеви видають ся такими симпатичними та лицарськими, і що він, сей автор, належить до нації, яка після термінольоґії Япеля — Кумердея має свою власну „ортоґрафію“, яку він називає „rutenica“ в протиставленю до „moskovitica“.

Ґенетичної звязи між наведеними у „Slavin-ї“ даними не находив і „des grossen Meisters kleiner Schüler“, Копітар. По

крайній мірі в своїй рецензії на „Slavin“, яку він помістив в „Annalen der Literatur und Kunst“ з 1840 р. I 424—440, II 237—256 (пор. „Kopitars Kleinere Schriften“, 16—34 ст.), не находив він сеї звязи.

Деяким поступом у здобуваню вістий про українські справи належить вважати статю Копітара, п. з. „Patriotische Phantasien eines Slaven“, поміщену у „Vaterländische Blätter“, III річнику, 87—93 ст. (пор. „Kl. Schr.“ 61—70 ст.), в якій він зрадив ся, що знає про істноване „Russen [Russnjaken] in Galizien und Ost-Ungern“ (ibid., 70 ст.). Хто сказав йому про сих „Russen-Russnjaken“, не знати. В кождім разї від Добровского не довідав ся він сього.

Як сказано, українська справа була для останнього „темною водою во облаціїх“ до кінця його житя; такою була вона у него і 1814 та 1815 р., коли то вийшла його „Slovanka“. Вістка про перелицьовану Енеїду фіґурує у него в рубриці „Russica“ (пор. „Slovanka“, 1814 р., 209—210 ст.). Добровскому впадає вправді в очі одна особлива поява „малоруського нарічія“ („kleinrussichen Dialektes“), себто: і замісць: о (*бік* замісць: *бок*, *він* замісць: *он*), однак він з сеї причини не ломить собі голови. Мову перелицьованої „Енеїди“ називає він по просту: russisch. „Die vom Russischen abweichenden Wörter sind gewöhnlich aus dem Polnischen entlehnt“, каже він зовсім спокійно (ibid., 209 ст.) та лишає ся вірним свойому давнійшому поглядови про великорусько-польське походжене „Kosaken-Ukrainer“. Подібно висловлює ся Добровский і в другім місцї „Slovank-и“ (104—109 ст.), в статї п. з. „Russniaken in Marmarosch“, яку він взяв із „Vaterländische Blätter“ з 1812 р., N. 27, та доповнив своїми замітками. В супереч твердженю автора статї в „Vat. Bl.“ Добровский заявляє, що мова сих „Russniaken“ не є словацкою, лиш що вона є найбільше подібна до московської (пор. „Slovanka“ з 1814 р., 103 ст.). Всеж таки Добровскому лишає ся богато неясного. „Wie viele mögen wohl unter dem gemeinen Volke lesen können? Sollte man in ihren Häusern nicht die slavonischen Evangelien oder wenigstens den Psalter und einen Bukvar hie und da finden? Wer gibt uns einst Proben von ihrer Redesprache?“ Автор статї в „Vat. Blätt.“ представив угорських Русинів як вповнї опущений та крайно здеморалїзований нарід. І в сїй справі Добровский не міг сказати нїчого рішучого, він і що до неї жадає вияснення від яко-

гось чоловіка, сьвідомого справи. (Пор. Kopitars „Kl. Schr.“ 282 ст.).

Про таке вияснене неясних для Добровского питань постарав ся Копітар в своїй рецензії на „Slovank-у“, поміщену в „Wiener Allgemeine Literaturzeitung“, II, 1814 р., 756—767, III, 1815 р., 346—410 ст. (пор. „Kopit. Kl. Schr.“, 272—303 ст.). Замітки, що відносять ся до статї Добровского про Русинів подані тамже на 282—283 ст. Заки зазнакомимо ся однак зі змістом сих заміток, мусимо поладнати справу їх авторства.

Що автором названої щойно рецензії на „Slovank-у“, зглядно частини сеї рецензії, є Копітар, се не улягає сумнївови. Що однак ся частина, в якій говорить ся про Русинів, не походить з під пера Копітара, се так само не улягає сумнївови. Автор заміток про Русинів говорить про себе, що він „zwei Jahre lang in der Heimat dieses Volkes (розум. угорських Русинів) wohnte“, що підчас сего дволїтного побуту мав нагоду пізнати їх мову „aus der Vergleichung des russnjakischen mit dem russischen, aus den Gesprächen russischer Offiziere mit den Gemeinen Russnjaken und aus den Predigten alter russnjakischen Popen, die in der Redesprache des Volkes gehalten werden“. Всїх тих подробиць не можемо примінити до Копітара, раз тому, що в жадній його біоґрафії не находимо вказівок про його побут серед угорських Русинів, по друге — сам Копітар дав доказ, що не знав української мови так, як сего можна би надїяти ся по дволїтнім побутї серед Русинів. Се виявило ся в його статї, яку він написав всього рік після рецензії на „Slovank-у“, себто 1816 р., і про яку буде мова зараз низше.

Якже розуміти заяву про дволїтний побут серед угорських Русинів? Чи Копітар розминув ся з правдою і надув своїх читачів? Певно, що так траґічно не будемо брати сеї річи та пояснимо собі її так, як се пояснив д. Петровский, в своїй працї, п. з. „Первые годы дѣятельности В. Копитаря“, поміщеній в „Ученыхъ Запискахъ Императорскаго Казанскаго Университета“ за 1906 р., — де він догадує ся, „что въ написанный имъ (Копітаром) разборъ „Слованки“ вошли замѣчанія на статью о мармарошскихъ русскихъ, принадлежащія какому либо другому рецензенту“ (пор. l. c., V—VI кн., 291 ст.). Такий здогад стане тим більше правдоподібним, коли додати до нього ось які слова Копітара в листї до Добровского з 24/12

1814 р.: „Recensionem Slovankae spero te legisse, consutam ex duabus“ (зшиту з двох) (пор. „Письма Добровскаго и Копитара“, видані проф. Ягічем в „Сборникѣ отдѣленія русскаго языка и словесности императорской академіи наукъ“, 1885 р., XXXIX т., 393 ст.). Виходить, що автором заміток про угорських Русинів в Копітаровій рецензії на „Slovank-y“, не був Копітар, лиш якась друга, на разї незвісна нам особа. Прислані йому уваги Копітар приймив за свої, змінивши їх хиба стилїстично. З сеї причини ми оправдані, коли погляди висказані в рецензії приймаємо за Копітарові, хоч йому самому відмовляємо авторства сих заміток.

Рецензент „Slovank-и“ відповідає на оба питаня, піднесені Добровским. Він не годить ся з гадкою, нїби угорські Русини були крайно здеморалїзовані. Ся гадка основана на дуже поверховній обсервації. Факти говорять що иншого. Угроруський епископ Бачинський, що вмер 1811 р. в 82 р. житя, положив великі заслуги около розвою свойого народа. Заложенєм семінара в Унґварі причинив ся до піднесеня образованя духовенства. Він поправив стан народного шкільництва; своїм коштом друкував катехізм, букварі, читанки та розділював їх між нарід. Подибати між Русинами хлопців та молодих мущин, що вміють читати, — вже не рідкість. — Що до мови угорських Русинів, то вона є „plattrussisch und verhält sich zu der russischen Umgangsprache wie etwa das mährische zum böhmischen“. Із помічань, які рецензент поробив на місцї підчас свойого дволїтного побуту, показує ся, що „russnjakische Volkssprache sei eine Varietät der russischen, nicht aber der polnischen oder gar der slovakischen“. (Пор. „Kopitars Kl. Schr.“, 282—283 ст.).

Коли зберемо все до тепер сказане про погляди Копітара на українське питанє, то виявить ся осьщо: Росийські Українцї (Kosaken-Ukrainer) — се тип перехідний між Великорусами і Поляками, і таким самим перехідним явищем між великоруською і польською мовою являєть ся мова сих „Kosaken-Ukrainer“. Мова галицьких та угорських Русинів, особливо сих останнїх не є підвідміною польської, нї словацької, лиш московської, до якої вона стоїть в такім самім відношеню як моравська до чеської. — Значить обі „мови“, „мова“ австрийських, точнїйше: угорських та галицьких „Русняків“, та мова росийських „Kosaken-Ukrainer“, на погляд Копітара мали сю спільну прикмету, що вони були підвідмінами вели-

коруської. Чи вони обі стояли на такім самім степени підвідміни супроти великоруської, чи на иншім степени, — яке взаїмне відношене заходило між сими обома „мовами“, се питане на разї не займало Копітара, а може й займало, та він не знав, як його рішити. Рішене сього питаня дав він однак незадовго, бо вже 5/11 1816 р., в статї п. з. „Russniakische Literatur“, поміщеній в „Wiener Allgemeine Literatur-Zeitung“, N. 89, 1423—1424 ст. Вона вправдї не підписала повним іменем Копітара, лиш буквою К., і се дало д. Петровскому нагоду сумнївати ся прò авторство Копітара. (Пор. його працю, п. з. „Первые годы дѣятельности В. Копитаря“, „Зап. Казан. Унив.“ 1906 р., IX кн., 432 ст. і д.). Ми однак зовсїм сьміло можемо вважати її автором Копітара, який від 1812 до кінця 1816 р. завідував славянським віддїлом часописи W. A. L.-Z. (пор. др. О. Маковей: „Три галицькі граматики“, 9 ст.).

Статя Копітара була викликана появою книжки Івана Могильницького, п. з. „Наука хрістіянская“, що вийшла в Будапештї 1815 р. Копітар жалує, що як „Нерусак“ не може оцїнити сеї книжки з боку мови, одначе про останню подає він дуже цїкаві замітки. Мова австрийських „Руснаків“, разом з мовою Українцїв (Kleinrussen) належить до діялекту зовсїм відмінного від польського; руський діялект належить до ряду південно-славянських діялектів, а польський до північних. Сей діялект є лагіднїйший (sanfter) від великоруського, який є гострійший (gröber); однак він не є лїтературною мовою і живе лиш в устах люду. Скільки міліонів Славян говорить сим діялектом, Копітар точно не знає; він догадує ся, що їх не менше як Поляків, більше як Славян т. зв. ілірийського племени і більше як Чехів; з одними Великоросами не можуть вони рівнати ся. Руське племя з політичного боку не може імпонувати анї заслугувати на се, аби з ним числили ся; однак мова девяти міліонів людий, і без політичного значіня, сама собою інтересна і для дослідника і для чоловіколюбця. Особливо для чоловіколюбця і для австрийського патріота радісно бачити, як під батьківським скиптром Франца (тодїшнього австрийського цїсаря. М. Т.) розвиває ся кріпко і тривко культура всїляких народів на природній і певній основі, на матірній мові. Дальше вказує Копітар на се, що поява катехізма є вислїдом ревної пастирської діяльности перемиського епископа Михайла Левицького, результатом його роботи є і „товариство народних книг“ (розум. перемиська „Societas presby-

terorum"), про котре він чув пізнійше. Поздоровляючи епископа і його земляків з заснованем сего товариства, Копітар замітив, що в народних книжках не повинні мати місця жадні абревіятури, давно вже вигнані з латинського та грецького письма. Радуючись із розвою народної мови, Копітар не звільняє однак священиків від знаня ц.-сл. мови; противно, він радить, аби в кождім богословськім заведеню була катедра сего давного язика, а поруч неї і катедра живої народної мови. Достойний священик обовязаний знати обі мови граматично, а ще ліпше, повинен володіти ними. (Зміст Копітарових уваг подав я на основі статї д. Маковея, о. с., 9 ст. і д., та після д. Петровского, який в дечім доповнює першого, о. с., 432 ст. і д.).

Погляди Копітара, з якими ми що йно познайомили ся, є величезним поступом супроти сих гадок, які він голосив несповна два літа взад. Його відомости про житє австрийських Русинів розширили ся вістками про галицьких Русинів, підчас коли до тепер він був поінформований лиш про угорських Русинів. Розділюванє, зглядно нелученє австрийських та російських Українців в одну цілість уступило місце новому поглядови про тожсамість обох сих частин українського народу, про відрубність української мови від польської та московської.

Які саме чинники вплинули на таку основну зміну поглядів, на се годї відповісти з цїлою певностию, однак можемо попробувати се зробити. Два чинники могли відіграти ролю в сїй зміні, а саме книжки та інформації від людий свідомих справи, отже в першій мірі самих Русинів. Належить дуже сумнївати ся, чи сю ролю відіграли книжки; я несьвідомий сего, чи тоді або перед тим появили ся які книжки, котрі могли би довести погляди Копітара до такої зміни, зглядно чи міг він читати такі книжки. Натомісць всї познаки вказують на се, що сим чинником могли бути лиш інформації живих осіб, в першій мірі Русинів. До сего пересьвідченя прийдемо, коли приглянемо ся близше деяким місцям Копітаревої статї. Подана ним характеристика української мови, яка має бути „sanfter" супроти московської (gröber), могла би вказувати на се, що Копітар знав українську мову. Сему противлять ся однак инші місця його статї. І так він з похвальною обережностию заявляє, що як „Неруснак" не може оцїнити катехізма І. Могильницького з боку мови. За таку обережність належить ся Копітареви безперечно признанє. Однак друга його увага про се, що під батьківським скиптром Франца культура всїх народів в Австрії, отже й україн-

ського, може розвивати ся на природній і певній основі, себто на народній мові, — каже призадумати ся. Яку ж се культуру австрийських Українців має Копітар на думці? Народну школу в матірній мові — ні, бо саме тоді о українську мову в школах йшов досить завзятий спір між М. Левицьким і І. Могильницьким з одної, а ґубернією та польським духовенством з другої сторони, спір, який скінчив ся щойно 1818 р. частинними здобутками Русинів, який однак 1816 р. не подавав Русинам жадних надій на здобутки.[1]) Сим культурним обявом в народній мові міг бути лиш катехізм Могильницького, або перемиське товариство видаваня книжок. Та паламарщини катехізма з 1815 р. ніхто не назве народною мовою, ніхто не стане твердити, що вона „sanft", коли вона куди гірше „grob" від великоруської. При нагоді зазначу, що отсе маємо другий, посередний доказ на се, що 1816 р. Копітар не знав ще української мови. На якій отже основі брав ся її характеризувати, не знаючи її? Се годі вияснити собі инакше, хиба так, що характеристику української мови, а може й тверджене про тожсамість галицьких та українських діялектів, їх независимість супроти великоруської (про відрубність української мови від польської говорив Копітар ще 1814 р.) подиктував йому хтось инший; ні з лектури, ні з автопсії тим більше не виніс він таких переконань. Сею особою, що могла йому подиктувати такі погляди, міг бути Снїгурський або хтось другий з Галичан, що тоді жили в Відни та стрічали ся з Копітарем. Серед яких обставин Снїгурський пізнав ся з останнім, як між ними обома уложили ся відтак відносини, про се буде мова низше.

Статя з 1816 р. була завершенем так сказати-б теоретичного знаня Копітара про українську мову; він знав, що ся мова є самостійною та відрубною від польської та великоруської. Однак практичне знане української мови було у него дуже слабе. В найлїйпшім разї він міг її чути у якого Галичанина-Віденця, Снїгурського, Паславського (про него низше), то що, і то лише в ряди-годи, та й сего не знати певно, а так тільки припускає ся. За то в письмі ледви чи мав він нагоду пі-

---

[1]) Пор. Іван Ем. Левицький: „Погляд на розвій низшого і висшого шкільництва в Галичині в рр. 1772—1800 і розвій русько-народного шкільництва в рр. 1801—1820" в V т. „Збірника історично-фільософічної секції Наук. Тов. ім. Шевч." у Львові, 1902, 131 ст. і д.

знати українську мову. Аж 1823 р. лучила ся йому до сего нагода. До його рук прийшла тодї граматика І. Могильницького, яку він мав цензурувати. Ся граматика мала на оцї подати наукове оброблене простої народньої мови; сам автор старав ся писати так само народньою мовою, звісно з поважним процентом церковщини, а крім сего подавав взірцї народних приповідок в зовсім чистій народній мові. Для Копітара була радість бачити щось подібне; раз, що він сам був горячим прихильником правдивої народности в лїтературі, по друге, що йому лучала ся нагода пізнати нову славянську мову в граматичному оброблeню. В його руках опинили ся вкінцї засоби, при помочи яких він міг розріжнити правдиву народну мову від паламарщини. Він мусів стидати ся самого себе, коли пригадав собі, що мову катехізма Могильницького назвав він 1816 р. народною. Йому мусїло бути жалко, що 1820 р. він дав своє imprimatur на „Домоболіє проклятих“ Йосифа Левицького, коли, розуміє ся, він цензурував його. В 30 рр., коли лїтературна продукція Галичан змогла ся, і коли Копітар мав часто до дїла з галицькими творами, в його руках був вже ключ, при помочи якого він міг розріжнити правдиву народну мову від тарабарщини; він вміє подати вповнї влучні замітки до граматики Й. Левицького, який писав вправдї про живу народну мову, однак все таки держав ще компроміс з ц.-сл. мовою, — за те граматика Лозинського, його ж збірник народних весільних пісень, викликують його похвалу.

В міру сего, як зростали відомости Копітара про галицько-українське житє, спеціяльно про українську мову та лїтературу, зростала у него охота здобувати собі сих відомостий чим більше, охота помочи галицьким Українцям всюди, де лиш бачив з їх сторони обяви самостійної, хосенної працї. Ми бачили, з якою радостию привитав Копітар таку незначну появу, як катехізм Могильницького з 1815 р., які надїї покладав він на перемиське товариство з 1816 р. Про останнє памятав він і журив ся може й довше, як самі його основателї. 1823 р., з нагоди цензурованя книжки Немцевіча, п. з. „Pieśni historyczne“, в якій було чимало інвектив проти теперішної та історичної Австрії, Копітар радить, „um Galizien zu depolonisiren, die Cultur der Landessprache Galiziens (die nicht polnisch, sondern kleinrussisch ist) durch die Gesellschaft des Metropoliten Lewitzki zu begünstigen“. (Із письма Копітара до Z. u. P. H.-St. з 28/2 1823 р.,

N. 1765, fasc. 929, архів мін. внутр. справ.). Ще 1/2 1839 р. питає Копітар Якова Головацького: „Quid agit Societas vestra librorum popularium? An obdormivit jam? Illius esset et idioticon et grammaticam populi quasi pro fundamento substernere vitae suae. Sed desunt et pecunia et constans animus, et scientia rei vera? haec pia mea desideria aut aequi consulite aut amice ignoscite“ (пор. проф. Студинського „Кореспонденція Якова Головацького в літах 1835—1849“, „Збірник фільольоґічної секції Н. Тов. ім. Шевч.“ XI—XII т. У Львові 1909, 15 ст.). А тимчасом свої таки земляки давно забули, що колись у них було товариство для видаваня книжок! Трохи пізнійше ми стрінемо ся ще зі сьміливійшими кроками, ще з яснійшими проґрамами, в які Копітар бажав би уняти галицько-український рух, як се буде показано низше при спеціяльнім обговореню, до якого саме приступаю.

Після сих загальних заміток маю намір обговорити відносини Копітара до сих Галичан, з якими він мав до діла як учений або як цензор, — з якими він знав ся або особисто, або лиш з кореспонденції, або лиш з їх творів, — на яких він мав вплив або від яких він сам міг дечого навчити ся. В уґрупованю матеріалу буду держати ся хронольоґічного порядку, о скільки річеві мотиви не спонукають мене відступити від него. Руководячись сими мотивами, я на самий початок возьму Івана Могильницького, хоть з черги випадало би взяти Івана Снігурського, з яким Копітар зазнайомив ся найранше. Висуваючи обговорене відносин до І. Могильницького на перед, роблю се з сеї причини, аби не відривати ся занадто від статї Копітара із 1816 р., яка стоїть нам ще в тямці, та яка дає нам привід до вияснення питаня Могильницький — Копітар.

2.

Іван Могильницький.

Сї учені, які доторкували питаня про відносини Могильницького до Копітара, стояли на сьому становищі, що останній мав вплив на першого. Маю на думці дра Маковея та д. К. Арабажіна. Перший з них висказує ся про сей вплив досить обережно, говорячи, що „сї Копітарові гадки (себто висказані в статї з 1816 р.) ми побачимо повторені в части в рекурсї Могильницького“ (пор. „Три гал. грам.“, 11 ст.); другий називає Могильницького по просту учеником Копітара

(пор. його статю, п. з. „Галицко-русское литературно-общественное движеніе“, в енцікльопедичнім словарі Брокгавза-Ефрона великоруського виданя, XIV т., 914 ст.). Підчас коли др. Маковей старав ся сяк так умотивувати свій висказ, то д. Арабажін не навів нічого на поперте своєї думки. Звісно, ставити твердженє про вплив Копітара на Могильницького можна лиш тоді, коли порівнало ся твори чи вискази одного з творами чи висказами другого. Ми се й зробимо.

Першим літературним продуктом Могильницького, в якому др. Маковей добачує вплив Копітаревої статї з 1816 р., був, як се щойно сказано, рекурс Могильницького з 1822 р. Статя Копітара нам знана вже, а тепер познайомимо ся з рекурсом, який був викликаний правительственною забороною друкувати в „кирилській“, себто в ц.-сл. мові. Могильницький в імени митрополита протестує проти сеї заборони, мотивуючи свій протест ось як: Посланіє яло ся писати в ц.-сл. мові, бо сего вимагає традиція й повага церкви. Що до сего, чи простий нарід розуміє ц.-сл. мову, то Могильницький заявляє, що так, бо руський діялект своєю етімольоґією, відміною іменників, заіменників і дієслів далеко подібнійший до славянського діялекту в церковних книгах, чим до польського або до великоруського; він не стоїть низше від жадного славянського діялекту анї що до віку, анї що до вироблення, анї що до історичного значіня. На доказ сего Могильницький покликує ся на історичні грамоти, писані руською мовою за часів руських князів та польських королів. Коли б руська мова не ріжнила ся від польської або була простою та невиробленою, то польське правительство не було би признало її урядовою та не уживало би її через три столїтя. Так само не можна мішати руського діялекту з великоруським. Ріжницю, що заходить між ними, бачить кождий сьвідомий справи чоловік; її вбачали впрочім вже давно, як прим. Богорі[ч в 16 стол. або Копітар (якого однак Могильницький не називає виразно, бо він не підписаний під статею в W. A. Z. з 5/11 1816 р.). (Пор. Маковей, о. с., 11 ст. і д.). Такий менше більше зміст рекурсу Могильницького з 1822 р.

Що гадки Копітара про відрубність української мови від польської та великоруської висказані 1816 р., покривають ся з гадками Могильницького, які ми щойно пізнали, — се правда. Що Могильницький покликує ся в свойому рефераті на Копітара, се також правда. Одначе се не може хиба становити про вплив. Не забуваймо, що письмо Могильницького було урядовим документом, який при помочи всіх можливих способів і арґу-

ментів мав на цїли здобути від правительства уступки для Русинів. В таких разах ми будемо покликувати ся саме на гадки чужих учених, аби вони заговорили pro domo nostra; Могильницький так і робить, покликуючись на Енґля, Шлецера, Лїнде, Бандтке, не згадуючи вже про Копітара. Де як де, але в питаню про становище української мови супроти инших славянських Могильницький не потребував на нікого покликувати ся. На Богоріча нї, бо він не займав ся сим питанєм, а тільки пồрушив його принагідно. На Копітара нї, бо ми бачили, що гадки в його статї з 1816 р. не були вислїдом студій нї теоретичних, нї практичних, а були подиктовані йому якоюсь людиною свідомою справи (правдоподібно Снїгурським). Говорячи про самостійність української мови, він не голосить самих загальних фраз, як се робить Копітар; своє твердженє арґументує він основно, о скільки, розуміє ся, на основність давали місце вузкі рами офіціяльного рекурса, який прецїнь не міг бути науковим трактатом. Дані з обсягу історії та культури, на які він покликує ся, свідчать про основні студії, на основі яких він і доходить до звісного висновку. Не конець на сїм; говорити такі речі про українську мову, які говорив Могильницький, був покликаний лиш він, бо саме в сїм часї, як він писав рекурс, працював він, або вже й викінчував граматику української мови, розпочату ще 1816 р. Приступаючи до писаня сеї граматики, вже передше поробив він відповідні студії і спостереженя[1]) та мав уже готовий плян, якого він дійсно держав ся при писаню своєї працї, — значить вплив звісної Копітаревої статї з 1816 р. рішучо виключений.

---

[1]) Про се довідуємо ся понад усякий сумнїв із письма митрополита Михайла Левицького з 18/9 1823 р. до львівської ґубернії, де говорить ся про Могильницького, що він „die gegenwärtige Grammatik der ruthenischen Sprache, nachdem er die Natur, die Eigenheiten und den gewöhnlichen Gebrauch dieser Sprache durch mehrere Jahre sorgfältig beobachtet, geprüft und mit den in verschiedenen in älteren theils gedruckten, theils geschriebenen ruthenischen Werken und Urkunden vorkommenden Redensarten verglichen hatte, mit Zuhilfenehmung der Grammatiken sowohl der slavischen Ursprache, als anderer Schwestersprachen, der böhmischen, pohlnischen, russischen etc., welche sämtlich nebst der ruthenischen von der slavischen abstammen, zu Stande gebracht“ (пор. М. Возняк: „Студії над галицько-українськими граматиками XIX в.“, „Записки Наук. Тов. ім. Шевч. у Львові“, LXXXIX т., 113 ст.). З під пера сього ж автора походить і докладний опис та аналїза граматичних поглядів Могильниць-

Навпаки ми можемо говорити про вплив Могильницького на Копітара, а се на осьякій підставі. Ізза браку українського цензора у Львові вислано рукопись Могильницького до Відня та 7/12 1823 р. віддано її „dem H. Zensor Kopitar zur Zensur über die Zulässigkeit zum Drucke".[1]) Копітар рішив admittitur, про що автор був повідомлений 18/2 1824 р. Як саме Копітар висловив ся про граматику, сего не знаємо і відай не будемо знати, бо дотичний документ вийнято в архіві міністерства внутрішних справ, чого ми мусимо дуже жалувати. Що граматика Могильницького — яка не цурала ся „просторіча", а навпаки цілими пригорщами черпала із нього, — мусіла подобати ся Копітареви, се не підлягає найменшому сумнівови; та не тільки подобала ся, він мусів бути нею одушевлений. Щойно з неї та доданих до неї приповідок і словара навчив ся він розріжнювати живу народну мову від паламарщини. Супроти сього, у питаню про становище української мови, говорити про вплив Копітара на Могильницького, або останнього називати учеником першого, — зовсім ніяково, а скорше можна говорити навпаки, що Могильницький був для Копітара учителем української мови.[2]) В дальшім перебігу сеї праці ми найдемо ще инші, посередні докази на се, що з кінцем 1810 та з самим початком 1820 рр. у Копітара не було ще таких відомостий про українську мову, аби він міг уділити їх сим Галичанам, що приставали з ним, зглядно справити їх, Галичан, хибні погляди про українську мову. Для того ми оглянемо відносини Копітара до сих галицьких Українців, які мали нагоду стрічати ся з ним на віденському ґрунті, — до Снїгурського, Паславського, Йосифа Левицького. Про Антона Добрянського, якого знайомість з Копітарем припадає вже на 1830 рр., буде мова зараз після сього.

кого (пор. l. c., 115—143, XC т, 33—79 ст.), він же і видав сю граматику разом зі вступом до неї самого Могильницького. Сюди я й відсилаю цікавих довідати ся дещо більше про сего першого знаменитого на свій час граматика.

[1]) Пор. замітку на рукописи, яка переховує ся у „Національнім Музею", бувшім „Церковнім М." у Львові.

[2]) Про рівнобіжність деяких зовсім другорядних питань у граматиці Могильницького та у словінській граматиці Копітара, гл. М. Возняк, о. с., „Зап." XC т., 75 ст.

3.

Іван Снїгурський.

Із даних, якими тепер розпоряджаємо, виходить, що першим Галичанином, який з Копітарем знав ся особисто, був Снїгурський. Він учив ся в Відни на теольоґії від 1804 р., там і лишив ся на сотрудництві (1808—1813) при церкві св. Варвари, там він і парохував (1813—1818 р.). З Копітаром познайомив ся він 1810 р., значить несповна два роки після його приїзду до Відня (початок падолиста 1808 р. пор. др. Фр. Мікльосіч: „Kopitars Kleinere Schriften", 11 ст., автобіоґрафія). Вони мусїли доеить зблизити ся до себе, коли Снїгурський став заходити до Копітара. (Пор. Петровский, о. с., „Зап. Имп. Каз. Унив.", IX т., 438 ст.). Їх знайомість пішла здаєть ся відси, що Копітар разом з иншими визначними Славянами заходив до церкви св. Варвари прислухувати ся славянському богослуженю. Певні докази на відвідуванє церкви св. Варвари Славянами маємо справдї щойно із часів наслїдника Снїгурського, Паславського, значить після 1818 р., але що їх можна покласти вже на час побуту Снїгурського, се певне. Своїх зносин з Копітарем не переривав Снїгурський і після 1818 р., коли став перемиським епископом, як се показують листи Копітара писані до нього в лїтах 1834—1841 р. Сих листів було 12, на жаль ми знаємо про них лиш се, коли вони вони були написані, бо їх зміст нам незнаний. (Пор. проф. Студинський: „Із кореспонденції Дениса Зубрицького", „Зап. Н. Т. ім. Ш.", 43 т., 8 ст., 1 зам.). Значить, безпосереднє сьвідоцтво, яке осьвітлило би відносини сих обох мужів, відпадає, і ми приневолені обернути ся до посередних даних, на основі яких можемо поставити більше або менше певні здогади.

Знакомість Снїгурського і Копітара була хосенною для них обох. Для Копітара була пожадана знакомість з галицьким Українцем, а від нього міг він довідати ся про справи, що до тепер були для нього темною водою во облацїх. Від Снїгурського довідує ся він отже про заснованє перемиського товариства, бо саме тодї (5/10 1816) наспіло до Відня письмо, в якім іменовано його членом сього товариства (пор. Лозинський Йосиф: „Житє І. Снѣгурского", 13 ст.). Інтересно, що ще 1823 р. Копітар говорить про се товариство як про істнуюче; се й зрозуміле, бо від Паславського, який не був членом товариства, не міг він довідати ся про його сумну долю. — Вже

висше поставлено здогад, що на скристалізоване поглядів Копітара про українську мову, які знайшли свій вираз в статї з 1816 р., вплинув Снїгурський. Річева аналїза сеї статї показала, що до таких поглядів Копітар не дійшов дорогою студій, — ще 1814 р. стоїть він на основно відмінні́м становищі!, — лиш що вони були подиктовані йому другою особою. Що сею особою міг бути лиш Снїгурський, в се мусимо вірити так довго, доки хтось не викаже безосновности сього твердженя. — Се річи, про які знаємо, що Копітар міг довідати ся їх лиш від Снїгурського; про инші, до розслїдженя яких не стає даних, не беру ся говорити.

Одначе і Копітар не лишив ся по задї; свойому інформаторови віддячив ся він чим иншим. І так, коли порівнати діяльність Снїгурського на становищі епископа з діяльностию митрополита Михайла Левицького, то побачимо, що світла й тїни, які ілюструють їх роботу, розділені дуже нерівномірно. Підчас коли Михайло Левицький супроти всїх проявів культурного житя галицьких Українцїв ставив ся байдужно, а то й ворожо, то у Снїгурського ми стрічаємо завсїди живий інтерес для сих проявів. Пригадаю кілька фактів загальнїйшої натури, поминаючи діяльність Снїгурського на чисто церковному полї. 1829 р. купив він за власні гроші друкарню, яка в історії відродженя відіграла свою ролю. Всї важнїйші лїтературні появи сього часу були печатані в Перемишли, в епископській друкарнї; при тодїшнім друкарнянім шлендріянї значило чимало мати гарну друкарню. (Пор. Йос. Лозинський: „Житье Іоанна Снѣгурского", Львів 1851, 26 ст.). Епископ купував книжки, що відносили ся до житя рідного народа, а відтак подарував їх крилошанській бібліотецї та установив платню 100 зол. для сьвященика, що мав завідувати сею бібліотекою; установив фонд на закупно книжок для сеї бібліотеки; на перемиський семінар записав 100 зол., аби з відсотків купувати богословські часописи (пор. ibidem, 25—26 ст.). Зі своєї бібліотеки позволяв користати Йос. Левицькому та Йос. Лозинському, які без сеї помочи були би мало вдіяли при своїх лїтературних занятях. — Коли Лозинський задумав виступити зі звісним абецадловим проєктом, то питав у епископа ради, чи має оголосити його, чи нї. Сей порадив оголосити, аби довідати ся, що люди скажуть на се. Коли ж галицька суспільність висказала ся проти проєкту, тодї і епископ став по сторонї опозиції, нагородивши Левицького за написане брошури проти абецадлового проєкту. — Снї-

гурський попирав задумане Йос. Левицьким видавництво, п. з. „Бібліотека бесід духовних“, хоч митрополит всіми силами противив ся сьому виданю. Епископ бажав через се дати літературне занятє підвластним священикам, а дальше — відвернути їх від масової дезерції в ряди польських конспіраторів та звернути їх очі на рідний ґрунт. — При теольоґічнім інститутї в Перемишли завів епископ науку ц.-сл. мови, а своїм завіщанем установив удержанє для учителя граматики, історії та літератури сеї мови та для учителя пастирського богословія в руській мові. Ц.-сл. мови учили Іван Лаврівський та Антін Добрянський, якому епископ поручив навіть написати граматику сеї мови.

Безперечно, що пружиною всеї тої діяльности, яку сучасні і пізнійші поколїня згадували завсїди з належною вдячностию, — була добра воля та патріотизм самого владики, одначе і се мусимо признати, що особа Копітара відіграла в сім також деяку ролю. Його горяча любов, з якою він зустрічав відродженє кождого славянського народу взагалї, його щира симпатія для українських справ специяльно, удїляли ся і Снїгурському та товаришили йому і тоді, коли він 1818 р., ставши перемиським епископом, покинув Відень і Копітара. Дух Копітара був при нїм у його кождім починї, чи то тодї, коли він, Снїгурський, вводив в житє катедру ц.-сл. мови, — миж памятаємо, як то ще 1816 р. Копітар наказував галицьких священиків попри рідну мову виучувати і церковно-славянську!, — чи то тодї, коли він поручав Добрянському писати граматику ц.-сл. мови, чи то тодї, коли він у капеляни вибирав собі як раз учеників Копітара, Йосифа Левицького та Антона Добрянського, про яких він висказував ся з любовию як про „достойноє чадо Копітарево“ (пор. Б. Дідицький: „Антоній Добрянскій, его жизнь и дѣятельнôсть въ галицкой Руси“, Львів, 1881 р., 23 ст.).

Копітар мусів знати, що Снїгурський — се людина віддана щиро народним справам, коли 14/2 1838 р. пропонував австрийському правительству, аби воно звернуло ся до перемиського владики за кандидатом на цензора для московських книжок (пор. проф. Студинський: „Кореспонденція Я. Головацького в лїтах 1835—1849“, XLII—XLIII ст., у мене мова про се низше).

Сказати щонебудь більше про відносини Снїгурського і Копітара годї, бо — як сказано — листів їх з 1830 та 1840 рр. не маємо.

4.
Петро Паславський.

Наступником Снїгурського при церкві св. Варвари був о. Паславський. Він показав ся гідним свойого попередника. За його парохуваня заходили до церкви визначні Славяни, що тодї переживали у Віднї. Бували: Копітар, Караджіч, Ґай; заходив і не-Славянин, князь Люки, кандидат на грецький престол, зі своїм капеляном, Угрорусом, Михайлом Лучкаєм. Князь Люки робив Паславському замітки задля його — хибної на його думку — вимови ц.-сл. тексту. „Princeps Lucae hic ad S. Barbaram semper corrigit Paslauium, ne canat v viki vikov, sed vjeki vjekov“, говорить Копітар (пор. Маковей, о. с., 53). Такі й инші граматичні питаня зацікавили Паславського, тим більше, що між знайомими із кружка при св. Варварі був не лиш такий граматик-ділєтант як князь, але й такий слявіст як Копітар. Підбадьорений сим Паславський взяв ся до граматичних студий, а їх вислїдом була „скорочена руска граматика“, виготовлена ще перед 1820 р. Треба додати, що Паславський вже тодї проповідував „по руськи“ та списував свої проповіди. Рукописи обох творів, граматики та проповідий, бачив Б. Дідицький ще 1848 р., та вони згоріли при великім пожарі в Раві. (Пор. Дїдицький: „М. Качковскій и современная галицко-русская литература“, 86 ст., зам.). Чи до сих „руських“ проповідий взяв ся Паславський добровільно, чи може за намовою Копітара, як виглядала мова його проповідий і його граматики, чи була вона правдивою народною мовою, чи може паламарщиною, про се й годї говорити, коли не маємо нї рукописий Паславського нї инших даних, при помочи яких ми могли би се означити. Що вона була скорше церковною паламарщиною, чим правдивою народною, за сим промовляли би два моменти: 1) Також паламарщина „Домоболія проклятих“ Йосифа Левицького, 2) незнанє української мови у Копітара. Коли б мова писань Паславського була народною, то Йосиф Левицький, потягнений добрим приміром, не був би зайшов на такі бездорожа і не плодив би таких „Домоболїй проклятих“. А про якісь реальні вказівки, поради зі сторони Копітара не було мови, бо ж він сам мусїв ще учити ся української мови, про яку набрав понятя доперва з кінцем 1823 р.

5.

Йосиф Левицький.

В шк. р. 1819/1820 приїхав до Відня на теольоґічні студії молодий Галичанин. Звісно, першим його знайомим був парох при св. Варварі, о. П. Паславський, та цілий сьвятоварварський кружок. Молодий Левицький, опинивши ся в такім поважнім товаристві, споважнів і сам та віддав ся літературним занятям, як і його старший земляк, Паславський. Тим приємнійше було брати ся до роботи, що між членами кружка був і кустос цїсарської бібліотеки, Копітар, який ввів Левицького до сеї бібліотеки та який „руководылъ былъ“ його, як каже Дідицький (пор. „А. Добрянскій“, 17 ст.). В чім полягало се руководженє, сього Дідицький не сказав, та нам не важко відгадати се, коли саме з сих часів маємо таке монументальне свідоцтво, як „Домоболіє проклятих“ з 1822 р. Ся птиця доволї знана дослїдникам, тому вистане навести малий зразок, аби її пригадати:

Въ мукахъ глубоко
Гдѣ платятъ высоко,
Злаго работники,
Чорные грѣшники,
Сѣдитъ бѣсноватый,
Разъ кутьва богатый,
Слезы му капаютъ
И конца не знаютъ,
А его руки
Борютъ безъ скуки;
А его бесѣда
Вѣчна, бѣда, бѣда!
Пекло какъ ся отворитъ,
Внимай, какъ онъ говоритъ:
„Тамъ при неба краю
Я отчизну маю.
Но ахъ! я изгнанъ и плачу,
Отчизны не обачу“.

(Пор. „Зоря“, 1886 р., 291—292 ст.).

Се дивоглядна мішанина церковного та московського елементу, мішанина, якої Левицький не вспів нїколи збути ся зовсїм, а якої жерела треба шукати ще в його віденських часах.

Та до пізнаня поглядів Левицького на мову лїтературну є у нас не тільки „Домоболіє“. Перед нами цїла кузня, всї знаряди та складові елементи, з яких вийшло „Домоболіє“. Маю на думцї рукописні матеріяли по Й. Левицкім, що в бібліотецї „Народного Дома“, які вповнї гармонїзують з „Домоболієм“. Є там один зшиток, п. з. „Опытъ русской бібліографіи, часть 2“, в якім находимо заголовки книжок з обсягу ц.-сл. лїтератури, старославянської мітольоґії, великоруської лїтератури, етноґрафії, є і заголовок „Енеїди“ з 1809 р. Інтересно, що всї ті

книжки, які інтересували Левицького, і яких заголовки він виписав собі, походять з 18 в., а найранша з них з 1817 р. В тім самім зшитку переписаний стих Тарковича з 1805 р., п. з. „Русскія Музы“. В иншім знов зшитку, п. з. „Adnotationes ex linguis Slavica et russica“, виписано деякі ц.-сл. слова та їх значіне (вс8є — gratis — vergebens, мзда — praemium, сан dignitas, і т. д.), із „Der Pilger von Lemberg“ з 1823 р. переписано „Не ходи Грицю“ та початок пісні „Козак коня напував“, виписано т. зв. „Слова рѣдкіа“ (алмазъ — diament, артель — warsztat, бархатной — axamitny, благополучіе — szczęście, і т. д.), значить, по просту чисто великоруські слова, яким подібних Левицький не находив в українській мові; всї прочі, хоч і великоруські слова, але етимольоґічно зближені до українських, були в понятю Левицького „нерідкі“, звичайні, отже такі, якими він міг послугувати ся як своїми. — Сї записки Левицького („Опытъ библіографіи“ та „Adnotationes“) могли повстати не ранїйше як 1817 р. і не пізнїйше як 1823 р., значить в часї повстаня „Домоболія“, в часї майбутнього Копітаревого руководженя. (Пор. мое „Відроджене“, 152—153 ст.). Такі то мали бути твори, які Копітар підсував Левицькому і які витворили у нього такий язиковий світогляд. Коли схочемо коротко означити сей сьвітогляд, то він є „обединительним“ в розуміню старої московської школи Шішкова, для якої великоруська і ц.-сл. мова були одно і те саме; погляд Левицького ріжнив ся хиба тим, що до шішківської двійки прилучила ся українська мова, яка з великоруською та ц.-сл. зливала ся в одно. Такий був результат Копітаревого руководженя. Правда, ми знаємо, що сам Копітар вже 1816 р. не стояв на обединительнім становищі, але лиш в теорії, бо в практиці у нього не було крітерія, аби українську народну мову відріжнити від ріжних чужих елементів; чого одначе він сам не мав, сього розуміє ся не міг удїлити й другому, і так, він лишав Левицькому свобідну руку.

В блуднім колесї „обединеня“ лишив ся Левицький ще 1830 р., коли видав „Руку Дамаскина“ та „Приручний словар“; в його понятю істнує лиш один „русскій“ нарід, одна „русска“ мова (пор. ibid., 86—87 ст.). Та зворот на лїпше довершив ся у нього дуже скоро: 1831 р. пише він „граматику языка русского въ Галиціи“ („Grammatik der ruthenischen oder kleinrussischen Sprache in Galizien“), якою заскакує нас

дуже мило, змінивши свої давні погляди. Я не стану подрібно характеризувати сих поглядів, бо я зробив се вже на иншім місци (пор. „Відродженє“, 87 ст. і д.) Зазначу лише, що становище Левицького заняте в граматиці, можна назвати дуалїстичним. Він признає відрубність української мови від великоруської, однак з ц.-сл. мовою держить він ще компроміс. Мова і склад давних памятників, на яких було взороване „Домоболіє“, йому вже не подобають ся, разять його ухо, за те народна поезія промовляє йому більше до чутя; — але при тім усім як взірцї поезії подає він похвальну віршу на щит міста Львова з 1591 р., виїмок з опери „Володимир кн. Новгородський“, оду в честь ґр. Сеченї з 1805 р., „Чувства чад галицких“ і т. д. І такий дуалїзм всюди. Все таки від обєдинительного світогляду зайти до дуалїстичного — був великий поступ. Та в сій еволюції Копітар не відіграв жадної ролї; вона була вислїдом инших чинників (пор. ibid.).

На такий спосіб написану граматику одержав 1832 р. Копітар, який з браку спеціяльного цензора для українських книжок мав цензурувати і граматику Левицького. Як би вона була написана так ще перед 1823 р., Левицький був би видрукував її в спокою духа, пустив між люди, та ще може й здобув би славу „першого язикослова“, як його величає Дідицький, — а так, — не ті часи вже настали, Копітар не дав себе одурити, бо вже й сам знав, що народна мова, а що паламарщина, — він і зілляв Левицького такою зимною водою, що другий не встиг би отямити ся. Дуалїстичне становище заняте Левицьким в граматиці Копітара не то що не вдоволило, а то й розлютило його. Свойому невдоволеню дав він вираз такими крепкими словами, на які його пристрастна вдача була дуже богата. Він кілька разів дорікає Левицькому за його службу двом богам: ц.-сл. та живій народній мові, за надмірний респект Левицького перед Великоросами, а раз таки, говорячи нїби про Русинів та дорікаючи їм нерозумом („per stultitiam vestram“), посилає сей комплїмент властиво на адрес самого Левицького. Зате хвалить він його, коли у нього слїдний хоч і як незначний зворот до народної мови; він вбиває його в амбіцію стати першим реформатором української лїтературної мови. Та всї вказівки, наказуваня Копітара, пішли майже вповнї на вітер; Левицький мало в чім послухав його рад та в друкованій граматицї лишив ся при своїх давнїйших твердженях, за що Ко-

пітар дорікав йому ще 1/2 1839 р. в листї до Я. Головацького.[1])

1830 рр. минали, прийшли 1840 рр., які у Левицького зазначили ся дальшою еволюцією поглядів на українську лїтературну мову. З давного приклонника ц.-сл. мови в лїтературі став він завзятим ворогом її, а за те здецидованим прихильником народної мови. Ся еволюція довершувала ся поволи, а найвиразнїйше вона заманїфестувала ся 1843 р. (пор. „Відроджене", 89 ст. і д.). Сам Копітар ще перед своєю смертию мав нагоду сконстатувати сю зміну Левицького. Було се 1844 р. До його рук прийшла рукопись Левицького, п. з. „Listy tyczące się piśmiennictwa ruskiego w Galicyi", II ч., де автор займав ся критикою мови митрополичих посланій. Самої рукописи Копітар не допустив до друку, кажучи, що повага митрополита була би через се нарушена; він боронить одначе Левицького перед закидом русофільства, зробленим йому митрополитом, і то боронить самого тексту, в якім Левицький виступав проти ц.-сл. та московських елементів перекладів митрополичих посланій (пор. моє „Відроджене", 103—104 ст.).

Коли зберемо сказане до тепер про Левицького, то пересьвідчимо ся, що в еволюції його поглядів на українську лїтературну мову, еволюції, що довершували ся протягом 1830 і 1840 рр., Копітар не відіграв жадної ролї; вона відбула ся незалежно від Копітара. За часів віденського побуту Левицького ся роля могла бути навіть відємна, коли зважимо, що його „обєдинительні" погляди зложили ся як раз у Відни, і коли приймемо за правду, що се стало ся під впливом книжок підсуваних йому Копітарем. Звісно, такий світогляд Левицького зложив ся не за волею Копітара, лиш против його волї, але сам зарадити сьому він не міг, бо й сам не мав реальних відомостий про українську мову. (Кінець слїдує.)

---

[1]) „Nobis quidem extraneis vestrae dialecti studiosis nec Levitskii sat macaronica, ut veremur, grammatica facit satis" (пор. проф. Студинський: „Кор. Я. Голов.", 15 ст.).

Студії
над галицько-українськими граматиками XIX в.

Написав *Михайло Возняк.*

XII. Рукописні граматики Луки Слуґоцького, Івана Малицького, Гаврила Паславського та Миколи Щербановського. Друкована граматика Піхлера.

1848 р. приніс поширеннє прав української мови в Австрії. На петицію „Головної Ради Руської“, вислану до цїсаря Фердинанда, прийшло з міністерства рішеннє, аби в народнїх школах у Галичинї там, де народність цїлком або переважно є українська, відбувала ся наука в українській мові. Що тикає ся ґімназій, виготовила ґубернія просьбу „до здольних і отечестволюбних мужей“ учительського стану й инших, аби вчили української мови „тимчасово яко вольний предмет і безплатно“. До часу, доки не буде учителїв, здібних учити в українській мові, мала бути в ґімназіях нїмецька мова викладною, а науку української мови признано обовязковим предметом для всїх учеників східньої Галичини. Приобіцяно, а в груднк дїйсно навіть засновано катедру української мови й лїтератури на львівськім унїверситетї. Обіцянки будили надії.

Урадуваний, що „по 500 лѣтахъ подобало ся Богу повернути русскую народность“, постановив і вчитель головної школи в Золочеві зложити „вдячный поклонъ“ і принести „на отечества олтаръ своей можности офѣру“. Се чувство заставило його написати малу граматику для початкових шкіл у Галичинї „конечне потребную“, яку прислав до львівської консисторії „до осудженіѧ и постановленіѧ“ з просьбою виробити йому дозвіл учення української мови в головних школах Золочівських за річним додатком 100 зр. до його платнї 300 зр.[1]). Куземський переслав рукопись до розпорядимости „Ма-

[1]) Просьба походить з 21 липня 1848 р.

тиці“, а нині зберігаєть ся вона в бібліотеці „Народного Дому“ у Львові під ч. 181.

Ся книжечка малої 8° має 6+93 записаних сторін. Її заголовок: „Мала ґрамматика галицко-руского языка до потребы школъ народныхъ застосована, не тôлько длѧ дѣтей, але длѧ всѣхъ въ Галиччинѣ жителôвъ хотѧщыхъ въ короткости освѣдомити сѧ зъ рускôмъ языкомъ и письмомъ обôкъ польского письма въ рускôмъ нарѣчу, дуже пожитечна“. Перед самим текстом граматики находить ся передмова, писана в Золочеві 20 липня 1848 р.: „Рускый языкъ, котрымъ не тôлько Русыны, але всѣ жители по селахъ и мѣстечкахъ въ Галичченѣ (в рівнобіжнім українськім тексті латинкою стоїть: Haľyczczyni) говорѧтъ, або го добре розумѣютъ, а котрымъ кирилица не приступна, потребуе (potrebuje) общо приступной ґрамматики, длѧ того прислужую сѧ народови мому маленьковъ ґрамматичковъ, котра и̓ длѧ ума дѣтей стосôвна и длѧ тихъ, котри не маютъ часу або охоти мучити сѧ выликими и грубыми ґрамматиками, а хотѧтъ прецѣ освѣдомити сѧ зъ рускôмъ нарѣчомъ и письмомъ обôкъ лацѣньского всѣмъ славѧномъ знаного письма, дуже пожитечна. Дѣти родымого краю приносѧтъ зо собою до школы материну мову, котрой не потребуютъ сѧ учити, тôлько ю управлѧти и въ ґрамматичнѣ заключати выди; длѧ того сеѧ малаѧ ґрамматичка тôлько найпотребнїйшыи замикае въ собѣ правила.

Єжели добра хуть моѧ буде прыймена, вже совершенно нагороджень есмъ“.

Як при передмові, так і при цілім тексті граматики є рівнорядний текст український латинкою, інтересний хочби з того огляду, що краще віддає народню вимову (жители — żyteli, и длѧ ума дѣтей — i dla uma ditéj, найпотребнїйшыи — najpotrebnijszii, есмъ — jeśm). Де виступає ô, там заховане воно також у латинці (tôlko).

„Часть I“ граматики вчить „о буквахъ“. Перша „увага“ запримічує, що „ô, ȏ мающе надъ собовъ двоеточїе, або лучокъ вымовѧе сѧ въ середынѣ слова якъ ï, а на початку (poczetku) якъ в“ (кôнь — кінь, ôдъ — wid). Друга увага про вимову л каже вимовляти його „некогда якъ в.“ (волкъ — вовкъ, писалъ — писавъ). В третій уваӟі говорить, що букви мають також значіннє „числъ“ або „лѣчбъ“.

„Часть 2.“ „о частяхъ мови“ розріжнює в українській мові „девять подѣлôвъ слôвъ, котрыи части рѣчи, то есть части мови сѧ называютъ“. З них „перемѣннїи“: „имя существительное або рѣчовникъ, прилагательное або якôсьть рѣчовника, мѣстоименїе, чи-

слительное, глаголъ, а „неперемѣнніи“: предлогъ, нарѣчіе, союзъ, междометіе“. Глави I—IX займають ся поодинокими частями мови. Рід троякий, число подвійне, „падежовъ сѣмъ“. Є „три способи падежованія рѣчовниковъ, котріи назвемо залогами, то есть падежованія формами“. Отже три деклїнації, одна на кождий рід. Мужеські іменники „людей и живущыхъ рѣчей зъ малымы гденекуда одмѣнами“ відміняють ся після „сватъ“: а, у (ови), а, е, омъ, ѣ, мн. сваты, овъ, амъ, овъ, ы, ами, ахъ. З поодиноких відмінків зазначує автор: отче, сину. „Неживущіи рѣчовныкы“ відміняють ся після взірця „капелюхъ“: а, ови, хъ, у, омъ, ху і сѣ, мн. капелюхы, овъ, амъ, ы, ы, ами, ахъ. Деклїнація жіночих іменників має тілько один взорець „сестра“ (6 відм. одн. сестрою (овъ). Вкінці взірцем відміни іменників середнього роду є „дерево“, але „око“ має у множині „очи“, „имя“ має 2 і 3 відм. „имини“, мн. „имена“, а „теля“ має 2 і 3 відм. „теляти“, мн. „телята“.

„Имя прилагательное“ „красный“ творить 1 відм. мн. „красныи“. Після сього взірця велить автор відміняти всї прикметники, які мають „три стопнѣ порôвнанія: положительный, сравнительный, превосходительный“. Так називають їх „ґрамматики рускі“, але автор при подаванню прикладів степеновання називає їх просто: „першый, другый, третый“. „Мѣстоименъ естъ сѣмъ ґатунковъ“: „лицныя, притяжательныя, указательная, вопросительная, возносительная, возвратительная, неопредѣтельная“. Відміна заіменників особових народня; увага до неї зазначує, що коли форми: „его (jeho), ему, емъ, ю, ей (jej), евъ, ею“ стоять по приіменниках: „въ, къ, съ, для, за, на, о, по, про, у“ — прибирають н (для него). При деклїнованню присвоюючих заіменників подані крім довших також коротші форми: „моего, мого, моему, мому“ і т. д. (7 відм. одн. моімъ, моѣмъ). Хоч у відміні сих заіменників виступає у множині и, воно рівнаєть ся і, як свідчить про се транскрибція латинкою (moi), яка в цілій граматиці краще віддає народню вимову, ніж українська правопись Слуґоцького. З відміни вказуючого заіменника: „той, тая, та, то, тое“ зазначу такі види, як 3 відм. одн. жін. р. „тѣй“, 7 відм. одн. „томъ, той“, 1 відм. мн. „тіи, тѣ“, 2 відм. „тихъ“, 3 відм. „тимъ“ і т. д. Питайний заіменник: „чій (чый), чія, чіе“ має в 2 відм. „чіего (czijoho), чіей“, в 3 відм. „чіему“, хоч у транскрибції латинкою стоїть „czijomu“, в 7 відм. „чіємъ (ѣмъ)“. Питайним є дальше заіменник: „кто (хто)? що? что?“ „Возносительный“ заіменник: „котрый, котра (ая), котре (ое)“ має в 7 відм. одн. „котромъ“, 2 відм. одн. жін. р. „котрей“, 3 і 7 відм. „котрѣ“, 6 відм. „котровъ“, як „чіевъ“ побіч „чіей“,

„товъ“ побіч „тою“, „моёвъ“ поб. „моею“, „нею“ поб. „невъ“, „мною, тобою“ поб. „мновъ, тобовъ“. Множина на всї три роди: „котрыи, котрихъ, котрымъ“ і т. д. Вкінцї зворотний заіменник відміняєть ся ось як: „себе, собѣ, си (себѣ), себе, ся, собою, собовъ, собѣ“.

Числівники ділять ся на „основательны“ або „количественныи“ та „порядочныи“. Тут і находить ся побіч „одинъ, одна, одно“ — „еденъ“, поб. „чтири — штири“, поб. „шѣсть — шéсть, вóсѣмъ, одина́дцять“, поб. „чтыриста — чотыриста“. — „Еденъ“ має в 7 відм. одн. „еднöмъ, едной“, в множинї „еднѣ, едныхъ“ і т. д. Після „два“ відміняєть ся „три“: „трохъ, тромъ, трома“, й „чтыре“. Що до прочих числівників, зазначує, що відміняють ся, як іменники, отож: „пять, пя́ти, пяти або пятьіомъ, пять, пя́тьма, пя́тьохъ“. „Сто“ має в 2 відм. „ста“, в 3 відм. „сту“, в 6 відм. „стома“, в 7 відм. „стѣ“, а мн.: „ста, стохъ (сотъ), стамъ, ста, стами або стома, стахъ“. „Тысяча“ відміняєть ся ось як: „тыся́чи, тыся́чѣ, тыся́чу, тыся́чію, тысячѣ“, а множина: „тыся́чи, тысячъ, тысячамъ“ і т. д. Межи порядковими числівниками стоять поруч: „першый, а, е і первый, ая, ое, другый і вторый“.

Правда, на дїєслово мають граматики термін „глаголъ“, але його годило би ся назвати „часовникомъ“. При дїєслові треба вважати на: „число (лѣчбу), лице (особу), время (часъ), наклоненіе і видъ (залогъ)“. „Время“ є „настоящое“ себто „теперѣшное“, „прошедшое“ і „будущое“. „Наклоненіе“ є „(трыбъ) спосóбъ“, яким лучить ся дїєслово з иншими частями мови. Коли говорить ся про що „просто“, се „наклоненіе изявительное“, коли „зъ яковъ непевностевъ либо пöдъ якимъ варункомъ“, се „наклоненіе сослаглательное или получное“, просьба, наказ, заказ стоїть у способі „повелительнöмъ“; як що не виражаєть ся нї особи нї числа, приходить „наклоненіе неокончательное, неопредѣтельное“, вкінцї, коли дїєслово прибирає закінчення прикметника (пышущый), називаєть ся такий вид „причастіе“, а як що кінчить ся на -учи, -вши та не належить до жадного іменника (лѣтаючи, лѣтавши), се є „дѣепричастіе“.

Що до свойого значіння ділять ся дієслова на: „дѣйствительныи переходящыи (хвалю), средніи непереходящыи (ходжу, спю), возвратніи“, що мають при собі „слово ся, сь“ (чешусь, чешуся) і „безлицніи“ (треба, можно). Що до свойого складу можуть бути дієслова: „поедынчіи неукóнчоного дѣланія (пышу), зложеніи укóнчоного дѣланія (напышу), однократніи (свыснути) і „многократніи

чили чыстотливіи“ (свыстати). „Маемо въ рускôмъ нарѣчу глаголъ помôчный“, се „бути (бувати)“.

Теп. час: „я есмь (емь), ты есь (еси), ôнъ, она, оно (win, wona, wono) есть (є); мы есмы (смо), вы есте (сте), они суть“. Мин. час: „я булъ або булемъ, буламъ, булесь, булась, булось, булъ, була, було; булисьмо, булисьте, були“. Буд. час: „буду“; приказ. сп. „най, нехай, нехъ буду“. Дієприкм. теп. ч. не уживаєть ся: „сущій -ая -ее“; мин. ч. „бывшій“, буд. ч. „будущій“. Дієприслівники: „будучи, бувши“. Наступає відміна дієслова „буваю“: мин. ч. „бувалъемъ, бувaламъ, бувaломъ“; буд. ч. „буду або стану бувати“; прик. сп. „най буваю“, дїєпр. теп. ч. „бувающый“, мин. ч. „бувавши(й)“; дієприслівники — „буваючи (бувая), бувавши“.

Страдальний рід повстає з помічного дієслова „бути, бувати“ та з дієприкметника минувшого часу: теп. ч. „писанъ емъ, писанамъ, писаномъ, писанесь, писанась, писанось, писанъ, писана, писано є“, мн. „писанѣсьмо, писанѣсьте, писанѣ суть“; мин. ч. „булемъ, амъ, омъ писаный, булисмо писанѣ“; буд. ч. „буду писаный“, дієприкм. „писаный“; дієприсл. теп. ч. „будучи писаный“; мин. ч. „бувши писаный“; дієіменник — „бути писаный і бути писанимъ“.

Взірцем „спряжені -я зложоного“ дієслова є „написати“: мин. ч. „я написалъ, ла, ло або написалъ емъ, написаламъ, написаломъ“ і т. д.; буд. ч. „напишу“; прикм. сп. має у мн. „напишѣмо, напишѣте“. Зворотні дієслова мають при собі „ся або сь“, прим. прик. сп. „хвались або хвалися“; дієприк. „хвалющый ся“ — дїєприсл. „хвалючи ся“.

Першою з невідмінних частий мови є „предлогъ“; його назва відси, що „предлоги рѣдятъ падежами и сказуютъ стосунокъ одной рѣчи до другой“. З 2 відм. лучать ся: „у, до, зъ, зо, изъ, (ôтъ), вѣдъ, безъ, для, пôдлѣ, противъ, мимо“; з 3 відм. „къ, ко, ку“; з 4 відм. „про, черезъ, скрôзь“, а з 7 відм. „при“. З ріжними відмінками стоять: „о, объ, въ, во, на, за, пôдъ, надъ, предъ, передъ, по, межи, съ, со“. Отож „о, объ“ стоять з 4 і 7 відм.; так само „въ, во, на, за, пôдъ, надъ, предъ, передъ, по (і з 3 відм.), межи (межъ), съ, со“, „котре рѣдко въ нащôмъ нарѣчу ся уживае“ (і з 2 відм.).

До докладного означення дїєслова, прикметника й прислівника служать „нарѣчія“, які дїлять ся на дві ґрупи: прислівники першої є неперемінні — се „нарѣчія околичности“, друга ґрупа має три степені (высоко, выжше, найвыжше). „Союзъ“ лучить поодинокі слова або цїлі думки (хоть разъ а гараздъ). Ось злучники: „и, а, або, хоть, але, бы, дабы, ежели, если, же, кобы, щобы, тай“. За-

кінчує першу часть граматики „междометіе“, що виражає внутрішнє зворушеннє і чувство душі. Такими є: „а! ахъ! ага! ой! ей! гей! гой! голля! гопъ! ну! о! охъ! ха, ха, ха! хи, хи, хи! ого!“ Зачислюють ся ту також наслїдування голосів.

Друга часть граматики Слуѓоцького „складніе або словосочиненіе“ показує дорогу, як мавть ся лучити та вязати слова в зрозумілу мову. Виражену словами думку зовемо „предложеніомъ або сенсомъ“. Його дві головні части — „головныкъ або подлежащее“ тай „оповѣдачъ“. Коли взяти реченнє: „Господь сотворивъ свѣтъ“, „свѣтъ“ се „предмѣтъ оповѣдача“. „Сенсъ“ є „поединчый“ або „зложеный“. В автора граматики однї й другі є „або голіи, або ослоненіи або розширеніи“. Крім того є ще „головніи, побôчніи, попредніи и наступніи“ речення. Розумінне побічного речення дуже загальне, а останнї два терміни служать на означеннє складових частий умовної періоди. Дальше подані головні правила складнї: 1) „головныкъ“ стоїть усе в 1 відм., 2) дієсловний „оповѣдачъ“ згоджуєть ся в підметом в особі і числї, 3) прикметник, заіменник і „число“ повинно лучити ся з іменником в родї, числї і відмінку. Книжечку закінчує „собраніе“ себто зміст.

Граматицї Луки Слуѓоцького далеко уступає граматика Івана Малицького, з якої саме взято цитат на початку статї. Се зшиток 4⁰ з 37 картками і 4 таблицями, де зібрані самі початкові граматичні відомости методою питань і пояснень. Автор передав рукопись „Головній Руській Радї“, а ся „Матицї“, яка на другім засїданню віддала її трьом членам д-ру Ільницькому, Кульчицькому та Слимаковському до розгляду та справлення[1]). Мимо того, що граматику Малицького признано догідною[2]), на зїздї „руських учених“ 1848 р. вибрано комісію, що мала переглянути буквар Добрянського та граматики Паславського, Малицького й Хомина (се також буквар)[3]). А хоч як автор уневинняв ся, що його „дѣло безъ блудовъ быти не можетъ“, „поневажъ жадного такъ совершенного нема автора, въ которымъ бы якого небудь найменшого блуда не было“, хоч шкільна секція зїзду 1848 р. домагала ся, „абы особливо грамматика языка русконародного якъ найскорше была издана“[4]), видно, не простили похибкам Малицького, бо його граматика не вийшла

[1]) Я. Головацький: Ист. оч. осн. г. р. Матицѣ, стор. XXV. Від сих референтів, вдаєть ся, і походять поправки в передмові і текстї граматики.

[2]) ibidem, стор. XCI. [3]) ibidem, стор. CXI.

[4]) ibidem, стор. XCI.

друком. Тому й не прислужив ся „сочинитель“ українському вчительству „второю частею практичной и теорычной(!) грамматіки о сочиненіи словъ“, яку приобіцяв у передмові до „Всполпрацовниковъ“, як що граматику його приймуть радо[1]).

Другою граматикою української мови, яку розглядали на зїзді „руських учених“ 1848 р., була граматика Гаврила Паславського. Цікаво, що оба брати, Петро й його вихованок Гаврило, віддавали ся тим самим занятям, а саме граматичним і списуванню проповідий. Здавало би ся, що Гаврило Паславський придержував ся при писанню своєї граматички таких самих поглядів на народню мову, як колись перед мало що не трийцять літами його брат Петро, й за тим промовляла би за велика скількість граматичних анахронїзмів як на 1848 р., але твердити се можна о стільки, о скільки се лежить поза впливами граматики Вагилевича.

Рукопись граматики Гаврила Паславського переховуєть ся у біблїотецї „Народного Дому“ у Львові і має сиґнатуру LXXII. Се зшиток 33 аркушевих чверток білого паперу оправлений в мягкі окладинки. Має вона заголовок: „Галицко-ру́ская Грамма́тика для легча́йшого выуче́нія Гали́цко-ру́ского Юноше́ства сочине́нна Гавріиломъ Пасла́вскимъ“. Перед текстом самої граматики находить ся „Предисло́віе до Гали́цкой Моло́дѣжи“: „Учи́ся ми́лая моло́дѣжи тво́его язы́ка, абысь умѣ́ла мы́сли сво́и добре на свѣтъ ви́дати, и такъ кра́сными сло́вами и добрыми дѣлами розшира́ти ща́стя ме́жи лю́домъ сво́имъ. Бо че́резъ мо́ву чи́стую причи́нишъ ся си́лно до поднесе́нія наро́дности ру́ской, тамъ бо бы́ти не мо́же народо́вость, где не ма охо́ты до пра́цѣ, до научѐніяся язы́ка сво́его —

[1]) Передмова в серпня 1848 р. У біблїотецї „Народного Дому“ у Львові зберігаєть ся під ч. 214 вільний переклад з німецької мови Малицького в 1849 р. п. з. „Искусъ или Опытъ нѣкоторой части стилю руского“ (der schnellbelehrende Taschen-Sekräter). Непідготованність Малицького до написання української граматики хочби для найперших початків зраджують його погляди на правопись. Тому, що „писовня руская не єсть еще всегда ажъ до своихъ найменшихъ уединеный или щеґуловъ правилами опредѣленна“, подає автор для оминення сумніву ось які правила: „1. Єсть то почти все єдно, когда: сидѣти или сѣдѣти, скородитъ или скрадетъ, полотна или платна, копаетъ или коплетъ, молодыхъ или младыхъ, дерева или древа или древеса, поправити или исправити, стережемъ или стрежемъ, робити или работати и пр. пишемо. 2. Не пиши: ходивъ, писавъ, читавъ и пр. въ мѣсто: ходилъ, читалъ, писалъ — или спасенье, збавленье, пліонтавъ, бузіокъ, ціотка въ мѣсто: спасеніе, збавленіе, плетлъ, бузько, тетка и пр. 3. Не пиши также: вѣзъ, нѣжъ, кѣнь(,) шіепка, телье, мѣдъ, лѣдъ, въ мѣсто: возъ, ножъ, конь, шапка, теля, медъ, ледъ и проч.“

слóвомъ, где нема охóты до познáнія свóей гóдности лю́дскои, склóнностей свóихъ, и своéго нарóду дóбрыхъ яко и ҁлыхъ, до злыхъ отдаленія, а дóбрыхъ розширéнія. Тамъ бо ти́лько свобода(,) где человѣ́къ научи́тъся: люби́ти Бóга, шановáти себе, шановáти и другихъ. Для тóго уложивъ — я малу́ю ту́ю Граммáтику, котрáя подае прави́ла до правителного и чи́стого читáнія и писанія, для тéбе, о молóдѣжи моя!! не переставáй ся учи́ти твóей мóвы, и досконáлити, бо она пéршый есть щéбель до щасли́вости твóей дочéсной, а бу́дешъ не тилько свобóдна, но и той свобóды гóдна!! — Рава руска 19 Септемврія 1848. Издатель".

Граматика розпадаеть ся на чотири відділи: про звуки, види глів, складню і правопись. В першім розділї подані 42 букви кирилицею, гражданкою, скорописею, їх назви та значіння латинкою, дальше їх поділ на „глáсныя, двýгласныя, сóгласныя та безгласныя (ъ і ь)". З букв повстають „слоги" себто „рѣчéнія, при котрыхъ вымовлéнію собѣ нѣчóго не выображáемъ"; зі складів творять ся слова, які дїлить автор на первісні, похідні і зложені, уживаючи скрізь давньої терміноьоґії, яку подала йому в більшій части граматика Вагилевича, в меншій якась граматика церковнославянської мови.

Друга часть граматики дїлить ся на девять частий одвітно до девятьох частий мови. Іменник (есть то, котрóе лице (особу) или рѣчъ якýю покáзуе) мае три „склонéній", одно на кождий рід. Взірцями відміни іменників, мужеського роду е: брáтъ, отецъ, учитель, орелъ, конь, левъ, крестъ і плугъ. Тут і подибують ся численно такі види, як: отецъ, отца, отцу, 3 відм. мн. учителемъ, орломъ, львомъ і т. д. З відміни іменників мужеського роду робить автор між иншим отсей висновок, що „всѣ имена рóда мýжеского въ втóромъ падéжи т. е. родителномъ числа единствéнного коньчáтся на а или я".

Другу деклїнацію творять іменники жіночого роду. Приклади відміни отсї: сестра (2 відм. мн. сестръ), душа, корова, мышъ, нитка та нощъ, нощы, нощи, нощъ, нощe, нощею, нощи, мн. нощи, ей, емъ, и, и, ми й ами, ахъ. У множинї 2 відм. „именъ одушевлéнныхъ по бол'шой части еденъ слóгъ мáютъ' (но не всѣ) а нежи-вотныи на — емъ (но тáкже не всѣ)". У третїй деклїнації тілько два взірцї: сердце, а, у і т. д. і слово.

При деклїнації завважуе автор, що іменники, закінчені на: „окъ, ецъ, енъ, ель, еръ і ерь", — „викидáютъ въ свóихъ падéжахъ числа единственного, и во всѣхъ числа множественного о или е" (вѣнокъ, вѣнка). Знае автор також про „имена уменшител-

ныи, и увеличи́телныи": перші кінчать ся на — „окъ, ачокъ", (до́мокъ, хлопа́чокъ), а другі на — „ище" (ножи́ще, хлопи́ще, баби́ще, дѣви́ще, воли́ще). Взірці: „хлопа́чокъ, мѣсте́чко, воли́ще, дѣвище" показують відміну тих іменників.

Взірцями відміни прикметників на мужеський рід: „лѣнивый, добрый, на жіночий і середній: „добра(я), красна(я)" зглядно „доброе, красное". Не степенують ся прикметники: 1) „при котры́хъ бо́лше или ме́ньше вла́сностей помы́слити собѣ не мо́жна, н. пр. уме́рлый". 2) „котры́и означа́ютъ мате́рію: деревле́нный, желѣзный". 3) „котры́и время (часъ) означа́ютъ: н. пр.: вчера́йшый, нынѣшный". Так само, як прикметники, відміняють ся „существителныи собственныи, конча́щіися на: цкій, скій, ньскій и рскій" (Левѣцкій, Комарнѣцкій, Волошы́ньскій, Добрскій). Відміну числівників: „сорокъ і тисячъ" запозичив Паславський з граматики Вагилевича. Народні і ненародні види змішані в партії про заіменники: 3 відм. від я — мнѣ, від ты — тебѣ (тобѣ), 3 відм. від она — ей, 7 відм. ней. При відміні присвоюючого заіменника: „мо́й, мо́я, мо́е" подані довші і коротші форми: 2 відм. мое́го (мого), мое́и, моего; 3 відм. мое́му (мо́му), мое́й, моему, 6 відм. моимъ (мы́мъ), мое́ю (ме́ю), моимъ; 7 відм. мое́мъ, мое́й (ме́й), мое́мъ, мн. мои́, мои́хъ" і т. д. „На́шъ, на́ша, на́ше" мае в 2 відм. „на́шего, на́шеи, на́шего". Вказуючі заіменники зазначуе отсї: „то́й, та́я, то́е; се́й, сія, сіе; оны́й, она́я, оно́е; такі́й, така́я, тако́е; овы́й, ова́я, ово́е; чі́й, чі́я, чіе". „Сей" мае 1 відм. мн. „сіѣ". Відносними заіменниками е в Паславського: „котры́й -а́я -о́е; що, гдѣ". „Пе́рвое то есть, котры́й склонѧ́ется, якъ имя прилага́телное; два послѣ́дныи не склоня́ются, ты́лко пе́рвое т. е що въ имени́телнымъ и вини́телнымъ па́дежѣ употребляется (ужива́ется)". Питайні заіменники звучать: „кто, что (що), 7 відм. комъ, чемъ".

Для відміни дієслів служать: „спряже́ніе, наклоне́ніе, вре́мя, число́, лице́". „Наклоне́ніе" е: „изявител'ное, повелител'ное, неокон'чателное". Час потрійний: „вре́мя настоя́щее, проше́дшее, буду́щее", При минувшім часї відмічуе іще й „вре́мя да́внопрошедшее", при будучім три відтїнки: „будущее неопредѣленное, еднократное та проше́дшее". Під будучим „еднократнымъ" розуміе доконані дієслова: „заспѣва́ю, вы́ложу". „Если озна́чити хо́чемъ вре́мя буду́щее, якобы уже прошедшее, есть оно: будуще время прошедшее: н. пр. якъ напи́шу, угово́рю". Виходить, що сей будучий час тотожний з попереднім.

„Конюґацію починае дієсловами: „бы́ти і яти". Теп. ч. від першого виглядае ось як: „я емъ (есмь), ты есь (еси), онъ е (есть), мы есьмо (сьмо), вы есьте (сьте), они суть". Мин. ч. „я былъ, ла,

ло; мы были“. Відміна дієслова „яти“; теп. ч. „яну, янéшъ, янетъ, янемъ (мо), янете, янутъ“. Мин. ч. „ялъ, ла, ло, яли“; буд. ч. „иму, имéшъ“ і т. д. Сю останню відміну, як і богато инших ненароднїх елементів своєї граматики, та польонїзми в партії про заіменники запозичив Паславський з граматики Вагилевича.

Парадіґмами для конюґації є: „починáю, двигаю, вúжу (вúдишъ)“; 1 ос. мн. „починáемъ (мо)“; мин. ч. „почáлъ, двигáлъ, вúдѣлъ“, а мн. „почáлисьмо, почáлисьте, почáли“. Давно мин. ч. „починáлъ, двигнýлъ, видáлъ“, мн. „починáлисьмо, починáлисьте, починáли“. „Будýщее еднократное“ почнý, двигнý, движý, мн. почнéмо (мъ)“; „будущее слóжное“: „бýду починати або починáлъ“. Приказовий спосіб від „видѣти“: „виждъ“. „Наклонéніе неопредѣлéнное“ — „настоящее“: „починáти, двигáти, вúдѣти“; „прошедшее“: „началши, двигалши, видѣвши“; „будущее“: начнéно“, двигнéно, видúмо“. (При останнїм запримічує, що се є також „причáстіемъ“). Дієприкметники такі: „видáючи, видѣвши, видимый, видящій -ая -ое“. Дієприкметники є: „количествéнныи або дѣепричастія“; перші се такі дієприкметники, як „любя́щій — любúмый“, другі „дѣепричастія“: „двигáя — двигáючи, двигáвши, двигнýвши, двигивáвши“.

В першій увазї до конюґації говорить про опусканне помагаючого дієслова єсьм в теперішнїм часї: „я здорóвъ“, про опусканне заіменників при помічнім дієслові, але „тóгда кладéся емъ, есь, есьмо пр. при концú слова выражáющаго состояніе (передметъ мовы), еслися оное слово коньчитъ на букву согласную или двогласную; н. пр. здоровъ -емъ, хорій -емъ и пр.(,) еслися зáсь кон'читъ на бýкву глáсную, тóгда опущáетъся е и додаéтъся мъ, сь, н. пр. мýдрамъ, глýпась, бѣ́глась, здорóвы-мъ и пр.“ Що до того покликуєть ся на Добровського: Institutiones linguae Slavicae veteris dialecti pag. 369 §. 90. З другої уваги довідуємо ся, що: „емъ, есь (сь), сьмо, сьте“ додаєть ся часто до минувшого часу й такі додатки заступають особові заіменники (бы́лемъ, бы́ли-сьмо, бигáли-сьте і т. д.). „Тáкже мъ, сь, сьмо, сьте, случéни съ мѣстоимéніемъ лúчномъ означáетъ нáтискъ, бо тóгда мѣстоимéніе якобы два крáты стоя́ло, н. пр. ямъ наказáлъ, ты-сь зробúлъ, мы-сьмо забыли, вы-сьте слýхали и прочія“. Вкінцї в третїй увазї відсилає тих, що хочуть довідати ся, „якóвымъ спосóбомъ временá производúтся“, до граматик: Вагилевича, Добрянського, Лозинського та Левицького, отже ще один зайвий раз мішає народню мову з церковно-славянською, бо автором граматики сеї мови був саме Добрянський.

Чотири глави присвячені чотиром невідмінним частям мови. „Нарѣчіє“ означає: „врéмя, мѣсто, утверждéніе, числó и поря́докъ,

удобле́ніе, сомнѣніе и вопроше́ніе, напряже́ніе". Деякі з них на о тай е степенують ся. В короткій главі про приіменник зазначує, який „предло́гъ" стоїть з яким відмінком, хоч є приіменники, які „нѣгды раздѣлно неупотребляются, и называются: нераздѣли́мыи, и лу́чатся съ глаголомъ: воз, вз, вы, наз, роз" (возво́жу). „Сою́зы" лучать межи собою „рѣчи и цѣлы́и перíоды" та ділять ся на: „соедини́телныи, противи́тел'ныи, сравни́телныи, причи́нныи, заключи́телныи, усло́вныи, предположителныи, уступи́телныи". „Междоме́тіе" служить до означення: „задивле́нія, ра́дости, смѣху, стра́ху, гнѣву, гро́зьбы, зака́зу, жа́лю".

Третїй відділ — „словосочине́ніе" вчить про „предложе́ніе" та його части: „подлежа́щее, сказу́емое, свя́зку". Подїлом речення на „про́стое" та „сло́жное" й їх дефініціями кінчить ся синтакса. Останнїй розділ говорить „о правописа́ніи", але сього вчить велика граматика, „якотежъ гдѣ прйтискъ кла́сти нале́житъ". Всетаки автор говорить дещо також про наголос: при відміні іменників, менше прикметників, перескакує наголос на инший склад (панъ-паны́, вода́-во́ды, во́йна-войны́, ры́ба-ры́бы, ко́лесо-колеса́, мо́ре-моря́); в дієсловах на „ти и: чи" в теперішнім часї в прямім способі перескакує наголос на останнїй склад (бра́ти-беру́, цвѣсти-цвѣту́). А коли дієслово кінчить ся на — „ну́ти", задержує наголос на тімже складї (дви́гнути-дви́гну). Так само дієслова на — а́ти, я́ти. Деколи зі зміною наголосу зміняють дієслова також значіннє: жа́денъ (żaden), жаде́нъ (żądny); нико́ли (nigdy), ни́коли (niema czasu)" [1]).

Хоч у граматиці є незаперечені слїди познайомлення із граматикою Лозинського, вона полишила незначний вплив на граматику Паславського, а вже цїлком зникаючим є сей вплив в порівнанню із впливом граматики Вагилевича. Так само змішав народню мову з церковно-славянщиною і Микола Щербановський у своїй граматицї. Коли автор „випрацовалъ зъ свого власного свѣдѣнія грамматику мало-рускаго языка, ведлѣ методи и способу школнаго, для молодѣжи училищной нормалнихъ, головныхъ и тривіяльнихъ школъ", переслав її через щирецький шкільний надзір львівській консисторії, „щобы Єго Преподобна и духовна суверпность(!), тую грамматику переглянути, видруковати зезволили, и до школъ для

[1]) При подаванню виривків з тексту граматики Паславського уживаю замість подвійного наголосу тільки одного й то в словах, що найменше двоскладових, і деяких гражданських букв замісць кириличних, а опускаю цїлком зайві надстрічні знаки.

употребленія учениковъ впровадити рачили". Заразом просив консисторію, аби вона „причиняющому ся для общого добра въ школныхъ вещехъ и просвѣщеня руско-народного" визначила день „на пописъ зъ рускаго языка, понеже свѣдоцтва и доводу консисторіялного зъ методи всюда того языка теперъ вимагаютъ". Просьбу помічника тривіяльної школи відіслав тимчасовий надзорець шкіл Йосиф Серваткевич до консисторії 26 мая 1849 р. й поручав його на опорожнене місце в головній школї Городецькій як „пильного, морального" й дуже „здатного". Консисторія віддала рукопись до рецензії професорови української мови на львівськім унїверситетї Якови Головацькому, що й закинув виробови попри правописні і граматичні похибки передусїм недокладне відрізнення української мови від инших славянських, а дальше непотрібну домішку церковно-славянських, велико-руських і польських видів і слів[1]). Тому 8 червня 1850 р. звернено рукопись авторови з заміткою, що його праця найшла в консисторії „полное узнаніе и при способности до заслугъ ему почитана буде".

Від повищих граматик своїх авторів відбиває ся корисно граматика Чеха Карла Володимира Піхлера п. з. „Kurzgefaßte Russinische Sprachlehre" (Львів, 1849, 36 стор.). Зродило її вимагання з 1848 р. знання української мови від урядників. Що ся граматика має в своїй основі народню мову, не макаронїчну, нїчо дивного, бо з виїмкою молитви „отче наш" як вправи до читання і поданих при кінцї книжечки пословиць, малого словарця і кількох фраз, наведених паралельно по українськи та по нїмецьки, зміст граматики представляє витяг граматики Лозинського. З виїмкою взірцїв відміни іменників „рыба та лице" всї прочі: „голубъ, гробъ, дерево, имя, теля, дынья, гусь" запозичені з граматики Лозинського, як і табличка деклїнаційних окінчень. Граматика Лозинського доставила Піхлерови всїх заміток до деклїнації іменників, виїмок з правильної відміни та навіть усїх прикладів. Табличка закінчень прикметникової деклїнації зладжена на підставі взірцїв граматики Лозинського, хоч самі взірцї инші: „святый (святы), святое, святая (свята) мн. святии (святи); рыбѣй, рыбое, рыбая, мн. рыбѣи", але уваги до сьої деклїнації і степеновання прикметників походять також із граматики Лозинського. Глави про числівник і заіменник (навіть взорець „сой"), дїєслово, якого конюґація зачинає ся помічним дїєсловом єсьм і розпадає ся на правильну з взірцями:

[1]) Додатки 21. Рецензія Якова Головацького на граматику Миколи Щербановського.

скôньчу і лапаю“ та неправильну: „дамъ, возму, иду, йѣмъ, йѣду, хочу, полю“, дальше розділи про приіменник, прислівник, злучник і оклик витягнув Піхлер також зі свойого первовзору.

XIII. Граматики Осипа Левицького з 1849 та 1850 р.

Граматика Лозинського се остання граматика української мови для своїх краян у чужій мові, але заразом найвдатнійший і найвірнійший образ живої української мови в усїх граматичних підручниках до появи граматики Якова Головацького. За то його вічний суперник Осип Левицький стояв цїле житє на розпутю межи народньою мовою і великорущиною та церковно-славянщиною. Будучи за житя правдивим диктатором у справах граматики та правописи, здобув собі Осип Левицький і по смерти славу великого граматичного авторитета, передусїм у прихильників „историческихъ началъ“ і винаходцїв одної мови з двома вимовами, що під їх впливом і на думку Кочубінського підручник Левицького (1834 р.) се „лучшая грамматика для мѣстнаго языка“[1]). Значно вільнійшої від великорусизмів мови вчить Левицький у граматиках з 1849 та 1850 р. Їх заголовок: „Граммáтика ꙗзы́ка рꙋского Въ Галиціи. Розлóженна на пы́таня и ôтъповѣди“.

Якуж еволюцію думок виявив протягом півтора десятилїтя Левицький? Зіллявши в одно „языкъ славенскій или церковный русскій“ в передмові до „Приручного Словаря“ з 1830 р., а україньску з білоруською, великоруською і церковно-славянською мовою у граматицї з 1834 р., хоч у теорії начислив навіть 8 міліонів Українців як самостійного народу, Левицький ніколи не висвободив ся з хаосу своїх поглядів, зазначуючи раз бодай правописею, як не позичками, близкість живої і церковно-славянської мови, то знову протестуючи иншим разом проти ідентичности народньої мови та церковщини. У згаданій передмові підмітив, що деякі слова в церковно-славянській мові не мають нїякої подібности з мовою галицьких Українців, але причину того побачив в „презпранію власнаго языка“ та в недостачі шкіл, де можна би сї ріжницї вияснити молодежи. Згодом доказував, що треба писати л в минувшині,

1) Отчетъ о занятіяхъ славянскими нарѣчіями командированнаго за границу доцента Императорскаго Новороссійскаго университета А. Кочубинскаго за время отъ 1-го августа 1874 г. по 1-е февр. 1875 г. Одеса, 1876, ст. 50.

бо „писалъ“ — писав, а „писавъ“ — писавши[1]), доказував потребу ъ[2]) і ы, бо й найпростїйший дяк не підпишеть ся на се, щоби в нашій азбуці не було ы, тим більше, що инакше вимовляеть ся и, а инакше ы[3]). За потребу ъ і лъ в минувшім часї звів велику боротьбу на зїздї „руських учених“ в 1848 р., а 1849 р. не міг „безъ возраженія“ пустити въ в граматиці Якова Головацького, бо „коли орелъ, стôлъ — пише ся черезъ лъ = то и вошелъ, сѣлъ также такъ писатися повинны(,) бо тотъ самъ звукъ. Чижъ Вы не видите, питав дальше Головацького, якъ языкъ Церковный заколотитъ ся Вашимъ = въ = а котрый и такъ трудно розумѣти. — Смертію смерть поправъ — и сущимъ во гробѣхъ животъ даровавъ — що то буде зъ того?“[4]). А в рік пізнійше він поважив ся на слова, що богословія не можна писати „жарґономъ русскимъ“, бо „умѣетнôсть вченого языка домагае ся; простымъ же языкомъ вченому Русинови пристоитъ лишь на единѣ съ простолюдиномъ говорити“. За прикладом Поляків не зважав Левицький на „простаків“. Аби церковно-славянську мову розуміли священики більше, ніж до тепер, чи може бути лїпший спосіб, питав Левицький, чим замісць польських уживати церковно-славянських слів?[5]).

Та були в Левицького хвилї навіть одушевлення для народньої мови. В задуманій „Бібліотецї духовних бесїд“ хотів допустити всї українські говори Галичини. При основуванню окружної „руської ради“ в Дрогобичі заявив у своїй промові, не вільній від впливу поглядів Могильницького, що не тілько в низших і вищих школах повинні вчити українською мовою, але Українцї повинні вести по українськи й дїловодство та домагати ся сього по урядах[6]). „Солодкість і плавність“ нашої мови порівнав з італїйською[7]), а число народу виносить тут уже 15 мілїонів[8]), о два більше, чим в другім листї в лїтературних справах. На памятнім зїздї в 1848 р. признав нашій мові „гладкість, гибкість, солодкість, плавність і музикальність“ так далеко, що жадна славянська мова в значно щасливійших

---

[1]) Ос. Левицький: Listy tyczące się pismiennictwa ruskiego w Galicyi. Перемишль, 1843, ст. 6.

[2]) ibidem, ст. 13. [3]) ibidem, ст. 7.

[4]) Др. К. Студинський: Кор. Як. Гол. в лїтах 1835—1849, ст. 397.

[5]) Ос. Левицький: Отъповѣдь на мнѣнія о языцѣ рускôмъ „единого именемъ многихъ“ (Зоря Галицка, 1850, ч. 29, ст. 173).

[6]) Бесѣда говорена дня 22 Мая 1848 року въ Дрогобичи при основаніи Комитета Русского, Перемишль, 1848, ст. 9.

[7]) ibidem, ст. 11. [8]) ibidem, ст. 10.

обставинах не випередила нашої мови. Тому тілько невіжі можуть закидати, що є нездібною до навчання у вищих школах[1]). Радив навіть порозуміти ся по братньому, яким способом освободити нашу мову від впливу чужих мов[2]). Та таке одушевленнє було звичайно виплнвом хвилї, бо йому треба протиставити вище згадані згірдні вислови про народню мову. Після таких висловів дуже блїдими слова Левицького: „Трудно намъ со всемъ и всюды за бабусею лѣзти, тра о своихъ свойственныхъ силахъ двигатися; тому прилѣжно и неутомимо испитовати загальную живу форму языка галицко-русского“[3]).

Се роздвоєннє у поглядах на народню мову слїдне також в обох граматиках Левицького кінця 40 рр. Оба видання у дечім відмінні, друге трохи твердше від першого. Говори Перемищини беруть верх. У прозодії вчить і віршоробства; поміж взірцями віршових складань находять ся побіч Могильницького: Державін, Ломоносов і Сумароков. Деклїнаційна система поплутана; першу деклїнацію утворив Левицький з мужеських іменників на ъ, й, ь і середнїх на е, о, є, другу з жіночих на а, я, ія, третю з жіночих на співзвук, а четверту з середнїх на я. Мова граматики — мішанина, де побіч себе стоять форми дуже далекі від себе; отож з одного боку: вѣсѣлье, колѣсъ, синёму, трёхъ, єго (нёго), а з другого: 1 відм. мн. мудрыи (ыє) на муж. р., мудрыя на жін. і сер., вчерашнь, відміна пöлътора, пöлъторы, полуторы тай инші подібні цвітки.

Вийшовши з заложення, що „Рȣсскаѧ Граммáтика єсть — то наȣ́ка, котра вчи́тъ, ꙗкъ Рȣсинъ и кôждый є́нчій въ Гали́ціи заме́шкалый по рȣсски мáє говори́ти та писáти[4])“, помістив Левицький в граматиці, призначеній для народнїх шкіл і низшої ґімназії[5]), цїлий екскурс проти писання в у минувшім часї. Наведу його (гражданкою), щоби ним схарактеризувати й мову й спосіб викладу Левицького. „Новѣйшіи писательи русскіи, починає свою тираду Левицький, немаючи правилъ грамматическихъ на взглядѣ, лоґіки

[1]) Як. Головацький. Истор. оч. осн. Гал. р. Мат. Слово говорене Іосифомъ Левицкимъ въ общемъ засѣданію на съѣздѣ ученыхъ рускихъ, ст. 84.

[2]) ibidem, ст. 86.

[3]) Ос. Левицький: О Галицко-Русскомъ языцѣ. (Вѣстникъ для Русиновъ Австрійской державы, 1851, ст. 263).

[4]) ibidem.

[5]) Ос. Левицький: Грамматика языка русского въ Галиціѣ, Перемишль, 1849, ст. 3.

та собственного выговора буквъ русскихъ, стали писати время прошедшое изъявительного наклоненія черезъ — въ; зъ того видно, же не — лъ али — въ, есть характеромъ времени прошедшого. Принятіе того характера во времени прошедшôмъ, колотитъ грамматику русскую и вымову буквъ, и противитъся общинѣ, до котрои намъ Русинамъ стремитись подобае. Бо сли пріймемо — въ за характеръ времени прошедшого наклоненія изъявительного(,) то:

1. невытолкуемо зъ вôтки — л — береся во женьскôмъ и среднѣмъ родѣ, та множественнôмъ числѣ.

2. Фалшомъ есть, якобы во прошедшôмъ времени мужеского рода единственного числа, наклоненія изъявительного нарôдъ русскій выразне вымовлялъ — въ якъ на пр.: въ словахъ: ставъ, der Teich, ставъ наклоненіе повелительное отъ ставити — али вымовляютъ — лъ, якъ Мазуры, грубо, оунило, о чѣмъ каждый переконати ся може, сли Русинамъ зъ села добрѣ прислухаеся; для того мовитъ ся: щобысь многа лѣта жилъ, али не: живъ; бо живъ, есть имя прилагательное съ оусѣченіемъ, отъ живый; тому во женьскôмъ родѣ, жила, во среднôмъ жило, а во множест. числѣ, жили.

3. нарôдъ русскій особливо въ горахъ, выразне вымовляе во времени прошедшôмъ — лъ; жилъ такъ якъ Поляки або Русины въ церкви вымовляютъ.

4. щобы можна книги церковныи добре порозумѣти, и знати рôзницю, котра заходитъ межи временемъ прошедшимъ изъявительного наклоненія и дѣепричастіемъ прошедшого времени, де есть — в — характеромъ, на пр. смертію смерть поправъ, также порозумѣти словеснôсть русскую загальную, неналежитъ вôтъступати, вôтъ правила граматического, для фалшивои вымовы декотрыхъ самоукôвъ русскихъ, котрыи всю грамматику русскую заколотили, и много не срозумѣлого и собѣ противного воводятъ. Ктожъ теперь може быти мудрымъ сли кажу: ставъ на службу божу — ставъ Церковь; чи вымова тихъ двохъ слôвъ що до — в — со всѣмъ однакова? подобне: правъ полотно — правъ полотна, перше значитъ прати, — друге правити; отже для рôжницѣ пишеся: пралъ полотно, правъ полотна".

В пятій точцї боронить свойого погляду тодїшнїми граматиками та деякими письменниками, а висновок з усього робить отсей: „Зъ того слѣдуе, же кто хоче що писати, най — же навчиться перше, якъ ся русскіи буквы вымовляютъ: якіи буквы становлятъ падежи и лица, якая рôжница заходитъ межи буквами — і — и — ы, якая межи е — ѣ — ê также — ö — а втогды анї

бере за пёро и пише во хосенъ и славу народа русского"[1]). Коло отсих питань і вертіли ся наче в зачарованім колесї всї правописні і граматичні статї Левицького.

За основу своєї граматики взяв Левицький граматику з 1834 р. й рукописну граматику Могильницького та, здаєть ся, тілько на основі сих видань з кінця 40 рр. робив Антін Могильницький згадуваний при обговорюванню граматики з 1834 р. закид Левицькому що до „присвоєних перелицьованих спадщин, славою і іменем давно вже упокоївших ся писателей"[2]). Як Могильницький, так і Левицький розріжнює 8 частий мови, до іменників зачислює прикметники й числівники, а дієприкметник уважає осібною частию мови. В обох однакові дефініції „руської" граматики, ортоґрафії, „слога", частий мови, поділ заіменників на іменникові і прикметникові, дефініції дієслів дійсних, страдальних, зворотних, середнїх і взаїмних. Що правда, в Левицького дефініції часто розводнені. В Левицького богацько таких самих взірців, як і в граматиці Могильницького.

Свої „Оуваги критичныи надъ ґрамматиковъ русковъ Іос. Лѣвицкого рокѹ 1849" видав у Львові Осип Лозинський під псевдонїмом Гриць Самоука[3]). Критик замітив, що нові граматики повинні бути ліпші від давних і він надїяв ся того по новій граматицї. Тимчасом надія завела його. В граматиці для малих дітий глядаєть ясности та докладности, а в граматиці Левицького находять ся і дефініції недокладні й темні і „назвы розмаитіи зо старыхъ ґрамматикъ живцемъ браныи, котрыхъ дитина совсѣмъ розумѣти не може н. пр. падежъ, строчный, притяжательный, залогъ, сослагательный, спряженіе и ин., а котріи зрозумѣлыми и на єстествѣ рѣчи оуґрунтоваными заступити належало; ба видимо навѣть формы въ нарôднôй бесѣдѣ неуживаныи, якъ н. п. закôнченье — я — въ множ. числѣ женьского и ніякого роду именъ прилагательныхъ н. пр. бѣлыя стѣни и дерева, такжей дѣепричастія: спѣвая, говоря". Деякі важнїйші річи поопускані, а повтручувані менше важні. Та Лозинський не тратить часу на дрібнїйші похибки, яких безлїч, а переходить тілько 30 більших похибок, поправляючи декуди гра-

---

[1]) ibidem, ст. 74—76.

[2]) Ан. Могильницький: Скитъ Манявскій, ст. XXI.

[3]) Їх дата 20. червня 1849 р. Що під „Грицем Самоукою" треба видїти Лозинського, говорить про се він сам у цитованій автобіоґрафії (Литер. Сбор. 1886, ст. 122). Знав і Левицький, хто його критик, коли закидав Самоуцї, що не говорить нїчого в своїй радикальній граматицї з 1846 р. „о слогоудареню и Поезіи". (Зор. Гал. 1849, ст. 171).

матичну термінольоґію Левицького: рід середний на ніякий, слово простоє на поєдинчоє, сложноє на сложеноє, проізводноє на проізведеноє, глагол взаїмний на возвратний.

Окрім „Критичних уваг" виступив Лозинський проти граматики Левицького з 1849 р. ще з невеличкою брошурою „О образованю языка рускогo". Що ся брошура вимірена дійсно проти граматики Левицького та витвореної ним мови, промовляє за тим се, що Лозинський подав на 16—18 ст. прогріхи проти народньої мови, занесені з церковно-славянщини та великорущини, які майже в цілости подибуємо в граматиці Левицького.

Найліпшою і необхідною нагодою образовання мови вважає Лозинський введеннє її у школи тай уряди. „Самообразованье потребує бильши часу и тоє не дастся вѣд разу здѣлати, бо натура не терпит скоку. Кто вѣдразу з нашого языка радбы образованый мати, той подôбный тому, щобы хотѣв овоци перед цвѣтом щибати. И щож такіи нетерпливы дѣлают? Єдныи чипаются россійского языка, но тим прислуги свому народови не дѣлают. Наша лѣтература протоє зубожила, же рускіи таланта в польским, россійским або нѣмецкимъ писали и пишут языцѣ, а не в своим власным. Другіи берут и слова и формы будь з церковного, будь з россійского нарѣчія и без всякого примѣреня творят якійсь язык новый, которым еще никто не говорив и мабуть никто говорѣти не буде. Така мѣшанина не пріймеся в народѣ, й не поможе до образованя языка(,) ено затамує поступ єго"[1]).

Тілько є на світї живих мов і нарічій, а тут творять „якусь амалґаму до ничого не придатну, народови не зрозумѣлу и баламутячу слабшіи таланта, що других наслѣдовати звыкли"[2]). Коли читати таку мішанину, здаєть ся нам, що чуємо рекрута, якого недавно взяли до війська й він поломав собі там так мову, що говорить якоюсь новою, якої ніколи не було й не буде. Чи може справдї наша мова до нічого непридатна? — питає Лозинський. Відповідь виходить заперечена, бо наша мова красна та здатна до всїх наук, але двох річий недостає їй т. є однос тійности в уживанню деяких слів і в правописи та богатої літератури. Одначе на одно й друге треба більше часу та праці. Тому кождий, що пише, най памятає, „же для народа пише, няйжеся держит єго бесѣды и правописом до неи няйся зближит"[3]).

---

[1]) (Ос. Лозинський): О образованю языка руского, Перемишль, 1849, ст. 5.
[2]) ibidem, ст. 6. [3]) ibidem.

Умови образовання мови на думку Лозинського такі: богатство чистоти слів і форми і красота в вираженню думок. А на закид противників народньої мови: „Но, то хочете коньче той язык хлопскій до ступеня образованых языкив пѣднести?“ відповідає Лозинський цїлком рішучо: „Так! хочемо и того за помочев Бога докажемо, и не цураемося ни того языка хлопского, ани народа хлопского“[1]). Висказує такі гадки, бо вірить, що правдиве відродженнє нашого народа залежне від талантів споміж того погорджуваного народа. „О кобысьмося всѣ тов мислев переяли, кінчить бажаннєм Лозинський, для того народа простого працьовали, его языка невѣдступнося держали; а з того народа выйдут таланта, котрыи хоть клясу вижшу своими дарами становити будут, еднако вѣд простого народа не вѣдступят, але его проводом, покровом и красотою будут!“[2]).

До другої рецензії пера Якова Головацького дав нагоду Левицький своєю просьбою до консисториї о затвердженнє його граматики на підручник у народнїх школах. Консисторія поручила зреферувати сю справу Головацькому, який радив опустити в підручнику четверту[3]) частину граматики про наголос і віршороблєннє, один уступ на вправу до читання, а дальше звісний екскурс проти тих, що писали в минувшинї в замісць л, сформувати докладнїйше деякі дефініції, замінити деякі неуживані слова уживаними та розширити перемиські говори иншими галицькими. В той спосіб перероблений підручник видати вдруге та признати його шкільним в двох найнизших клясах народнїх шкіл, бо вже для третьої „eine umfaßlichere mehr detailirte Grammatik von Nöthen ist“[4]).

Упертий Левицький не послухав вказівок рецензії Головацького, що до виступу проти прихильників в в минувшинї ограничив

[1]) ibidem, ст. 21. [2]) ibidem, ст. 22.

[3]) Проти віршороблення Левицького виступив рішучо Антін Могильницький. Він закинув Левицькому, що спутав „чужи гадки и чувства, словами зъ словарôвъ немалорускихъ выгребаными, народови цѣлкомъ незнакомыми, выголошени, — твердыми дыбами Проводіи польскои, нѣмецкои або высокороссійскои“ і не стидаєть ся „той плодъ рабского наслѣдованія, дѣтиною свободного и чувствительного ума малорусского именовати“. Приклад того видимо „въ якійсь тамъ Грамматыцѣ, недавно Русинамъ накиненѣй, где правила Прозодіи зъ латиньского и нѣмецкого Стиля живцемъ присвоенни, и уламки стіхотвореній Поетовъ штатскихъ и сальоновыхъ заграничныхъ, Вѣтіямъ малорусскимъ яко единственный наслѣдованія достоинъ образець натручають ся“. (Скитъ Манявскій, ст. XXIV).

[4]) Додатки. 22. Рецензія Як. Головацького на граматику Левицького з 1849 р.

ся на відклику до першого видання граматики та деяких своїх ґазетних статий[1]), а крім того позаправлював сторінки другого видання ще иншими виступами проти нетолерованих поглядів[2]), одним словом замісць поправити погіршив підручник і випустив його другим накладом в 1850 р.[3]). Вже в 1851 р. тїшив ся Левицький, що слїдний вплив його граматичних правил в „Зорі“ і „Вістнику“[4]), але факт, що й своїми граматиками й звертаннем уваги при викладї пастирського богословія на нїчо більше, тілько на граматику, й своїми неперервними виступами в сучасній пресї проти прогріхів проти етимольоґії, словом своїми граматичними дивоглядами робив Левицький медвежу прислугу нашій мові, яку нїбито хотїв образувати. Як мало могли обезсилити його всемогучий шкідний вплив протести сторонників народньої мови та фонетики, прим. Леонтовича проти ідентичности „Галицко-руской грамматики“ і ґенїя української мови[5]) та головно Лозинського.

З початком 50 рр. протинародня струя навязала до давньої української лїтератури та мови. Мішанина народньої мови з церковно-славянщиною у одних, з польською у других, з великоруською у третїх, а з усїма сими мовами разом у четвертих запанувала загально в тодїшній публїцистицї і quasi лїтературних творах. Бороли ся з тим напрямом остро та безуспішно Лозинський і Глинський з нечисленною горсткою прихильників народньої мови. Та тяжка боротьба з вітряками. Коли Лозинський побачив, що нїхто не задає собі труду, щоби застановити ся над його увагами, з другого боку, що все вспокоюєть ся і вертає назад до правил давнїйших граматик церковно-славянської мови, хоть над усе любив свою

---

1) Ос. Левицький: Грамматика, Перемишль, 1850, ст. 114.

2) ibidem, ст. 19, ст. 81 і 82 і ин.

3) На другій сторонї заголовної картки містить ся така віршована квінтесенція поглядів Левицького на нашу мову п. з. „До молодѣжи русской:“

Учись Отецъ твоихъ языка,
Онъ гладкій, милый та коренный;
Всегда прославитъ человѣка,
Що въ нѣмъ тожь буде выученый,
И правда та пребуде въ вѣкъ,
Що сильный русскій нашъ языкъ.

У бібліотецї Наук. Тов. ім. Шевч. у Львові зберігаєть ся примірник сеї граматики з посвятою епископови Григорієви Яхимовичеви, яку друкую в додатках під ч. 23.

4) Вѣстникъ для Рус. Ав. дер. 1851, ст. 263.

5) Зоря Галицка, 1852, ст. 735.

мову, мимо того постановив не виступати більше зі своїми гадками, „щобы неколотити той дивной одностайности“. Мовляв, „якъ пишутъ такъ пишутъ, прецѣ лѣпше, якбы ничого неписали“. Тим робом хотів зробити зі себе жертву для нашого письменства й кинув перо від себе. Зачав привикати до тих граматичних дибів, в які стали письменники заковувати мову нашого народу, зачав терпіти без протесту разом з народом, який щойно висвободив ся із одної неволї, а вже попав в иншу. Колиж побачив реакцію проти того напряму, до того нечисленну, постановив іще раз забрати голос у справі народньої мови.

Такий мотив виступу Лозинського 1852 р. зі статею „Вытягъ зъ рукопису „Критика“[1]). Що треба держати ся народньої мови в лїтературі, пише тут Лозинський, сього не буде вже й доказувати, бо се признають і ті, що палять свічки перед граматикою Смотрицького; він хоче тілько вивести дальші консеквенції з такої згоди. На його правило: писати, як говорить загал або більшість, виїхали противники з граматикою. Але задачею граматики є „виказати правила, в яких находить ся мова, але не приписувати її правил, яких вона не знає; граматика має винаходити загальний виговір, а очищувати мову з виїмок, місцевих відмін, чужих слів і форм; граматика має свої правила усновати, щоби ми не тілько знали, як говорить ся і пишеть ся, але й чому. Але то було би помилкою, як ми сказали би, що тому, що граматика церковно-славянської мови має: отъ, маемъ, глаголя, рожду і пр. й ми повинні так писати й, розуміеть ся, так говорити. Боже борони наш нарід від таких граматик; їх автори не розуміють того, що „в поединчім письмі“ простого чоловіка находить ся більше граматики, ніж в учених творах; бо там є засада, жива бесїда, а ту воздушні правила“[2]). Образовані мови: латинська та грецька мали наперед письменників і кляеичні твори, ніж граматику? А в нас мову підчинюють граматиці.

Далї виступив проти вживання чужих слів та викпив таку недосяжність висоти стилю тих, що дають насильно прикметникам у жіночім і середнїм родї множини инші закінчення, про які не знає нарід: красныя невѣсты, высокія дерева (Граматика Левиць-

---

[1]) Лѣрвакъ зъ надъ Сяна. Перемишль, 1852, ст. 61—69. Инші статї Лозинського в сучасній пресї обговорені в передмові дра Студинського до цитованої вище кореспонденції Головацького в лїтах 1850—62.

[2]) ibidem, ст. 63—64.

кого). Такою дивною мовою і такими невиданими формами хиба можна пояснити собі помішаннє мов при будові вавилонської вежі. Стремлїннє не відступати від давнїйшої літератури порівнав з біганнєм по воду до саджавки, а не черпаннєм її з жерела. На дві річи не звертають наші письменники уваги, не заховують точно того, що є характеристикою мови, а потім не очищують її з тих слів і форм, які є чужі для неї (character et puritas linguae).

На викрути редакторів, які противлять ся думкам прихильників народньої мови та заявляють, що для загально приймленої граматики справляють ся і зміняють ся надсилані статї до ґазет, питає ся Лозинський, котру граматику загально приймили. Нема нї загально накиненої граматики нї загально приймленої. Йому звісно тільки, що тепер на Руси по всїх школах учать української мови, але не всї учителї держать ся одного автора, до того ще кождий після своєї думки поправляє автора або зміняє. Говореннє про „обще приняту" граматику се звичайний викрут, а на ділї, до чого люди навикли, від того не відступлять скоро. Инші роблять се з лїнивства, бо лекше подивити ся до церковно-славянського чи великоруського словаря, нїж прислухувати ся народнїй бесїдї, тому невичерпаному, живому словареви. Третї кують таку мішанину з дурноти, бо хто пізнав би по простій бесїдї нашу мудрість? Але як попричіплюємо до неї чужі слова та види, як полатаємо різнобарвими кусниками просту одїж, тодї кождий здійме шапку та пересвідчить ся, що аби писати про українську мову, треба мішати до рідної мови слова та види иншого нарічія, треба уживати безпотрібно етимольоґії. Тимчасом треба знати коли і як ужити етимольоґії, бо необмежене уживаннє етимольоґії затре характер нашої мови та запровадить нас на поле иншої.

Як видно з тих слів і з попередньої статї, Лозинський попустив дуже зі свойого етимольоґічного становища. Він побачив, як небезпечною була етимольоґічна правопись серед тодїшнього хаосу поглядів на народню мову та на відносини її до мови сусїдів. Замісць л, де чути в, пише тепер таки в. Про систематичне збереженнє зазначення переходу е й о в і нема й мови.

Вірно зазначена також Лозинським та обставина, що в школах, передусїм середнїх, не держали ся і не держуть ся приписаних граматик. Бо й не було можна. З виїмкою граматики Омеляна Огоновського, яка одинока могла в своїм часї відповісти потребам учителів і учеників у середнїй школї, всї инші граматики як підручники для середнїх шкіл були далекими до того. Й тому Іван Жуківський викладав на становищі учителя української мови в ака-

демічній ґімназії граматику зі своїх скриптів[1]), хоч була граматика Головацького. Осадця, коли став 1859 р. учителем при другій ґімназії у Львові, був приневолений уже в першім півроцї диктувати ученикам „звукословіе, словообразованье и словосочиненье“ тому, що граматика Головацького обіймала тілько „видословіе“[2]). Павлин Свєнціцький, обіймивши 1869 р. місце учителя української мови при львівській українській ґімназії, викладав граматику зі свойого рукописного підручника, хоч було друге поправлене виданнє граматики Осадції з 1864 р. Се число можна, певно, дуже значно побільшити випадками, які застрягли в тїсних шкільних мурах. Сеї аномалїї при науцї української мови не усунуло навіть друге виданнє граматики Ґартнера й Стоцького, тим більше могло віддати таку услугу перше виданнє (властиво граматика Огоновського й нинї шкільним підручником) так, що потреба доброї граматики, яка задоволила би вимогам сучасної науки, а разом із тим і педаґоґічної доктрини, є і нинї одною із пекучих, як було се в 80 рр. і 60 рр. і тим більше з початком конституційного житя Австрії.

XIV. Розвій поглядів на українську мову в Якова Головацького до появи „Розправи о южноруськім язицї“.

Потребі поширених прав української мови в середнїх школах Галичини мав тодї обовязок вдоволити професор унїверситу для української мови Яків Головацький[3]). Широке заінтересованнє граматичними питаннями виявив Головацький уже на фільософії (нинї 7 й 8 ґімн. кл.) і потім на теольоґії. А нагод мав богато. Коли весною 1832 р. вибрали ся Головацький і Вагилевич до ґр. Тарновского в Дикові, щоби розглянути й описати кириличні славянські рукописи, користали з усякої нагоди для свойого етноґрафічно-лїнґвістичного інтересу. Вагилевича зрушувало незвичайне ополяченнє погранича східньої Галичини з західньою і він був готов признати місцевий говір трохи не польським нарічієм. Противно Головацький, признаючи також сильний вплив польщини в лексичнім згляді,

[1]) Гл. мою статю: Проєкт правописи Івана Жуківського на зїздї „руських учених“ (Записки Н. Т. ім. Ш. т. 82. ст. 62).

[2]) Слово, 1863, ч. 48, ст. 192.

[3]) Біоґрафія Якова Головацького в „Историі-ї литературы руской“ Ом. Огоновського, т. IV. ст. 60—119, де подана инша лїтература. З новійших видань богато житєписних даних приносять оба томи „Кореспонденції Як. Головацького“, видані проф. Студинським.

бачив у видах: **хцу, хцешь, ході̂, носі̂** анальоґію зі сербським: **тью, тьешь, ходи, носи,** а в вимові **ході̂ті̂; робі̂ті̂,** бывъ, была, были шукав початкової старо-славянської вимови, а саме ріжниці самозвуків и й ы, яка затерла ся в українській і південно-славянських мовах[1]). Прислухати ся українським говорам Галичини тай Угорщини мав Головацький добру нагоду підчас своїх широких подорожий[2]). Не диво, що Головацький почував ся компетентним забирати рішаючий голос при постановлюванню правописи для „Зорі“, а тим самим і пізнїйшої „Днїстрової Русалки“. „Я, оповідає про сї спори Головацький, дораджував правопись Максимовича; мої товариші домагали ся приложення сербської правописи Вука Стефановича Караджіча (на думку Копітара й Ґрімма найбільше льоґічної). Я боронив руської азбуки й не допускав латинського j; вкінці постановили викинути ъ і ы, писати, як говорять, замінюючи ô, ê буквою і, ы буквою и. Вагилевич, указуючи на анальоґію сербської мови, бажав увести до своїх статий є зам. я і писати чєсть (часть), тєжко=чест, тежко[3]); та ми не згодили ся і часть, тяжко позістали для усїх одностійно; тілько в народнїх піснях полишили є“[4]).

Які питання дотично мови й правописи ворушили „трійцю“ при укладанню альманахів, покажеть ся з отсього рефератчика, найденого, як і дальші виписки, межи паперами Головацького в бібліотецї „Народного Дому“ у Львові. „Кожном8 славльанском8 нарычій8, стоїть тут, питома йака-сь самоголосна, котрой8 сого-лосні звйаз8йе — Р8син вль8бну-сьа в голос і, а тейе і йе чистойе, остройе; Р8син наш ныколи не ч8ваў о франц8скім u (ü ныімецькім) ани його дасть в свій храм втр8н8ти Г. Левицким(,) рад свойім сторонам[5]); за дльа того в книжцы, шчо дльа него написана(,) рад би так читаў, йак з маленька ч8ваў. Не б8де також р8синови н8жда в тім, шчо **бік** род. бока; **рід, рода**

---

1) Воспоминаніе о Маркіанѣ Шашкевичѣ и Иванѣ Вагилевичѣ. (Изъ записокъ Якова Ѳ. Головацкаго). (Литературный Сборникъ, Львів, 1885, ст. 16).

2) Описані вони в 2, 3 і 4 зошитах з 1841 р. й 1 зош. з 1842 р. Часописи чеського Музею п. з. „Cesta pro halické a uherské Rusi. Sdélená w listech od J. F. H.“ Також: Литературный Сборникъ за 1885 р. ст. 15—20 й 28—31, за 1886 р. ст. 88—100.

3) Тут треба читати е по великоруськи як є, бо спомини Головацького писані нїби в великоруській мові.

4) Литературный Сборникъ, 1885, ст. 12—13.

5) Дальше речене перечеркнене олівцем: бо в свойій простоты негадайе вибирати сьа в Париж на зап8сти.

— ненаським же словарь примыірательний, або йакойе письмо розбирайѹшче закорыінки слів добре прислѹжит. — При тім нарід наш прост мѹдровати не вмыійе, а лѹтше и красче бѹлоби(,) шчобиількох мѹдрівників уволили вольѹ не йедній и не двом тьмам миран. Голос Рѹскій означений бѹквойѹ и трошички грѹбший над і, однакож не такий грѹбий йак Москов(с)кье ы або польск. у, и всьѹди(,) де придаст сьа Рѹсинови в церковній книжцыі читати и(,) читайе тѹйѹ бѹквѹ вижше описаним голосом, а в старих рѹкописах рѹских, де лиш нагодиў-сьа голос той, хотьай не всьѹди, однакож торонко и стрыічайем.

И, ѣ, ю, ѧ, є и и на почьаткѹ; кожна из тих бѹкв сѹть слова и склади с титлами, так йак Бг҃, нш҃ и проч. Но, коли скороченійа нинышними часи застѹпайѹтсьа, ѳалабо, цыілостійѹ (Бог, наш), погоже би бѹло, довершити сейе гісновитойе дыіло. Кожна из тих бѹкв самостойашча на почьаткѹ два голоси держит й (j), короткойе зливайемойе і и а, і, ѹ, є, и, ци не лѹтше роспрьагчи йіх(,) щоб змалыіло (зменчыіло) число азбѹчних знаків? бо мыісто пйати стане лиш на однім. — На короткье зливайемойе, соголосне і майемо бѹквѹ й, н. примыір, май, най, твій и йенчі. — Такѹйѹ силѹ(,) йак при кінци(,) матимѹт всьѹди и на почьаткѹ и в серединыі(,) бо йе соголосна, так йак дрѹгі бѹкви соголосні, б, в, г, д, т, с, и. е. — тво | йа, мо | йі, спыівайе, не читати проте твой-а, мой-і, спыівай-е(,) бо таким свыітом нѹжноби читати, крас-а, мат-и, слав-а, лиш каѹт кра-са, ма-ти, сла-ва. Таким способом минайем сьа також з лихойѹ нѹждойѹ(,) йак писати склад йо, чьасто гѹсто встрічайемого в нашім нарыічійѹ. П. Левицкій клаў двыі точочцыі над е (ё), но такі точки клаў над ö(,) коли майе йак й голосити, над а (ä)(,) коли йак ьо, а так дісне не знати нам, йака тим дв(ь)ом точкам сила, а коли прийшло-сь назначити е(,) шчо сьа так йак й йего вимовльайе, то й незначиў.

П. ѧ, ю, ѣ. в серединыі, передидѹшчѹ соголоснѹ вельат казати з легонька, а то дрѹга йе сих бѹкв слѹжба, котрѹ дѹже добре робит бѹква ь, на тейе лиш постановлена. Но й тѹ сих бѹкв непостойанна слѹжба, бо йедні соголосні змйагчайѹтсьа ним(,) дрѹгіж не змйагчайѹтсьа н. пр. лѧти (льати(,) льети), а мѧ(а)со (мйасо)(,) нѧй (ньай), а пѧть (пйать) — нюхати (ньѹхати) а бю (бьйѹ), тѹт легонькейе і (й) пристайе, то до передидѹшчого, то до послыідного голоса; знова нѹжно значків; а так би сьа йіх намножило так много(,) йак трави на степах Украйінских.

Свійством рѹского йазика йе також(,) шчо л перемыіньайе-сьа в короткье ѹ легонько зливайемойе с передидѹшчойѹ самоголоснойѹ, по такій мыірыі йак голос бѹкви й с передидѹшчойѹ самоголоснойѹ.

Тейе 8 спливайе сьа зо свойей8 самоголосной8 так легонько, шчо не чинит б8кви в т. j. г8би не стискай8т сьа до к8пи; воно голосит саме так йак в ныімецьким Au, Bau, Pfau. — Йак сьа такойе 8 відличайе від в(,) добре доводьать право вимовлені слова ввіў (водити(— воўк, воўна, воўньа (die Welle) — саме такье 8 ч8ти також и в творительнім падежи самооднім, мысто й8, н. п. р8кой8 мойей8 — — р8коў мойеу; ч8вати той голос також значьатк8 лиш тогди(,) коли послыд8йе самоголосній.

Так чьасто 8потреблььайемий цыло з в несходний голос 8 нашім йазик8 допоминайе-сь окрімого значка[1]). К том8 придастьсьа найл8тше у (v)(,) которойе и в греческим по самоголосних вимовльайе сьа голосом с питомим р8ським(,) шчо о нім (о котрім) бесыда(,) цыло сходне (*αυ, ευχην*)(,) но шчоби тайа б8ква не б8ла однознакома з Московской8 и Сербской8 у (8) по примыр8 й зо слитной8, бо сьа також легко зливайе с самогласной8(,) матиме також слитн8й8.

Кожна соголосна або с притиска або з легонька сьа вимовльайе, мати йій про те або ъ, або ь. С8ть они проте просто протьі себе стойачійі, и де одно йе, др8гом8 там не стойати, а де йедно не стойіт(,) конче там др8гом8 б8ти, не чьім одно з них лишити дасть сьа без війми довершенійа правописанійа. К тому найлыпше придасть сьа ъ(,) бо й перед самоголосной8 ныіколи не ставало при соголосній н. пр. т а к о ане т ъ а к о, а коли го меж двома соголосними 8 старих сгрыічайем р8кописех и книгах, то заст8пало мыістце піўголосной.

Ми поспoлу зо Сербами майемо голос(,) которого ныіт 8 др8гих славльанских нарыічійах (ч8ти в ним ныібито д и ж (дж), но оба тоті голоси в оден й тойже час, в однім протьазыі, не вибыігай8шч8 ныіжадном8 в перед ани лишай8шч8 сьа на задыі голосьат, йе то про те оден голос, и йедного нам задльа него конче тра значка; Сербове го здавна май8т в б8квыі џ — пристаньмо й ми к ним".

Відповідно до таких поглядів Головацького на правопись виходить і в нього дефінўція граматики, тотожна з дефініцією граматики в Шашкевича. Ось яка задача граматики. „Письменницѣ (Грамматіка) не бути з а к о н о д а т е л ь н и ц е ю язика(,) лише лицем (образом) цѣло удалим до язика; хочемо знати, який стрій переймав покотом часу, и який досе придержаў, в чім відличен від других(,) а в чім сходний з ними, з чого доведется(,) якіи окрестности и як

---

[1]) Перечеркнене таке реченне: Коби тогдашними часами, коли Кирило становиў письмо Славльанам посльа Греческого, в сих сторонах Славльанщчини(,) де б8кви вид8маў(,) находиў-сьа голос сей(,) бууби йом8 и значок даў.

много и сильно дѣлали на язик(,) не чѣм и на нарід; потом пишучи, не ним им а но нам писати кра(с)но (погоже) для малои часточки народа, свѣтом вченим званнои, щоб ся нашим гадкам и строіови их чудовали та их розбирали, лише щоб цѣлий нарід з нашого письма и з того(,) що вмѣемо(,) хосновав, про те не льза нам викидати слова питомо народні, а пріймати чужіи, або творити нечуваніи межи народом хиба в найбільшій нуждѣ“.

Українська мова не все була „в таким понеханю, йак нинышними часами; мала Рѹсь свойе письмо, мала Рѹсь свойѹ словесность, а слава из ней доси гуде свыто(м) Славльанским“. Такими словами відзиваєть ся Головацький у передмові, здаєть ся, до задумуваного збірника народнїх пісень, а початок сеї передмови се пеан в честь народньої мови. „Йе то природно всякомѹ народѹ и кожномѹ чоловыкѹ, відзиваєть ся Головацький „до читателя“, що найраднѣйший чѹйе бесыдѹ, которойѹ йемѹ ще маленькомѹ лельійальнѹ спывала мати пысонькѹ, и солодкійі льѹбови проливала слова. — Лиш не тойе само надыльайе нас ко возвижшенію йазыка и движенію народнойі словесности; языкъ йе то найчестныйшим даром природи, „йазыкъ способствѹйет (по словам великого Шишкова, сего неутомимого розискивательа Славьанских языків во обще, пред всыми рѹского) къ возвишенійѹ и славы царств: имъ гремит слово божіе, имъ дышут законы, имъ цвытѹт науки, им живут художества, им украшается просвыщеніе, имъ питается честольѹбіе и гордость народнайа“; — в ним йавльайе ся душа народа, степень его просвыченьа, глубина або мыль его мыслей, его присмотруванье ся природы и ея дыйствій, йе то величественний из много голосів зложений краснозвучний голос народа сих великих и николи нетерайемих гуселъ природи; — а сли йазык прозовемо великойѹ, многосложнойѹ согласнойѹ музикойѹ народа(,) то словесность буде прекрасним и вырним его образом“.

Хоч Шишкова вважає Головацький великим і одушевляєть ся цитатом із його твору, одначе загалом відносить ся до лїнґвістичних праць Шишкова критично. У своїх замітках до статї Шишкова „О превосходныхъ свойствахъ нашего языка и средствахъ, какими словесность наша обогащаться можетъ“, пише Головацький: Шишков дивуєть ся, „як нагло возник сей язык, до часу християнства не знаемый, як появились в тôм языцѣ (нашем россійским?)“ псалтир, євангеліє, Йов, премудрість Соломона, апостольські діяння, ірмоси, канони, молитви й ин., дальше дивуєть ся остротї та глубинї думки, чистотї, згодї, важности й блеску, а вкінцї „притôм каже, що вôн являеся нам мужем(,) не молодцем — що нашь язык вели-

кою загадкою — и не знати(,) яким був до введенія вѣры Х. в Росію — бо жаднои книжки нема?“ На се замічує Головацький: „Тут розглянути треба, що розумѣем через язык наш Ш-ва, чи Словенскій в загалѣ 80 миліонôв Словен, чи церковный, чи рускій народный. — Ш. розминувся с правдою в том“, що каже, начеби в нашій мові переложено святі книги, бо „Слов. церк. а руск. не є одно“, але заходить тут така ріжниця, як межи польською а хорватською мовою. Євангеліє „в болгарск. нарѣчію переведено(,) у нас принято, зрущено выговор — почасти и слова — але через то не є вôн наш язык“.

Признавши названі Шишковом прикмети церковно-славянської мови, полємізує далї Головацький: „Яким нашь язык був(,) не знаєм точно — и по введенію вѣры Христ. — але що в Несторѣ, Правдѣ руск. вôдличаєся вôд старого церк. Болгарского — то приналежить нашому — и то показує(,) шо вôн мав весь почерк(,) всю стать нынѣшніого(,) хотя в другôм выдѣ — був в одношеню к другим Слов. як нынѣшный нашь до оных прочих — срôвняймо Кор(оледворську) рук(опись) — Нест(ора) — Суд Лоб(ушин) — Прав(ду) руск(у) — Краинскіи — Сербскіи и Хорв(атскіи) грамоты — знайдем повно одностайных форм, котри нынѣ загинули и всѣ нарѣчія нынѣ приняли на то мѣсце обновленни формы собѣ взаѣмно вôдповѣдніи“. Можна черпати з богатства корінів славянських мов, але „толки о розности Слов. а руск. языка правдивѣ — и теперка ще лутче изясняются“.

Як що Шишков бере слово „язык“ не в змислї нарічія, таким робом і польська й чеська мова є славянськими так само, як староболгарська, та з них можна черпати, бо найдеть ся богацько корінів. У Шишкова Слово о полку Ігоря, біблїя, четі мінеі, Нестор, проповіди Теофана, сатири Кантеміра, оди Ломоносова, твори Богдановича написані „разными слогами“, але одною мовою „Славенск(ою) или руск(ою)(?)“. Під мовою розуміє Шишков корінї слів і галузи, що виходять від них; на думку Головацького се мова в ширшім значінню 80 мілїонів. У тім значінню бере Шишков мову, коли говорить, що біблїя „высоким слогом важным писана, длятого и слова иншіи“.

Коли є мова про біблїю, лїтописи, народнї казки та піснї, на думку Головацького „мают бути три нарѣчія або слоги“ й то тілько в казках і піснях чиста народня мова, в лїтописях по части, а в біблїї вже цілком не наша. „Для то(го) нема слов: благовонія, воздаянія, доблєдушія, древодѣлія(,) бо то не народнû, але учеными укованû на лице греческе“. Коли Шишков жалуєть

ся, що на „мнимом роздѣленіи основуют нашу словесность и роздѣляют в каждôм словѣ (не в составѣ рѣчи) то Славенское слово – то руское“, мішає слово з його видом, бо „тіи слова руск(ии)(,) котріи в звычайній бесѣдѣ уживаются, декотри могут бути приняти(,) але в формѣ зрущеній. — И не треба всѣх слав(янських) слов (як думают) выкинути(,) али дати им форму руск(у). Тай „не розличеніе древного и нового“ є назвою славянської мови біблїйної і руської, але руська мова є так давньою, як і біблїйна.

„Питанє(,) чи обогатили поэтове нашь язык словами с библіи, чи може не заперли му дѣятельность свою питому, чи попсовали го(,) як всяке макаронизованє є(,) чи не лутче булобы для него(,) щобы в своєй силѣ пôдносився(,) як має опиратися на старій кулѣ — бы молодец не буйнѣйшим(,) красчим бы зрѣс(,) кобы старики не придержовали, и на поводѣ своєм не водили. Не треба гонитися за чужими словами, и наслѣдовати их слог, можна бо обогатитися своими з народа возникшими“. Справедливий, на думку Головацького, закид Шишкова своїм краянам, „що цураются рущины и перетворуют язык на чужосторонный лад — але завсѣгди лутше шукати в своим народѣ так широко розширенным всего богатства — бо запевне знайдеся только, що и без славенщины обійтися можно. Обрахуймо ся сами из собою — перечислѣм себе, пересмотрѣм наш язык во всѣх кутках нашого отечества(,) в горах, над рѣками и морями — на пѣсках и долинах(,) по горбках и падолах, а собереся такій язык и богатій и красный и роскошный, самородный — живій(,) природный, що сами издивуємося и возрадуємося и возгордимся“.

„Опроче для образованія народа доконче нужный язык свôй домашный, материнскій, природный, бо инакше требабы перше учити народ языка, выраженіе слов толковати, учити чуствовати, то що му предложити хочем — притôм выперти з души єго давни слова, чуства(,) чим жив — якû вляв до серця — котри выссав з молоком материнским: мусит чуженѣти в своѣй рѣчи“.

Славянська біблїйна мова переймила „весь настрôй“ від грецької, просякнула цілком ним і є зівсїм клясичною, як тамта. Також сама стара чеська мова, новгородська, київоруська, „ба й пѣснѣ були такойже природы“. „Насупротив нынѣшній народный рускій або сербскій в пѣсньох вольный, лехкій — плавный(,) звучный — простый(,) зо всѣм романтическій — вôдповѣдній нынѣшным часам и стремленію нынѣшного свѣта“ (Основяненко, народні пісні, Котляревський). Звісне було Головацькому також „Разсужденіе любви къ отечеству“ Шишкова.

Що до відносин української мови до инших славянських, „руський язык вдаўся:

I. до Московського а) розпряганіемъ: порох (прах)(,) хотяй ще и давный стрій славя.. прахъ придержався, леше в дакотрих словах, стер, зломав на прахъ. в) закінченіем родительного падежа на ого.. однаково московске нарѣчіе простонародне во словеню більше придало ся до польского як до руського.

II. До Польського а) при усѣченію рода средніого имен прилагателных не совершаеся на о(,) леше на е, доброе — не добро, але добре, в) при спряженіи глаголов лица во веремньох прешедших не означаются мѣстоименіями я, ти, он, леше, есмь (у насъ само-стоящее погиблое) довязуеся глаголу — був-емъ, буў-есь.

III. до Ческого через h мѣсто g.

IV. до Словацького через ў.

V. до Серб(ського) через у силою рімно сербск. о — и перемѣненіе л на у.

VI. до Илл(ирського) у глаголах: ау, еу, мѣсто ал, ел".

В самій українській мові найшов Головацький такі питомости: I. Наклоненіе неопредѣленное кінчит ся заедно на ти так(,) як у церковнім, сербским, ческим, ...спѣвати(,) гуляти, в страдательнім наклоненію також кінчится на ти-ся, або ться, а в тім послѣднім злучаю у Русинів на Побережю чути з притиска ться = цця, сподѣватися = сподѣвацця(,) не так у Русинів Галицьких та й Загірских; у тамтих також и у третім лицѣ теперѣшного веремня на цця, у нас на ться н. п. молицця = нашое молится, гнецця = у нас гнется, частѣжше гнеся, льюцця = у нас льются (льеются, льяются).

II. Славеньское завершеніе илъ, алъ, елъ, олъ, ѣлъ, улъ у третім лицѣ рода мужівского (мужоцького) завсѣди замѣняе ся за конець ивъ, авъ, овъ або лучше сказати характеричное лъ мѣняе ся за в, або лучше сказати на ў зо слитною(,) кажу зо слитною, бо тая голосная сливае ся з переди(ду)щою гласною а, е, о, і(,) у, во оден голос, а тое не йно в глагольох, але й в енчих словах(,) де лъ грубое послѣдуе саму гласную — томиў, думаў, взяў, (взьеў), молов, гнуў, пѣў; — кроў, ореў (орелъ), віў (віл).

III. На Побережу та на Запорожу третое лице принимае мѣсто славянского ъ мягенькое ь: ходить(,) стоѣть, шумить, у Галичу та на підгірю придержав ся грубший голос. — А коли падае притиск на послѣдний состав слова(,) ще грубше ся вимовляе. — Глаголи маючі в слав. яз. 3 лице ед. на ет відкидуют т, мае, спѣвае.

Умаляются не йно имена, але й глаголи и межиметія; спати, спатки, спаточки, спатоньки; ѣсти, ѣстки, ѣсточки, ѣстоньки; пріч, прічки — вороженьки.

В рѣзних частьох бесѣди букви у и в одна в мѣсто другой бере ся та употребляеся(:) взяў, узяў; встань, устань, уже и вже, лише у не перемѣняе ся на острое в(,) в которім дольная (варга) губа притискаеся до горних зубів, але е то короткое ў рімну силу мающее з ў по самоголосній". Тут треба вчислити також замітки Головацького до Шафарикового „Славянського Народопису"[1]).

Питомим прикметам нашої мови придае Головацький велику вагу. „Питомости нашого языка, говорить він, так названі ідіотизми, котрых маем безчисла, при кождым случаю сами ся навивают, дают ему тую родимость, вѣчноживую свѣжость, домашность и непонятную красоту, якою жаден книжный язык вкованый в карбы правил пофалитися негоден, длятого в лехкій поэзіи, в образовой повѣсти не зрôвнаный, недосягнутый — Є то посвященный гай, заповѣдный луг, котрым захищеный храм народного языка — народного быту. — Потому Основяненько неоцѣненный писатель всё(,) що описуе — оповѣдае — то оповѣдае своим способом(,) на свой лад – за каждым словом пôзнаешь свое родное(,) де несподѣешься(,) то твôй краян — все брано из сердця народа, е то свôй скарб — е то цвѣты родими, выросчены на питомій земли, питомим трудом — для того тим милѣйшî свому родови — для нас краснî(,) для нас пахущî(,) роскошнî(,) буйнѣ(,) а на чужинѣ не пріймутся. Другій Котляревскій из своими жартами(,) посмѣшками, безконечными шутками — шо слово(,) то смѣх незрôвнаный не до наслѣдованя". — Заслуга останнього тим більша, що Котляревський виступив „в найнеприязнѣйших часах", коли великоруська мова загортала все в себе, „як (в) тоту земленьку спрагнену потахало все в Словесність — И гадки не було розвитися окромѣшнѣй Словесности. Языкословіе руськое (филологія) ще було дуже благеньке — утворено язык оден книжный и годѣ було до него дещо причиняти, піддавати и(з) простонародья — то не гарно було у них".

Ясно, що такий наскрізь відданий народній справі спадкоемець ідей Маркіяна, яким був трохи не до кінця 40 рр. Головацький, здорово дивив ся на язиковий макаронїзм. „О мѣшанім языцѣ" думав він подібно, як Лозинський і Глинський. „Мѣшма у одно буде мѣшмою. Щож з того, що нашî писатѐлѣ позволяли присво-

---

[1]) Пор. додатки 24. Докотрî уваги и поправки до Нарôдопису Словенського Г-на Шафарика.

ювати слова из церковного и россійского — чер(е)з тое язык их в очах чи ухах знателя русина не буде кращим(,) не буде лучшим — що народне(,) буде народним(,) сумѣшка — сумѣшкою. Nам ся тое мѣшанье выдае так(,) як той жовнѣр(,) котрый був килька рокôв у вôйську(,) вже мѣшае сем лем — з ческа — або из нѣмецка — або як мужик(,) котрый хлебнув трохи де двірскои поливки та полщину — одно и тое саме — лиш тут заступае словенскій язык одно нарѣчіе друге — Своя свита добра — нѣ — комусь захотѣлося червону латку налѣпити — каже(,) так краще!“ Гарне розуміннє також у Головацького причин язикової мішанини. „Писанье чужими языками або мѣшмою из чужим було и е завсѣгди слѣдством необразованности народнои — слѣдством лихого понятія о красним — або слѣдством благого умѣнья свого языка своеи народности, вôдчуженѣлости, або выродства умысного або имовôльного писателѣв — и найсильнѣйшим доказом безсилія народного. Nасупротив первым знаком любы къ своему народному — самопôзнанья — и дуфанья в свои родиміи сили е словеснôсть в народним языцѣ. — Чому ледви не всѣ народи Европейськіи хапалися мертвого Латинского Языка — бо не знали и не чули силы в своим языцѣ(,) гнущались (зам. перечеркн. гордили) ним — або через науку забували свôй народный — а простый нарôд незнавши чужого, а маючи свôй в силѣ творив прекраснî пѣсни — чудніи казки — умніи приповѣдки и дотепніи загадки — розвивав свою рôдную словеснôсть устно без письма“. — Що нарід закидае на церковно-славянське, як хоче сказати щось важнійшого, се правда, одначе се нї конечне нї потрібне, але є вислїдом призвичаєння, бо нарід привик чути так виклад євангелія, але „попытнѣйше бы ему було, кобы чув заедно выложено в народн. языцѣ — потому жаден язык не взнесеся до изящных дѣл поезіи — котрый мѣшанины уживае — хиба аж тая мѣшма перейде через школу в житье — доки не вычистится язык народный — так було з новыми романскими языками — Так було и у нас — Дивно — исторія не выдала ни одного поета — коли лѣтописей тілько — В пѣсни Игоря вадит дуже Изяществу мѣшанина и неодностайность языка — а народна поезія выдала неперебраный скарб поезіи — незличенî пѣсни“. Прегарні думи вводять і доси в одушевленнє нарід, а вірші київських школярів хиба їх учителям і ученикам були красними.

Хоч не дасть ся заперечити, що мова „пôд рукою мудрых ростропных, ученых и вольных вôд предрозсудка грамматикôв, богато зыськае на формах и розтворах — але пôд рукою книжних, зарозумѣлых писарчукôв бôльше втратит як похôснуется — тіи то

судіи незванніи накладают свои ученіи кайданы на язык устный свободный — они то выгадуют свои правила — не вглянувши добре в состав языка(,) натягают нераз до чужих правил – поправляют неправильности там(,) де их нема, тому, що сами не могут собѣ ради дати своим тѣсним обятіем — и щож из того закорысть, выйде якійсь новый книжный язык, котрый пôдстави в житю не мае, лише на повѣтру хибаєся — таким був нашь книжный словенско-польско-руській язык — Nе лучшеж було из уст народа природный язык взяти — але то були другіи часы(,) другіи гадки — не у нас лише так було(,) ба в цѣлій Европѣ". Так Нїбур жалуеть ся на свою мову, що не є народньою, але мішаниною якоїсь, так нарікає Дідеро на французьку мову. І з поезією було колись так, тому вона розвивала ся тільки в народї.

Довго гадали, що тільки —„ученіи языки", якими вважали ся грецька й латинська мова, можуть піднести науки; „преддѣ видко, що чим борше котрый нарід від сего пересуду ослободився, чим раньше науки в народнѣм языцѣ зачав управляти, тим лекше розрасталися, тим буйнѣйшіи выдали полон, и тим сильнѣйше вплывали вжить(е) народа (ранше встанеш(,) більше зробиш, ранше посѣєш(,) звычайно лучше збереш). Nаука є кормом души, чим приступнѣйшій є він для всего народа, тим більша часть ним покрѣпится, и силою сим покармом набутою відслуговуєся наукам и ширит коло их спасительных корыстей. Чим природнѣйша корма для народа(,) тым здоровша. Nарід и язык наш є первѣстный — граматика языка того яко первѣстного не дасть ся самовільно уложити так(,) як в похідных языках, але правдива граматика повинна систему в природным языцѣ положену, невідмѣнну выкрыти и до науки употребити — Язык не дасться в карбы довольнй уложити — хотя бы комусь дещо и блудом здавалося, що не може на свои вымудрованй правила натягнути — такій мнимый блуд не є блудом(,) але правилом — за котрым тилько миліонів народа стоит, котрый тилько тысячь лѣт так говорив и утвердив. Граматик повинен вынайти причину, по котрѣй тоє правило утворилося и у народа удержує ся — Дух языка народного". — Мова писаних творів увела граматиків не в одну похибку. Хотяй букьи мають „голос малювати", одначе „нѣколи вони так докладно не віддадут живый голос", як потрібно-„Областный выговôр" розпізнати тяжко й саме задачею граматика є розпізнати, „що є областьно(,) а що общій народный язык", на всякий спосіб „граматика повинна основана бути на языцѣ народним". Жива мова поступає і виробляєть ся так, як поступає духове житє; тільки мертві мови не можуть поступати. Коротко кажучи

„не одных чотыре нарѣчій має бути письменны, як ученіи филологи словенскіи назначили, але все — як у Греків“, як хоче Копітар. „О прилученьях литератур нема вже гадки“ — Лужичани мають свою лїтературу, Болгари свою, південно-славянська розпала ся на іллїрську та сербську, а ще й „Словацька відокромится від ческои — не в духу противности, але в духу єдности(,) взаимности слов. — лиш для більшого розширенья(,) для лѣпшого просвѣщенья и образованья свого народа“.

Всї заходи вчених Славян грецького обряду, щоби церковно-славянська мова була спільною книжно-письменною, нїколи не вдавали ся. Хотяй „нѣкуда правды дѣти, булобы то из великим хôсном мати один письменный язык, для тôлько миліонôв як Нѣмцѣ, Французы, Таліяне и др. — але вѣстованье Боже не довело того — видно(,) що Словенска словеснôсть и просвѣщеніе не до того ведеся, абы замкнулася в книгах, в школѣ, в языцѣ книжным(,) вымудрованым учеными, як декотрых другых народôв, але до того наставилася, щобы все було народне, из жития взяте и для жития ужите, живущим языком выражено — и в житю розвите для цѣлого народа(,) бо ту є сила языка, не уймешь в словарь и нѣ в карбы книжнїи — Є то книжка так велика як земля(,) котру нарôд займае — а внѣй слôв, выраженій, понятій як листа на деревѣ — як травы у степу — без кôнця без мѣры — що край(,) то обычай, що вѣсь(,) то инша пѣснь — каже приповѣдка и правду каже, а все онû розличнû рѣси вяжутся в одно — всѣ дѣли и части складают один образ, котрый зовемо народность словенска“. — А коли є в нашій мові і „килька десяток чужих слôв“, що значать вони супротив „безчисленной личбѣ своих рôдных, що в рôзных сторонах пôд рôзными вліяніями творятся, розвиваются, переображуются“. Гірянин має сотнї на всяке означеннє скал, гір, каміння, потоків, спаду, в инших околицях множество виразів, що відносять ся до судоводства, ремесла та млина. „Як тобѣ каждый выпадок(,) кажду часть, кажду одробину своим словом означуе — уже не говорю при господарствѣ у хлѣбороба — той мае на каждый клинчик свое имя — и як нераз остроумно, як выразисто!“

Так розвивали ся погляди Головацького на українську мову її самостійність і призначеннє та відносини до инших славянських мов. Відгомоном тих поглядів треба вважати його „Розправу о южноруськім язицї“ і перші виклади з лїтератури, дарма, що вже в другім з них находить ся місток до пізнїйших поглядів Головацького: „Язик Словенский (церковний) є і завсїгди буде скарбницею язикословія, котрою наш язик засиляти будемо, духа старого словенского учи-

тися, види (форми) нинїшного живущого язика розвивати, обясняти не перестанемо — є то язик сили духовної, язик віри, висший над звичайний, розговорний, а однакже народу понятний, срозумітельний... язик той є язиком взаємности словесної, язик, котрий нас іс другими Словенскими язиками так тїсно вязав і завсїгди вязати буде"[1]). Одна редакція „Розправи" п. з. „Южно-русскій языкъ, въ особенности Галицко-угорское нарѣчіе, и его видоизмѣненія" була призначена для Максимовичевих альманахів, дві українські задумував помістити в плянованих альманахах, а саме одну п. з. „Язык руській и єго вôдмѣны" в „Галичанцї — Новгоднику на рік 1843", а другу п. з. „Росправа о языцѣ руським" в „Галичанцї — Новогоднику на рік 1845". Тому обговореннє „Розправи" Головацького відкладаю до статї про українські альманахи австрийської України в першій половинї 19 в., для якої зібрало ся у мене досить рукописного матеріялу, й переходжу до одного з конкретних вислїдів його одушевлення для української народньої мови себто граматики.

XV. Граматика Якова Головацького.

Вже в першій половинї 40 рр. працював Головацький над виготовленнєм граматики української мови, яка мала мати заголовок „Основа Писменницѣ южно-руського нарѣчія". Одначе викінчив, здаєть ся, тілько частину звучнї. До дальшої працї над заокругленим курсом української граматики приневолило Головацького іменованнє його професором української мови й лїтератури на львівськім унїверситетї. Його друкована граматика має основу в унїверситетських викладах, читаних у 1849 р.; перша половина се просто витяг із викладів. Здаєть ся, що Головацький ладив підручник української граматики для чужинців, в першій мірі Нїмців. На се вказує який десяток аркушів його рукописи в біблїотецї „Народного Дому" у Львові п. з. „Kurzgefaßte Grammatik der ruthenischen Sprache von Jacob Głowacki". І саме, коли сказати докладнїйше, українська друкована граматика Головацького — се скорочений мало де переклад сеї нїмецької редакцїї. Тому в основу моєї аналїзи граматики Головацького беру його унїверситетські виклади, тілько дїєслово, повнїйше оброблене в друкованій граматицї, обговорюю на основі друку. Заголовок граматики Головацького: Грамматика Рȣского Ѧзыка" (Львів, 1849).

[1]) Як. Головацький: Три вступительніи предподаванія о рускôй словесности, Львів, 1849, ст. 10.

Головні рами своєї граматики взяв Головацький з граматики великоруської мови Востокова так, що все, що дасть ся з невеличкими модифікаціями зачерпнути з граматики одної мови для граматики другої мови, як дефініції і всякі поділи, запозичене з граматики Востокова. На залежність Головацького від Востокова вказує уже сам вступ, а саме дефініція граматики.

Головацький: Грамматика є наѹка правильного оуживанья слôвъ въ бесѣдѣ и въ письмѣ [2]).

Востоков: Грамматика есть руководство къ правильному употребленію словъ въ разговорѣ и въ письмѣ.

По поділї граматики на чотири части оба граматики однаково дефінїюють першу часть: [3])

Голов. Словопризведеніе єсть часть грамматики, котра показѹє, якъ складати слова, т. є, розбирає ихъ составніи части и перемѣны, и роздѣлює слова по розрядахъ [4]).

Вост. Словопроизведеніе показываетъ, какъ составляются слова, то есть, разбираетъ ихъ составныя части и измѣненія, и распредѣляетъ слова по разрядамъ [5]).

З Востокова узяв Головацький подїл букв, дефініції поодиноких ґруп і таке инше, що може переписати всякий компілятор. Звідси й узяв і дефінїцію іменника та його поділ, прим.

Голов. Имя существительноє є названіє предмета (т. є. особы або рѣчи) пôдъ смыслы пôдпадающого, або тôлько въ оумѣ изображаемого [6]).

Вост. Существительное имя есть названіе всякаго предмета видимаго или въ умѣ представляемаго [7]).

З Востокова зачерпнутий дальше поділ іменників, означуваннє роду з богатьома такими самими прикладами, дефінїція відмінків, дефінїція відміни, подїл прикметників. За взором Востокова трактує і Головацький числівники як додаток до прикметників. Поділ заіменників і дїєслів разом із дефінїціями тих подїлів опертий також на граматиці Востокова, прим.

---

[1]) Задля коротенькости сеї частини звучнї друкую її в додатках під ч. 25. п. з. Перший нарис звучнї Головацького.

[2]) Як. Головацький. Грамматика Руского Языка, Львів, 1849, стор. 1.

[3]) Ал. Востоковъ: Русская грамматика по начертанію его же сокращенной Грамматики полнѣе изложенная. Изданіе четвертое. Спб. 1839. ст. 1.

[4]) Головацький, ст. 2. [5]) Востоков, ст. 2.

[6]) Головацький, ст. 40. [7]) Востоков, ст. 10.

Голов. Дѣйствительный глаголъ (або залогъ) показѹе дѣйствіе предмета переходяще на дрѹгій, означаемый вопросомъ кого або що[1].

Вост. Дѣйствительный залогъ показываетъ дѣйствіе предмета, обращенное на другой предметъ, означаемый вопросомъ кого или что[2].

Що й дальший виклад Головацького про дієслово се перерібка з Востокова, нехай свідчить отся виписка:

Голов. Причастіе есть имя прилагательное, ôтъ глагола произведеное, съ означеніемъ залога, вида и времени дѣйствія або состоянія[3].

Вост. Причастіе есть имя прилагательное, отъ глагола произведенное, съ означеніемъ времени дѣйствія или состоянія, настоящаго или прошедшаго[4].

Або:

Голов. Перемѣна окончаній глагола для означенія его вида, наклоненія, времени, числа, лиця и рода называеся спряженіемъ[5].

Вост. Перемѣна окончаній глагола по видамъ, наклоненіямъ, временамъ, числамъ и лицамъ называется спряженіемъ[6].

Не вільна від впливу граматики великоруської мови й партія про чотири невідмінні части мови.

Богацько поглядів для своєї граматики, передусім для університетських викладів, запозичив Головацький в Беккера, Гейзе, Гоппа та Ґрімма[7]. Що тикаеть ся граматик української мови, їх знав Головацький усі, розуміеть ся і граматику Павловського й праці Максимовича. Дуже часто ставала в пригоді Головацькому граматика Лозинського, за приміром якого й Головацький не занехує фізіольоґії звуків.

„Подѣлъ буквъ" в порівнанню з анальоґічними параґрафами друкованої граматики є ширший о стільки, що пояснює також їх фізіольоґічне повставаннє. Звучня Головацького оброблена на свій час гарно. Починаеть ся від самозвуків. „Буквы а пôсля ж, ч, ш, щ и я пôсля согласнои вымавляють въ надднѣстрянскôмъ нарѣчью як мягке е або є", отже: жель, чесъ, шепка, щестьє, затевсе, ре-

[1]) Головацький, ст. 130. [2]) Востоков, ст. 93.
[3]) Головацький, ст. 150. [4]) Востоков, ст. 103.
[5]) Головацький, ст. 151. [6]) Востоков, ст. 110.
[7]) І для показу ровени викладів граматики Головацького, й тому, що введення до граматики нема в друкованій, подаю його в додатках під ч. 26 разом з правописними правилами Головацького п. з. З університетських викладів Головацького.

бый, ресный, петь, „але по общому малорускому выговору повинно ся говорити и писати а и я“. Виключені від такої вимови: гуляти, лялька, для, що й у наддністрянськім говорі звучать як я так, як всюди на початку слова та по самозвуці. Сей виговір порівнує Головацький зі сербською, чеською і староболгарською (в Голов. болгарсько-слов.) мовою. „Въ горахъ южно-западныхъ округôвъ и на угорскôй Руси вымовляютъ а по ж, ч, ш, щ мягко як я, на Украинѣ же въ декотрыхъ словахъ послабо чути я, н. пр. рабый, расный. Черезъ соображенье съ нарѣчьемъ наддньстрянскимъ найлучше пôзнати въ тыхъ случаяхъ(,) чи мае ся писати а чи я“.

Е виговорюеть ся у горах Самбірського округа та угорськім боції в так названій Країнї як „полугласна ь (стиснене, коротке е): дьнь, пьнь, тьпьрь, дьржитъ, нынька. Є то вынятковый выговôръ, але забытокъ колишніого може обще ужйваного заслугове на увагу граматика“. Зазначивши виговір великоруського е як є, запримічує Головацький, що „въ декотрыхъ сторонахъ Галиччины говорятъ їо або (о) зам. є, е“, отож: їого, нїого, їому, слїозы, всїо, лїонъ, злодѣїомъ, сторожомъ, ткачомъ і т. д.

Буква ѣ, утворена з і і ь, мала в церковно-славянській мові „особенный мягкій голосъ є“. В живучих славянських мовах вимовляеть ся ѣ як є в Великоросів, Сербів і Іллірів, а як е в новоболгарській мові, як ě в чеській, а як іе або іа в польській. „Малорускій въ тыхъ всѣхъ мѣстцяхъ выговоръ е ji або дуже мягке і, рѣка, бѣлый, бѣгати, звѣзда, тѣло, чоловѣкъ, вѣрный. Выговôръ сей е общій по цѣлѣнькôй, южнôй Руси, якъ далеко малорускій языкъ сягае“. Часом е виговорюеть ся як ѣ в таких словах, як камѣнь, „але при тôмъ и говорится камень“. Хоч ѣ мягчить попередній співзвук і не може стояти по ж, ч, ш, щ, „но въ словахъ, де съ е переробилося(,) можна его уживати“ (чѣльный, жѣнка, щѣтка, шѣсть).

Хотяй правописчики кажуть писати перед самозвуком і, а не и, „въ рускôмъ чистôмъ выговорѣ видится і бренитъ трохи помягче якъ и(,) н. пр. сіе евангеліе вымовляе Русинъ мягче якъ н. пр. бѣлый листъ; но въ словахъ бій, пій, гній (гнити), шія чути го совсѣмъ якъ руске и“. В нашій мові виговорюеть ся и і ы посередньо межи глухим великоруським ы, польським у, а тонким великоруським и, польським і, але все грубше, ніж сербське и, чеське у. Оба гомонять однаково, тілько „само гôрске нарѣчье розличае ще добре вымову и и ы, всюди инде утратилося всяке розличіе: для того въ малорускôмъ языцѣ уживаютъ и и ы подобно

Чехамъ и Сербамъ токмо для роздѣлу слôвъ и словородного испыту, тамъ де ôдповѣдно въ побратимыхъ языкахъ великорускôмъ и польскôмъ вымовляеся або **і** або **у**". Виїмку з того творить польська вимова по ж, ч, ш, щ і г, к, х. На початку слів і по самозвуках звучить **и** трохи мякше.

В односкладових словах і замкнених складах переходить **о** в **і**. „Сей выговоръ є общій по цѣлôй южнôй Руси(,) хотя мѣсцями грубше, мѣсцями тонше гомонитъ, н. пр. однû вымовляютъ чисте **і**, другû грубше ы(,) иншіи **ӥ**, **ю**". В деяких словах навіть **у** перейшло в **і** (замѣжъ), на Україні навіть **а** (к р і й д о р о г и). Перехідне **о** в **і** з початку слова прибирає придих в (вôнъ), який, що правда, деякі опускають, „хоть вымовляеся завсѣгди вінъ, вітця, відъ". І загалом „языкъ рускій не любитъ на початку слова чистои самогласнои, для того звычайно додає придыханье самогласнои **у** и **й** перейшовшихъ въ согласну **в** и **j** або гортанну **г**". На **а** маємо дуже мало слів; на **е** (крім: ей, ех) жадного; звичайно прибирають вони придих **й** або **г**. **О** й **у** дістають придих в, рідше **г** і **й** (вона, вогонь, ворати (йорати), гострый, вострый, вухо, вусъ, вужъ), але в словах, де не вживаеть ся ще загально придиху, не пишеть ся його (она, огонь, орати, ухо).

Що тикаеть ся співзвуків, **в** вробило ся „изъ придыхательного **у**, продовжительно выговорюваного". В нашій мові задержує в той самий голос, „зъ котрого походитъ клонящійся до **у**". Тому говорять: дѣўка, слиўка, лаўа, рôў, не дѣфка, рофъ, як у великоруській і польській мові.

Г вимовляєть ся не тільки в наших словах, але й у чужих, принятих у старині, як латинське **h**; „на Украинѣ доси говорятъ: т е о л о г і я, ф и л о л о г і я". Греко-латинське **g** перемінюєть ся у польщині, по части й чещині в **j**, в сербщині в **dj**, а „рускій залюбовавъ собѣ **г**". Звук **ґ** уживаеть ся по більшій части в чужих словах приймлених у новійших часах (ґрисъ, ґатунокъ), „окрôмъ того высловлює ся въ декотрыхъ словахъ въ польскôй формѣ уживаныхъ: ґ а р н е ц ь (горнець), ґосподарь (господарь), ґудзъ (узъ, гужъ), ґабати (габати), ґонта (гонта), ґуля, ґдирати; або якогось незнаного, як здаеся, все таки нерускогo похоженья н. пр. ґ а р а, ґ е р е ґ а, ґ у з д р а т и с я, ґ а з д а, ґ у л а, ґ в а р н а ґ а т и, л е ґ і н ь (мадь. legény), ґ р у н ь, м а ґ у р а (ср. санскр. макоръ), р е ґ е з у л я, ґ е р е л и ц я, або и въ рускихъ словахъ декотрыхъ для того(,) що наступающа согласна вымагає слабои согласнои: н. пр. н ѣ к д ы, к д у л я (ґуля), к р е ч н ы й, к д и р а т и. Часомъ и такъ **г** на **д** або **д** на **ґ** перемѣняютъ: л е д а р ь, к а н ю ґ а, с е р д е ґ а, ґ е л е т к а, Ґ м и-

тро". Таких слів в українській мові небогацько. В 16 і 17 віках уживано на означеннє латинського g ґрупи кг, так каже писати й Павловський у своїй граматиці, але в Галичині заведено знак ґ для чужих слів, а „въ своихъ рускихъ словахъ належитъ назадъ привернути первѣстну букву, габати, господарь, Дмитро, нѣкды, гнôтъ".

Ж виговорюють у деяких околицях сильно як дж (джавороновъ, джуръ, чуджій), „въ галицкôмъ нарѣчью" вимовляють также в 1 ос. теп. ч.: ходжу, пуджу, блуджу. Левицький радив приймити знак д над ж, Шашкевич сербське џ, „але якъ одно(,) такъ друге не потрѣбне. Въ такихъ случаяхъ найлучше, хто не хоче держатися общого укр. выговору ж: хожу, блужу(,) писати: ходжу, блуджу, въ котрôмъ явно буде, же походитъ ôдъ ходити, блудити, якъ и звычайно у насъ роблятъ". З вимовляють часом сильно як дз (дзвôнъ, дзеленый, дзерно) так, як декуди с як тс або ц (цей, цело), „но то є мѣстный выговôръ".

В перемиських низинах вимовляють к подібно ґ (лыжґа, мысґа). Коло Станиславова виговорюють т перед мягкими співзвуками як к (кѣло, кѣсто, кєжко), але „одно(,) якъ друге, суть областныи ôдмѣны".

Коли л опираєть ся о попередній самозвук, переходить у в (давъ, вовкъ, вовна). Деякі так і пишуть в. Лозинський радив у своїй граматиці давати в над л, щоби вдоволити й етимольоґії і вимові, „но така двойственна согласна неумѣстна, не звычайна въ рускôмъ письмѣ не утримаєся". Инші письменники задержали в письмі л, „котре належить заєдво читати яко в", а се в однині минувшини, коли по л наступає самозвук, в словах: повенъ, човенъ, „декуда вымовляютъ и на кôнци слова лъ безъ розбору: дôвъ, стôвъ, вôвъ; но се такожъ помѣстный выговôръ, бôльшôсть вымовляє дôлъ, стôлъ, вôлъ". У минувшині однини опускаєть ся в вимові, як що стоїть по співзвуці, „бо притрудне до выслов-лѣнья", також у слові: ябко (яблоко).

Ѳ, V „яко для чужихъ токмо греческихъ слôвъ здôбнй" можна опустити. Ѳ вимовляють „Русине въ церковнôмъ письмѣ якъ фт". У Галичині перейшло воно на т (Атанасъ), ф (Федько) або хв (Хвеська), навіть на в (Матвѣй). Хоч v вимовляєть ся у церковщині по співзвуції як в, „но въ рускôмъ пишеся Евангеліе, Евдоксій". По співзвуці звучить v як и, але „въ рускôмъ можъ писати Синодъ, миро, бо для незнающихъ греческого языка жадного розличья не робитъ".

По фізіольоґічнім поясненню придиху (ворѣхъ, горѣхъ, вострый, гострый, йосика) — воно, як і загалом фізіольоґічні поясненнє звуків

в Головацького, взороване на граматиці Лозинського — находить ся короткий відступ „о полугласныхъ ъ, ь, й“. Ъ і ь означали „въ давнѣмъ словенскôмъ письмѣ“ скороченне або половину самозвука, а се ъ коротке, напів розвинене о, а ь коротке е, як се видно в деяких славянських мовах, але в нас „мало вже слѣдно того короткого звука (хиба въ горахъ де заховалося: гръкій, съ, къ)“, тілько розвинуло ся чисте, ясне о й е. Тепер ъ і ь — се знаки твердости та мягкости. Що до звука є і й „совсѣмъ схôдне съ ь, бо ꙗ (я), ѥ (є), ю (ю) не є що инше(,) якъ йа, йе, йу або ьа, ье, ьу“.

Про змягченнє співзвуків запримічує Головацький, що „смягчованьє согласныхъ є дуже важнымъ предметомъ въ грамматицѣ рускôй, якъ во всѣхъ словенскихъ“. Славянські мови різнять ся тим залюбованнем у мягченню від других мов. Одначе славянські мови й чеська не мягчать всіх співзвуків, а „рускій полудневый“ всї крім гортаних і губних. „Мягченье согласныхъ основываєся на тôй власности буквы і (або єи заступницѣ полугласнôй й (ь), що она яко найплавнѣйша съ иншими тѣсно споюєся и єи уподобитися старає, сама неразъ при нêй теряючись. Nайяснѣйше тоє пôзнати по смягченыхъ согласныхъ ль, дь и пр. особливо, коли на кôнци стоятъ: н. п. паль, кладь, зам. пали, клади“.

По сих поглядах, запозичених із граматики Лозинського, та по дальшім поясненню, як виробляєть ся мягченнє, чому не можуть бути змягчені губні і гортанні, і по замітках о буквах р і ж, ч, ш, щ, взятих рівнож із повищого жерела, зазначено, що мягченнє відбуваєть ся або на початку слова чи складу через я, ѣ, ю, або кінцевий співзвук слова чи складу мягчить ся знаком ь. „Передъ мягкою самогласною часомъ и двѣ согласныхъ смягчаются, н. пр. стягнути, вѣсть“, а коли губний співзвук, перед яким находить ся с або з, стоїть перед мягким самозвуком, „въ письмѣ не потребує бути ьомъ означено н. пр. святый, звѣзда“. Буква ц „въ рускôмъ языцѣ за нибы мягку уважаєся“, бо при відміні приймає йотовані самозвуки (лиця, хлопця). Тілько в чужих словах остає ц твердим (кльоцъ, пляцъ, пьєцъ, клїоца); так само дієть ся з р і л у словах: море, горе, поле. Губні співзвуки та м приймають для мягчення л, а м декуди й н (имня, памнять, мнясо).

Велику вагу привязує Головацький до чергования, бо „перемѣна буквъ(,) появляющася громадно и въ звязку, глубоко въ устроєніє руского языка сягає, изъ негожъ то головнî положительни питомости языка выплываютъ“. Вона є подвійна; родова, коли з переміною самозвука зміняєть ся більше — менше і сенс (вѝсѣти,

вѣшати) або „зъ благозвучія походяща“ зі зміною самозвука, а без зміни значіння (камѣнь — камень).

Тверді самозвуки переміняють ся „въ изустнôмъ языцѣ“ тим способом: **а** в **о** й на відворіт (Алексей — Олекса, пакôсъ — покôсъ, падôлъ — подôлье); **а** в **у** (мазати — мажу); **у** в **і** в кількох словах (замужъ — заміжъ, дуброва — діброва, парубокъ — парібокъ, фура, фурманъ — фіра, фірманъ); „**и** на **у** по нибымягкихъ согласныхъ (въ многихъ мѣстяхъ(!) (,) дебы складъ руского языка **и** вымагавъ)“ в 7 відм.: при мечи — мечу, на стольци — стôльцю, въ дунаѣ — дунаю; **о** в **ы** (блоха — блыха, дрова — дрыва, ложка — лыжка); **о** в **у** (выпытовати — выпытувати); **у** на **ы** (слухъ — слыхъ, слышно, глубокій — глыбокій, дубъ — дыбомъ); **е** в **а** і **я** (хтокольвекъ — вакъ, камениця-камяниця); **е** в **о** й на відворіт (огень-огонь, пôдешва-пôдошва, вôкенце-оконце, жена жонатый), загалом по **ж**, **ч**, **ш**, **щ**, (черный, чернець, черницѣ-чорный, желтый-жовтый, желудь-жолудь, шелуды-шолуды, щедрый-щодрый); **е** в **и** (погане-погани, Русине-Русини, люде-люди); **и** в **є** (игла-(йигла) єгла, иншій-(йинчій) єнчій).

Мягкі самозвуки переміняють ся зі собою і з мягкими: **я** в **є** і на відворіт (теля-телє, ся-сє, щастье-щастья, здоровлье-здоровля, насѣнье-насѣнья); **є** в **їо** (моєго-моїого, лоємъ-лоїомъ, єго-їого, слезы-слїозы, воєвати-воїовати), **ѣ** в **е** (лѣдъ-леду, ястрѣбъ-ястреба, шѣсть-шестый, плѣтъ-плету); **ѣ** на **и** (цвѣтъ-цвисти, сѣножать-синожати, сѣдѣти-сидѣти); **ѣ** в **ь** (будѣмо-будьмо, ходѣте-ходьте, нынѣка-нынька); **є** і **їо** (**ьо**) в **ю** (воєвати, воїовати-воювати, працьовати-працювати).

Найважнїйшим є перетворюваннє корінних букв **е** на **ѣ** (і), а **о** на **і**. Вияснивши умовність переходу **е** в **і**, зазначує Головацький, що „въ именахъ собирательныхъ и глагольныхъ (verbalia) закôнченыхъ на енье, елье, ерье (старосл. еніе) такожъ **е** переходитъ на **ѣ**, бо въ рускôй вымовѣ тоє нь, ль, рь сильно (съ притискомъ) высловлюєся, якобы на двоє дѣлилося, а черезъ тоє нибы на **е** здаєся сперати и стискати єго; н. пр. спасѣнье, насѣнье, камѣнье, значѣнье, весѣлье, пѣрье, вымовляютъ якбы спасѣнь-нье, камѣнь-нье, весѣль-лье, и пр.“. По виясненню причини повищого явища й порівнанню його з анальоґічною появою в инших славянських мовах, польській, великоруській, чеській і сербській, подані ті випадки, в яких **е** переходить на **ѣ**, а саме: а) в односкладових іменниках і числівниках: мѣдъ, лѣдъ (і медъ, ледъ), рѣчь, пѣчь, шѣсть, сѣмъ (виїмку становлять іменники на сть (честь, тесть, лесть) і ті, „въ котрыхъ **е** яко бѣгле (вставне) або перед **р**(,) коли въ словенскôмъ яко коротке (полу-

гласне) уживаеся", прим. песъ, день, пень, ленъ (лîонъ), верхъ, терхъ, смерть); б) в многоскладових іменниках на нь, дь, жь, зь (камѣнь, ячмѣнь, ясѣнь, лебѣдь, молодѣжь, ретѣзь), також у словах: жѣнка, тѣтка, щѣтка, корелêвна, камêнный, ячмêнный, крадêжный; в) в збірних іменників і дієсловних на енье, елье, ерье (спасѣнье, весѣлье, пѣрье); г) у здрібнілих на це (пѣрце); д) часом в 2 відм. мн.: слêзъ (слêзно), берêзъ, хоч инші іменники звичайно задержують в тім відмінку корінне е (вежъ, вербъ); е) в однині минувшини (пѣкъ, рѣкъ, вѣкъ, плѣвъ, бѣгъ, стерѣгъ) з виїмкою „зажегъ" і перед р (вергъ, деръ, умеръ теръ, зачеръ); ж) в 2 від. мн. іменників на ь (хлопцêвъ) та 3 і 7 відмінках одн. прикметників жіночого роду з мягким окінченнєм, з) укр. мѣжь-межи, рѣчь-реку, рѣшити-решето, одѣватися-одежа, прилѣжный, лѣжникъ-лежати, болѣти-болесть.

Ще більше розширене в нашій мові перетворюваннє о на і, яке „вымовляеся по различныхъ областяхъ якъ чисте і (ѣ), въ горахъ якъ ы, ӥ, на Угорщинѣ и Сѣверщинѣ (въ Черниговскôй губерніи) якъ ю, ы, уи, но нигде Русине не выговорюють чистого о". По порівнанню сеї прояви з анальоґічною у мовах польській, чеській і долїшньо-країнськім нарічію зібрані випадки переходу о в і. Дїєть ся се поперед усього в односкладових словах, закінчених на співзвук (бôбъ, кôсъ, звôръ, вôнъ) і „въ предлогахъ ôдъ, пôдъ и вôзъ, зô, вô, дô, пô(,) але токмо въ сложныхъ" (вôзвати, зôстати) і в таких сполученнях, як: вô Львовѣ, дô Львова, пôтьма, вôтки, вôтси, рôзный. Також зложені з похідними (поклôнъ, потôкъ, собôръ, рôдный). З польського приймлено: крôль, крôля, крôликъ, крôлѣвна, „но истинно руска форма король съ походными удержуе о". Відступають від повищого правила односкладові зі складами ор, ов (корчь, кормъ (кôрма), повкъ, довгъ) і многоскладові (горнець, товстый), „бо въ сихъ словахъ о заступае давне полугласне ъ або ь". Не зміняють ся також: годъ, громъ, дощь, кровъ, крокъ, лобъ, мохъ, ротъ, вошь, хлопъ, онъ (де), сонъ, ось (де), отъ, тотъ, той, кроть, „хотя часомъ учути можна грôмъ, рôтъ, або въ сложеныхъ пôдлôбье, втогôдь". Жіночі іменники: мôць, нôчь, сôль мають і в 6 відм. скорочено: нôчью, сôлью, силомôцью, „но въ повнôй удержуютъ о" (ночею, солею). Дальше переходить о в і в тих многоскладових словах, що „здаются ôдъ односложныхъ походити" (бôберъ, вôйсько, прапôръ, островъ, ворôгъ (і ворогъ), острôгъ, околôтъ, здогôнъ, вôсѣмъ), в іменниках на ôсть (ôсть, пакôсть, трôстя) з виїмкою „любость", в 2, 3, 6 і 7 відм. одн. іменників на ець, оть, елъ, енъ, есъ (пôсла, кôтла, вôрла, рôжна,

пôлтя, лôктя, пôсломъ), в 2 відм. множ. деяких іменників жін. р. (кôлъ, кôсъ, корôвъ (і коровъ), пчôлъ), середнього (вôчь (очій), пôль) мужеського з окінченнем ъ в 1 відм. одн. (панôвъ), в 3 і 7 відм. одн. прикметників жін. р. (чорнôй), мужеські прізвища людий і міст (Иванôвъ, Львôвъ), також на ôвка або ôвцѣ (Боднарôвка, Иванкôвцѣ), дівочі назви від стану (дякôвна, писарôвна), і вкінці на Україні: вôзьме, тôлькô, скôлькô.

При співзвуках заходять отсї переміни: п на ф і на відворіт (уповати = уфвати = (д) уфати, Филипъ-Пилипъ, Стефанъ - Степанъ), ф на б (фарба-барва), в на м (рôвный-рôмный), хв на ф і на відворіт (хворостъ - фворостъ - форостъ, хвалабог' - фала бог', хватати-фатати, хвôстъ - фôстъ, Федько - Хведько, шафа - шахва, фôртка-хвôртка), ф на х (куферъ-кухоръ - въ кухрѣ, куфель - кухоль - кухликъ), х на ф і хв (хустка - фустка, хорый - хворый), н на м і на відворіт (Никола-Микола, рынскій-рымскій, поронъ-поромъ), р на н (рекрутъ-некрутъ), р в л і на відворіт (срѣбро-срѣбло, скороздрый-сколоздрый, рыцарь - лицарь, рубрика - любрика, ревізоръ - левізоръ, бôрше - бôлше, рубреный - рубленый) і с в х (волосъ - волохатый, просити-прохати, колысати-колыхати).

Повищі переміни походять „изъ областного выговору, не обще уживани“, одначе є ще переміни співзвуків, „котрŷ загально уживаются, котрŷ цѣлый составъ языка просновуютъ“. До таких належить перехід л у в. По фізіольоґічнім виясненню творення сеї переміни подана її причина, яка основує ся на питомости „нашои мовы, що она стараєся вынайти лекшую вымову, для того уникає стеченія согласныхъ и любитъ кôнчити слова самогласною: полнъ (повенъ), човнъ (човенъ), спѣває (тъ), має (тъ), спѣва, церква (овь), редьква (овь), вепро (еръ), Днѣпро (еръ)“. Л переходить на в: а) в однинї минувшини муж. р. (казавъ, ломавъ), б) перед співзвуком (вовкъ, шовкъ, жовчь), в) в многоскладових, де перед л стоїть о, що повстало з ъ (жовтый, повный), вкінцї слова: повенъ, човенъ зам. повный, човно. „Въ сихъ припадкахъ любитъ языкъ рускій всюди загально перемѣняти л на в, такъ що нѣгде въ народѣ чистого л не выговорюютъ“. Є ще слова, де одні уживають л, инші в: дôлъ, вôлъ, стôлъ, орелъ, козелъ, оселъ, горѣлка, сопѣлка. Переміна л на в звісна в усїх славяньских мовах, передусім словінській і словацькій. Змягчене ль не може перейти на в[1]).

---

[1]) Увага до сеї партії заслугує на наведенне в цїлости: „Рускій языкъ стремитъ за перевагою самогласныхъ надъ согласными, якъ тое

Другий рід переміни букв походить від улекшення виговору. Для лекшої вимови переходять сильні перед слабими в слабі, а слабі перед сильними в сильні, слабий співзвук на кінці слова вимовляєть ся як відповідний йому сильний, щоби виразнійше відбив ся звук, слабі і сильні з, с, д, т виговорюють ся перед шипячими як відповідні їм сичачі ж, ш, ц, ч. „Щоби уникнути трудного довымовы стеченья буквъ дт, тт, гт, кт, перемѣняются такожъ д, т, въ неопредѣленнымъ наклоненію на с, н. пр. веду — вести; плету — плести; а гт, кт, на ч; н. пр. зам. могти, бѣгти, лягти, пекти, втекти, товкти (якъ часомъ на Украинѣ уживаютъ) говорится звычайно по руски: мочи, бѣчи, лячи, печи, втечи, товчи". Ще одна важна переміна дієть ся при деклінаціях і конюґаціях. Перед мягким ѣ (є) і тонким е, „котре въ тôмъ случаѣ за є уважатися мае і перед и (ь) в приказовім способі „перетворяются по правилахъ граматики сичущû з, с, ц на одповѣднû имъ ж, ш, ч; а гортанныи г, к, х часомъ въ мягкû зь, ць, сь, а въ иншихъ случаяхъ въ ôдповѣднû имъ ж, ч, ш". Се іллюструє автор численними примірами. В 1 відм. мн. „задержуютъ г, к, х, бо наступающе по нихъ и грубше гомонитъ нибы ы, для того передъ тымъ грубымъ звукомъ ж, ч, ш, котрû (за) заступники смягченои буквы уважатися повинны, стояти не могутъ". Ґрупи ск і ст переходять на щ, а „зубовû д и т перетворюются въ ж (або дж) и ч".

Не тілько букви, але часом і склади переміняють ся „въ выговорѣ народнôмъ": ведмѣдь-медвѣдь, колопнѣ-коноплѣ, намастырь-монастырь, намисто-монисто, тверезый-трезвый. И переміняєть ся в й у словах: йду, йму, передусім, як сї слова починаються приіменниками: за, по, при, вы, вô, дô, прô, обо, зô, надô, пере, ôдô (зайду, выйму, вôйду, дôйду). „Часомъ такожъ яко союзъ и на й перетворюєся". Приіменник у переходить на в: вже, вмеръ, вчивъ, въ мене; на відворіт в переміняєть ся на у: у лѣсѣ, услѣдъ, учера, усе, узявъ.

Для лекшої вимови вставляють ся також о й е. Жіночі іменники на тва, гла й ка приймають в 2 відм. мн. о, на тла, тра,

доводить полногласіе(,) н. пр. волосъ, колосъ (власъ, класъ)(,) берегъ, теренъ (брегъ, тьрнъ) — для того любитъ кôнчити слова самогласною, н. пр. будемо, маємо, буде, мае, зам. будемъ, будетъ; церква, морква, Покрова, зам. церковь, морковь, Покровь, або якъ декуда говорятъ: ходи', роби', носи, ходя, нося, робя, Днѣпро, дѣдо, зам. ходитъ, ходятъ, Днѣпръ — такъ съ тои причины и лъ смѣняе(ся) на в, котро гомонитъ подобно до у".

вця приймають **е**; середнї іменники на кно, гно прибирають тамже **о**, прочі на но, ло приймають **е**. В прикметниках „въ усѣченой формѣ" вставляєть ся також **е** (воленъ, годенъ, силенъ, мутенъ, вѣренъ) з виїмкою прикметника: крѣпокъ. Противно мужеські іменники на окъ, оръ, оть, отъ, овъ, евъ, ець, енъ, ень, елъ, ель, еръ, есъ опускають у скісних відмінках **о** й **е** з виїмкою іменників: ясень, яворъ. Приіменники: пôдъ, ôдъ, роз, перед, над приймаютъ також вставне **о**, як слово, з яким злучений приіменник, зачинаєть ся від двох співзвуків; „часомъ приберають предлоги съ, зъ, **в**, **к** букву **о**, особенно передъ ми або передъ согласными, котрî потяжко-вымовити; н. пр. зо сестрою, зо землѣ, со мною, зо страху, во мнѣ, вôвторокъ". **Й** викидаєть ся: пôшовъ, пôти, прати, вôсько. До вставних треба зачислити також „**и** передсувне", яке додаєть ся, коли слово зачинаєть ся від **р**, **сп** або **зв** (ирцы, ирчю, ирчете, ирзати, Испасъ, изврôръ). До вставних зачислює Головацький також **о** й **е**, „котрî при плавныхъ согласныхъ **л** и **р** ставляти звыклисьмо", дальше повноголос і кінчить ось як: „Суть слова, котрî при **л** и **р** тôлько одно **о** або **е** вставне пріймаютъ: н. пр. солнце (сонце), тор(г)ъ, слеза, терти. При тôмъ уважаєся, що тоє **о** и **е** въ однихъ словахъ передъ **л**, **р**; въ другихъ по **л** (в), **р** вставляєся: н. пр. торгъ, повсть, вовна, персть, шерсть, мерти, терти, жерти, дерти, перти, кротъ, кроткій, скромный, плоскій, плохій, слеза, гребля".

До співзвуків, які вставляєть ся, „де легша вымова того вымагає", зачислює Головацький: **в** в таких словах, як область, схôдъ, **б** (гину), **п** (усну), **д** (сêмъ), **с** (пряжка), **г** (инодѣ, тоди, де), **т** в 3 ос. одн. теп. й буд. ч., **д** і **т** в минувшинї, коли перед **в** має стояти (сѣвъ, клавъ, замѣвъ), **л** в минувшинї одн. по співзвуцї (пѣкъ, рôсъ) з виїмкою випадку, коли перед ним стоїть **д** або **т**, вкінцї „въ словѣ сердце такожъ **д** невымовляютъ, но пишеся звычайно, бо въ походныхъ н. пр. сердечный, серденько чути го". Вставними співзвуками називає Головацький **л** і **н**. **Л** вставляєть ся в 1 ос. одн. теп. й буд. ч. та страдальних дієприкметниках і „декуда въ именахъ на **ье**" (здоровлье), а **н** а) перед самозвуком у словах: снѣдати, снискати, внушити, зануздати, б) перед дієсловом „имати (яти)", зложеним з приіменниками: ôд, за, на, в (тут **і**: выньмати, наньмитъ), в) в 2, 3, 6 і 7 відм. особового заіменника обох чисел по приіменнику. „Выкидованья буквъ черезъ сокращеніе въ рускôмъ мало уживаєся, бо и сокращенія не любитъ повноголосный рускій языкъ"; дехто скорочує **ею**, **ою** на **е͡у**, **о͡у** (моєвъ душевъ), а далї:

моего-мого, обои-обѣ, твоя, твое-тва, тве, чистую-чисту, бьешь-біешь, пью-пію, лью-лію, лѣю).

Звучня кінчить ся в рукописи коротенькими замітками про титлу й наголос. Друга часть граматики „о словопроизведенію“ починаеть ся компілятивними замітками „о словахъ вообще“, льоїчним поясненнєм девятьох частий мови, а дальше вступними увагами про іменник, його рід і поділ. З тих заміток відмічу закінчення збільшених і здрібнїлих іменників; перші прибирають окінчення: ище, иско, другі на мужеський рід: ецъ, икъ, окъ (іокъ), чикъ, ко (енько, онько), цьо; на жіночий: ка (онька), очка, иця, инка, ечка, ичка; на середнїй рід: це, ко, чко, тко. Жіночі здрібнїлі зміняють деколи й рід (дѣвка-дѣвча). При зменшенню перед **к** переходить **х** в **ш** (мушка), **к** в **ч** (тычка), а **г** в **ж** (нôжка). Жіночі на **ь** приймають при зменшенню окінчення: ка, ця, очка. До здрібнїлих іменників належить також „ласкательны представленія предметôвъ“ мужеських і середнїх на: онько, енько, жіночих на: онька, енька, ечка, ѣчка, ця, иня, уня. Вони показують „пещеннôсть або нѣженнôсть“ предмету, на відворіт „уничижительныи“ на: ище, ина, иско, ора (дѣдора) показують „маловажнôсть, ничтожнôсть або взгорду“. Також іменники на **ло** треба ту зачислити: мазайло, подригайло, замахайло, мѣняйло. Що Головацький довше задержав ся над збільшеними та здрібнїлими іменниками, мотивом сього, що „увеличованье и уменшованье тое е якобы постепеннôсть именъ, съ чого показуеся велика мягкôсть, погибкôсть, нѣжнôсть, и изобилье языка рускиго“.

Хоч славянські мови не знають члена (articulus), „однакже въ закôнченіяхъ именъ вообще е розличіе рода(,) котре заступае властивый членъ“. Кождий рід мае свое питоме закінчення, яке називаеть ся членом. Слова, які втратили се „членороздѣліе“, зовуть ся безчленними в протиставленню до членних. Приналежність до роду означуе ось як Головацький: мужеського роду е імена животних предметів мужеського пола й неживотних тай уявних на **ъ**, **й** і сї на **ь**, що мають в 2 відм. одн. **а** (я) або **у** (ю); жіночого роду е імена животних предметів жіночого пола та неживотних і уявних на **а**, **я** і сї на **ь**, що мають у 2 відм. одн. **и**; середнього рода е імена животних предметів, „въ котрыхъ не показане розличье пола або котрî означаютъ мале звѣря“ і неживотних тай уявних на **о**, **е** й **я**, що приймають вставне **ен**. Примітки до сих правил доповнюють їх: імена животних предметів, які означають породу якихбудь животних, приймають рід по закінченню (окунь

муж. р., щука жін. р.); здрібнїлі і збільшені іменники задержують рід корінного слова, тільки жіночі на иско, ище вживають ся по значінню в жіночім, а по закінченню у середнїм роді (тая і тое бабище); також деякі збільшені мужеські вживають ся і в середнім родї (той і тое конище), а мужеські на ина в жіночім роді (той і тая конина, волина).

Хоч ь є ознакою мужеського роду, одначе є богацько слів на ь також жіночого роду. „Много сихъ слôвъ такимъ способомъ утворилося, що первообразну свою форму (повну, правильну) перемѣнили черезъ усѣченіе. Що тое такъ повстало(,) доводятъ двоякіи види доси въ декотрыхъ словахъ женск. рода уживанѣ: а именно въ повнôй формѣ: пѣсня, яблоня, басня, куделя, постеля, долоня; дебря, гôлья, тростя; брова, вѣтьва, редьква, церква, любва, бруква, морква, хоругва; гуща, сѣча; жердя, мастя, мыша, и въ усѣченой формѣ на ь пѣснь, яблôнь“. Богато з них уживаеть ся у мужеськім і жіночім родї, в муж. р. 2 відм. я, а, у (ю), в жін. и (лебêдь, звѣрь, вошь, мышь, поломêнь, бôль, бричь, колодязь, мôль, курень, рысь, козырь, путь).

На взорець Востокова ґрупуе і Головацький іменники на ь жін. р. Такими є: корінні, похідні від дїєслів, дієприкметників, числівників і іменників, похідні на овь (а), на адь, ядь, на сть, ть, чь, (від дїєслів), на ость (есть), на ежь (ѣжь) або ошь, на ань, ень (ѣнь), на онь, на знь, снь і на ль. Переміна закінчень для означення роду вживаеть ся тільки в іменах животних предметів, де жіночий рід творить ся від мужеського при помочи закінчень; а, ьа, ка, ôвка, иха, иця, ниця, иня (кума, гостя, игуменья, сусѣдка, швабка, Жидôвка, своячина, своячениця, ковалиха, кухарка, такачиха, ткаля, швaля, швачка, Нѣмкиня). З окінчених на а, я є мужеського й жіночого роду; порука, сирота, рôвня, плакса, недбайла, бéкса, забіяка, пронôза, зѣвака, кривовяза, довгорука, кровопійця, мѣхонôша, невѣжа, недôтика, ненаѣда, проныря, пянюга, пяниця, святôша, убійця, заволока, зайда, волокита, калѣка, лотôка (лоточиголова), завернйголова, нелѣпа, звяжйрука, нерôба, примха.

По зясованню, які іменники мають тільки однину, а які тільки множину, переходить Головацький до відмінків і до деклїнацій, яких у іменників пять. Відміна скрізь народня, а перегляд деклінацій подає гарно отся „Таблиця Склоненій“, взята з рукописи.

Таблиця Склоненій.

		Єдинственное число							Множественное число						
		Именит.	Родит.	Датель.	Винит.	Звател.	Творит.	Предлож.	Именит.	Родит.	Дательн.	Винит.	Звател.	Творит.	Предлож.
Членніи	I. Склоненіе муж. рода на ъ, ь, й, (о(,) їо)	панъ	а	у (ови)	а	е	омъ	ѣ (у)	ы (ове)	ôвъ	амъ	ôвъ	ы (ове)	ами	ахъ
		стôлъ	а	у (ови)	ъ (а)	е	омъ	ѣ (у)	ы	ôвъ	амъ	ы	ы	ами	ахъ
		(пѣсокъ)	у	у (ови)	ъ	у	омъ	у	и	ôвъ	амъ	и	и	ами	ахъ
		король	я	ю (ёви)	я	ю	емъ (їомъ)	и (ю)	ѣ	êвъ (ѣвъ)	ямъ	êвъ (ѣвъ)	ѣ	ями	яхъ
		ясень	я	ю (еви)	ь (я)	ю	емъ (їомъ)	и (ю)	ѣ	êвъ (ѣвъ)	ямъ	ѣ	ѣ	ями	яхъ
		колодѣй	я	ю (еви)	я	ю	емъ (їомъ)	ю (ѣ)	ѣ	êвъ (ѣвъ)	ямъ	êвъ (ѣвъ)	ѣ	ями	яхъ
		гай тато, дядьо	ю (я)	ю (еви)	й	ю	емъ (їомъ)	ю (ѣ)	ѣ	êвъ (ѣвъ)	ямъ	ѣ	ѣ	ями	яхъ
	II. Склоненіе жен. рода на а, я	пчола	ы	ѣ	у	о	ою (овъ)	ѣ	ы	ъ	амъ	ы (ъ)	ы	ами	ахъ
		верба	ы	ѣ	у	о	ою (овъ)	ѣ	ы	ъ	амъ	ы	ы	ами	ахъ
		зазуля	ѣ (и)	и	ю	е (їо)	ею (евъ, їовъ)	и (ѣ)	ѣ	ь	ямъ	ѣ	ѣ	ями	яхъ
		(зоря)	ѣ (и)	и	ю	е (їо)	ею (ою) (овъ)	и (ѣ)	ѣ (и)	ь	ямъ	ѣ (и)	ѣ	ями	яхъ
		змія	и	ѣ	ю	е (їо)	ею (евъ, їовъ)	ѣ	(слсгоудар)	й	ямъ	ѣ (и)	ѣ	ями	яхъ
		стая	и	ѣ	ю	е (їо)	ею (евъ, їовъ)	ѣ	ѣ	й	ямъ	ѣ (и)	ѣ	ями	яхъ
	III. Склоненіе середн. род. на о, е	чадо	а	у (овп)	о	о	омъ	ѣ (у)	а	ъ	амъ	а	а	ами	ахъ
		тѣло	а	у (ови)	о	о	омъ	ѣ (у)	а	ъ	амъ	а	а	ами	ахъ
		игрище	а	у	е	е	емъ (омъ)	ѣ (у)	а	ъ	амъ	а	а	ами	ахъ
		(поле)	я	ю	е	е	емъ (їомъ)	и (ѣ),ю	я	ь (ей)	ямъ	я	я	ями	яхъ
		имѣнье	я	ю	ье	е	емъ (їомъ)	ю	я	ій (ей)	ямъ	я	я	ями	яхъ
		намѣреніе	я	ію	іе	іе	іемъ (омъ)	ію	ія	ій	іямъ	ія	ія	іями	яхъ
Nечленніи	IV. Склоненіе жен. рода на ь	гусь	и	и	ь	е	ею (евъ)	и	и	ій (ей)	ямъ	и	и	ями	яхъ
		кôсть	и	и	ь	е	ею (евъ)	и	и	ій	ямъ	и	и	ями	яхъ
	V. Склоненіе серед. р. на мя со встав. ен и а, я со вст. ат	племя	ене (и)	ени	я	я	енемъ	ени	ена	енъ	енамъ	ена	ена	енами	енахъ
		паня	яте (и)	яти	я	я	ятемъ	яти	ята	ятъ	ятамъ	ята	ята	ятами	ятахъ
		лоша	ате	ати	а	а	атемъ (їо)	ата	ата	атъ	атамъ	ата	ата	атами	атахъ

Відступлення від взірців відміни є або загальні, розширені на всі або численні відмінки, а „походящіи изъ законôвъ выговора и правописанія“, або частинні, властиві тільки деяким відмінкам. Не повторюючи поглядів, знаних із звучні, доповнюю тільки новими даними обсяг знання української мови в Головацького. **Ж, ч, ш, щ** в деяких наріччях уважають ся мягкими, в деяких твердими; в галицькім і гірськім нарічію кажуть: нôжь, ножя (є), нôжь, ножю, ножîомъ (емъ), ножѣ, мн. ножѣ, ножôвъ, ножямъ (емъ), ножѣ, ножѣ, ножями, ножяхъ; в волинсько-подільськім нарічію стоїть по шипячих в 2 відм. **а, у**, але в 3 і 6 відм. одн. та 1 відм. мн. „показуєся зовсѣмъ мягкôсть шипящихъ, бо уживаютъ мягкй и тонкй самогласнй н. пр. ножеви, колачемъ, товаришѣ, плащѣ“. Буква **ц** в відміні мягка в наших словах, тверда в чужих. Коли приходить ся випускати вставне **е** по **л**, замісць **е** кладеть ся **ь**, отже **л** мягчить ся (льва); „при є вставне **е** выкидаєся а **й** остаєся н. пр. наемъ, найму“. Деякі іменники переходять з мягкої деклїнації до твердої (Господь), велике число неживотних іменників має в 2 відм. одн. **у**, „Христосъ“ має в 2 відм. „Христа“, деякі „уживаются часомъ въ множеств. числѣ въ формѣ на **а** среднихъ: голосъ, голосà и **ы**, лѣсъ, лѣса, рукавà, волосъ, à“. Іменники: братъ, брусъ, клинъ, клокъ, кôлъ, колосъ, кочанъ, лубъ, прутъ, сукъ, черепъ, батôгъ, листъ, обôдъ, камень, корêнь, уголь мають окрім своєї форми і **ья** як збірні: брусья, батожья. Закінчені на -анинъ мають в 1 відм. мн. **е**, 2 відм. мн. іменників на **ь** і **ъ** кінчить ся часом на **ей** (мужей, ножей); „при рахубѣ уживаєся такъ якъ именит. єдинст. ч. — н. пр. пять аршинъ, десѣть разъ, сорокъ локотъ“, але й „аршинôвъ“; іменники на инъ уживають ся в 2 відм. мн. „усѣчено“ (мірянъ); **я** в 6 відм. мн. часом опускаєть ся (людьми, рôльми), а „великдень“ вкладає в скісних відмінках **о**. В 5 відм. одн. мають **у**: іменники закінчені на шипячі, гортанні (з виїмкою божих і людських імен), **ь, й** і **ц** (з виїмкою животних: хлопче). 7 відм. на **у** мають закінчені на шипячі, гортанні і **ь й ьо**, хоч закінчені на шипячі мають в 7 відм. також **и**, а на гортанні також **ови**, прим. у садкови, „но тоє рѣдко уживаєся“. З закінчених на **ь** мають деякі в 2 відм. мн. **ій** (коній), „въ Галицк. и Гôрск. нарѣчію часомъ творятъ въ дат. паде. на омъ, коньомъ, гостьомъ, воломъ, псомъ, або перемѣняютъ на **і**, волôмъ, коньôмъ, гостьôмъ або конѣмъ, гостѣмъ“; в 6 відм. іменники на **ь** і деякі на **ш** викидають **а** (кôньми, грôшьми), а 7 відм. на ахъ „въ гôрскимъ и гал. нар. часомъ уживаєся на ѣхъ“ (волѣхъ, конѣхъ). В галицькім нарічію в 3, 6 і 7 відм.

мягкого закінчення переміняють я або а по ж, ч, ш, щ на є (гостьємъ, емъ, ьєми, ьєхъ, ехъ).

Іменники другої деклїнації на жа, ча, ша, ща мають в галицькім нарічію також ою: рожею (ою), гущею (ою). В галицькім і гірськім нарічію скорочуєть ся в 6 відм. ою, ею на овъ, евъ (іовъ), ꙋ҃, еу. Щоби усунути трудну вимову, вставляєть ся в 2 відм. мн. межи співзвуками та по самозвуцї перед й „бѣліи" о й е, одначе „єсли не трудно, то и три согласнӣ обходятся безъ вставнои самогл." (сестръ, искръ); не вживають вставного самозвука також іменники, що мають перед окінченнєм а зубні д, т або сичачі з, с, „особливо составнӣ зд, жд, ст, тв" і мужеські на ця (убійць). Жіночі іменники на жа, ча, ша вживають ся зі вставкою і без неї (рожей, тучей і рожь, тучь, гущь); мусять мати вставку е (і) іменники, які мають ь перед окінченнєм я (судей, статій). Часом і по однім співзвуцї вставляєть ся е, прим. зорей, воней, пеней, тоней для ріжницї від слів: вонь, пень, тонь, а закінчені на ля, ня деякі не приймають вставки (куля, паня). „Часомъ уживаютъ изъ мужескимъ закôнченьемъ на ôвъ; н. пр. бабôвъ, землѣвъ, панôвъ". В 6 і 7 відм. мн. виступає і закінченнє єхъ, передусїм по ж, ч, ш, щ.

У третїй деклїнації є необхідною вставка в односкладових іменників (донъ (денъ), золъ, сотъ), а в іменниках з мягкимъ окінченнєм е (і), прим. оружей, имѣній; не потребують вставки іменники на здо, сто й похідні на ско, ство. Побіч полей, морій, горей говорить ся і: пôль, морь. Середні іменники на ко, це приймають у деяких відмінках множини вид мужеських (облакооблакôвъ, сонцѣвъ); деякі на о, що вживають ся і в мужеськім роді, мають у 1 відм. мн. ы й а (облаки-а, мѣняйлы-а, замахайлы-а). Побіч: уши, ушей кажеть ся і: уха, ухъ або ухôвъ, а „око" в значінню ваги відміняєть ся правильно. Іменники: небо, чудо, диво прибирають у множинї склад ес.

Що тикаєть ся четвертої відміни іменників, тут уживаєть ся вставка в 1 і 6 відм. одн., в галицькім і гірськім нарічію скорочуєть ся окінченнє 6 відм. на евъ, на відворіт деякі іменники мають у 6 відм. одн. ію замісць скороченого ью, а два іменники: матерь і дочерь зберегли тілько в скісних відмінках старинний вид, але форми: дочерь і дочь рідкі, заступають їх: дочка, донька. Середні іменники на мя пятої деклїнації вимовляють ся „въ малорускôмъ языцѣ" „съ вложенымъ н: вымня, имня, сѣмня, тѣмня; а такимъ чиномъ въ косвенныхъ падежахъ здается, якобы лишень вставне е додавалося". Деякі іменники відміняють ся як

закінчені на е, особливо в галицькім нарічію, де я вимовляєть ся як є: имя (имье), имя, имью, имьемъ. Іменник „дитя“ переходить у множині до другої деклїнації, в 3 і 7 відм. виступає також окінченне ю (телятю, лошатью). „Нѣкоторіи имена сеи породы продовжаются вставкою ен, котре властиво перемѣнилося изъ носового ѧ“ (гусенята, вовченята, чортенята, жиденята). В галицькім і гірськім нарічію переходить е на ё (лошатёмъ), а я по співзвуції й а по ж, ч, ш, щ виговорюєть ся як є.

У вступних увагах до прикметника задержуєть ся Головацький при поділї прикметників над прикметниками якости, які мають повну й скорочену форму. Ся остання повстає при помочи вставки о перед к, як що стоять перед ним губні б, в, п, м, язикові н, л, р, зубні д, т, сичачі з, с або гортані г, х, а при помочи вставки е перед н з якимбудь попереднїм співзвуком. Прикметники якости можуть мати оба закінчення у всїх родах, але „не при всѣхъ прилагательныхъ усѣчена форма уживаєся“. Окрім степеновання прикметників можна виразити слабшу якість окінченнями: оватый, іоватый, змягченнє і здрібненнє закінченнями: енькій, ичкій, сильнїйшу прикмету приставками: пре, дуже або вельми, обмежене зменшеннє приставками: по й при (потѣсный, прикороткій), а „ячество предмета въ докладнѣйшѣмъ положенію“ словом „саме або самый“ (саме добрый, самый довгій). По поділї прикметників на „повніи“ з окінченнями: ый або ій, ая, оє (ее) й „усѣченїи“ з закінченнями: ъ або ь, а (я), о, е (е) наступають три деклїнації прикметників: з твердими закінченнями, мягкими та скорочених. При степенованню висновує автор отсї правила: 1) як перед шій стоїть к або з з попереднїм співзвуком, опускають ся з виїмкою: вузшій, низшій, близшій, тяжшій, 2) закінчені на гій з попереднїм самозвуком переміняють у вищім степені г на ж (убожшій), а 3) з попереднїм співзвуком викидають г (довшій), 4) закінчені на окій, екій викидають склади: ок, ек, а 5) прикметники на вый, дый, лый, ный, рый, тый прибирають у вищім степенї ѣйшій, передусім, коли перед тим окінченнєм стоїть який співзвук.

З числівників степенуєть ся: одинъ, одинѣсѣнькій і первый, первѣйшій, найпервѣйшій. Як партія про прикметники, так і розділи про числівник і заіменник побудовані на народнїх видах. Особові заіменники мають повнїйшу й коротшу форму. „Перва форма уживаєся, коли тому мѣстоименію хочемо дати бôльшу выразительность, н. пр. то до тебе говорится(,) не до мене“, в инших випадках кладеть ся скорочені види. В галицькім і гірськім нарічію уживаєть ся у 6 відм. скорочених видів: мновъ, тобовъ. невъ. На

Україні перемінюють у деяких околицях в 2, 3 і 4 відм. є на ïо (ïого, ïому, нïого, нïому). Приіменники розділюють часом зложені заіменники, прим. ни до кого.

Вступні замітки до дієслова в рукописи представляють відмінний текст від того, який надрукований, і значно ширший, але саме оброблення конюґації що до докладности уступає значно перед друкованою граматикою (в рукописи тільки головна схема) і тому я опру ся на останній. На підставі творення дієіменника ділить Головацький слідом за иншими граматиками дієслова на 6 кляс. В першій клясї додаєть ся окінчення дієіменника впрост до кореня, в другій за помочию ну, третїй ѣ (е), четвертій и, пятій а, а в шестій за помочию у...а (ов...а). Конюґацій три; до першої зачислюють ся дієслова, що кінчать 2 ос. тепер. ч. на ешъ, до другої — на єшъ, а до третьої — на ишъ. Конюґацію розпочинає відміна дієслова „бути". З приміток до сеї відміни довідуємо ся, що в гірськім нарічію уживають в 1 ос. мн. закінчення е (єсме, булисьме), а на Україні закінчують 3 ос. на мягкий знак; що в гірськім нарічію і деяких околицях перемиської землї скорочують: будешъ, буде, будемо на: бешъ, бе, беме, бете, як „чуєшъ" на чешъ; що в західних округах Галицької України й по більшій части Угорської творять види від быти, міжтим у східних округах Галичини, також на Волині, Поділю і Україні від бути; вкінці що в горах південно-східньої Галичини говорять в 1 ос. одн. умовного способу быхъ зам. бымь, у множині быхмо[1]). Взірцї конюґацій: везу, вяну для першої, знаю, орю для другої, а смотрю, хвалю, держу для третьої. Відміна народня. Примітки дають деякі дані для діялектольоґії. В наддністрянськім нарічію вимовляють а і я по ж, ч, ш, ш як є. Над Прутом на Покутю скорочують 1 ос. мн. минувшнни на: ма́лимъ, ходи́лимъ, 3 ос. на: хо́дл', но́сл'. „Въ гôрскôмъ нарѣчію люблятъ такожъ закôнченія временъ скорочати; и такъ говорятъ (опускаючи придыхъ — й — або — є —) въ настоящ. времени н. пр. спѣва-у, спѣва́-ешъ (або спѣвашъ), спѣва́тъ, спѣва́ме, спѣва́те, спѣва́утъ"; в приказовім способі: ходь, нось, ходьте, носьте. В гірськім і наддністрянськім нарічію опускають часом по губних співзвуках вставне л. У волинсько-українськім нарічію виговорюють 3 ос. теп. ч. обох чисел і 2 ос. прик. сп. мн. мягко. Також опускають у другій конюґації в 3 ос. одн. є (зна, спѣва, просыха). Конюґацію закінчує відміна неправильних дієслів: ѣсти, повѣсти, дати, ити, ~~ѣхати~~.

---

[1]) Як. Головацький: Грамматика Руского Языка, ст. 160.

Дієприкметник почислений як осібна часть мови, а числівник зачислений до прикметників. Граматика кінчить ся чотирма невеличкими розділами про невідмінні части мови.

Струя прояв народньої мови ширша в Головацького, нїж у граматицї котрогобудь з попереднїх граматиків, навіть Лозинського, якого підручник дуже часто ставав у пригоді Головацькому. І своєю народностию перевисшає граматика Головацького всї попереднї. З чужих граматик, поперед усього великоруських, користав найбільше з граматики Востокова.

На жаль граматика Головацького лишила ся без дальших двох частин. Правда, в виділї для мови тай історії „Матицї“ ухвалено просити автора, щоби доповнив свою граматику в переконанню, що по такім доповненню одержали би й дві перші видані частини свою вартість[2]), але сїй просьбі не вволив Головацький ніколи. На цікавих матичних зборах 1864 р. ось як обяснював Головацький повищу справу та звязане з тим внесеннє комісії, аби граматику Головацького роздати даром для шкіл обох епархій, бо вона не має тепер жадного покупу: „Моя граматика, говорив Головацький, була написана на зазив Матицї 1849 р., бо тодї не було жадної граматики. Граматику видруковано так скоро, що менї з під рук рвано аркуші до друку, наслїдком чого ледво половина видрукувала ся, а не минув місяць, уже була готова звучня. Але що мене в 1849 р. покликало вис. мінїстерство до комісії правничої термінольоґії до Відня, здержано друк, а що була велика потреба книжок у школах, постановив матичний виділ на повних зборах перший випуск моєї граматики оправити й дати до продажі. Пізнїйше, як я вернув із Відня, доповнив я то, що задумав, науку про види, а потім оправлено першу часть, зложену з двох випусків т. є звучнї і морфольоґії. Тому, хто купив перший випуск, не купував уже другого випуска; а так позістали без сумнїву неповні примірники на складї. Зі сеї то причини непорозуміннє. Одначе тут у виділї мови й історії говорено, що тому, що до моєї граматики недостає іще „словообразованія“ і синтакси, я мав би доробити ті дві части, а так доповнити твір. Я заявив охоту доповнити мою граматику, але під умовою, що її заведуть у школах. Та що виділ сказав, що її цїна й так дуже низька, бо разом оправлена коштує тілько 20 кр., як вийшли би дві дльші части в другім томі, розмірна ціна всьої граматики була би не вище 50 кр. А звісно, що граматики припуска-

[1]) ibidem, стор. 184—185.
[2]) Науковый Сборникъ, Львів, 1865, ст. LXI.

ють ся у ґімназіях тілько через учительські збори; а коли нині не жадають моєї граматики й коли тепер нема на неї покупу, се діеть ся із тої причини, що в ґімназіях завели другу, повнїйшу граматику, а се п. дра Осадції"[1]). На поясненнє Осадції склонював ся навіть Головацький доповнити свою граматику відповідно вимогам сучасної лінґвістики й нашого письменства й видати се доповненнє в числї 3000 примірників, бо таке число граматик Головацького остало на складї з друкованих 10.000, але така готовість Головацького була навіть безпредметова там, де можна було говорити про виготовленнє цілого підручника відповідно вимогам тодїшнього стану лінґвістики. Зрештою ся готовість ледви чи була й щира й можна догадувати ся, що причини невикінчення граматики в свій час треба шукати деинде, а саме в новім курсї національних поглядів Головацького. Недвозначно промовляє за таким здогадом участь Головацького в конкурсї з 1851 р. на граматику української мови.

(Кінець буде).

Miscellanea.

Ще до портрета Мазепи.

Теперішній властитель портрета Мазепи, опублікованого в ХСII т. Записок, п. Володимир Бутович надіслав з приводу уміщення його деякі відомости, не безінтересні для оцінення його вартости.

Портрет сей з давна переховуєть ся в родині Бутовичів, і, як здогадуєть ся п. В. Бутович, може походити від ґенерального осаула Бутовича, записаного в помяннику Мазепи, перехованім у Переяславі. Між родинними памятками переховувало ся сїдло Мазепи насїкане золотом і пара таких же пістолєтів — їх покрадено недавно, і зістала ся тільки золота бляха нагрудна кінська з гербом Мазепи. Портрет Мазепи згадуєть ся спеціально в духовиці сина згаданого ґенерального осаула. Орден і стяжка св. Андрія домальовано на портреті в першій половині XIX в., зробив се доморідний артист з кріпаків ґен. Репнїна, і він же замальовав досить незручно риси на портреті, що потріскав уже. Надпись, що читаєть ся на відворотній стороні портрета, зроблена рукою прадїда теперішнього властителя, що вмер в глубокій старости в 1820-х роках.

В. Бутович задумує зняти пізнїйші додатки з портрета (звізду і стяжку) і в сїй відреставрованій формі передати в оден з українських музеїв. (Тепер портрет виставлено в київськім міськім музеї). Се, справді, було б дуже добре.

М. Грушевський.

Два недруковані вірші Івана Головацького.

Віршова спадщина Івана Головацького невеличка. Його віршові складання належать до того часу, коли його злиденне жите окрилювала ідея розвивати на взір инших Славян свою мову, рідну літературу й він виступав рішучо проти великорущини в українськім письменстві. Трохи не цілий віршовий доробок Івана Головацького переховуєть ся у непаґінованім зшитку з 15 записаних карток 16^0, оправленім в мягкі окладинки, в бібліотеці „Народного Дому" у Львові під ч. XII рукописного відділу. Чужою рукою зазначено над віршами, чи що „было" чи „не было напечатано". Одначе при сонетах п. з. „Торжество Славы" невірна замітка, що „не было напечатано, только нѣкоторыя строфы". Сї сонети видрукував Головацький в другій части „Вінка", тілько з переставленими першими рядками. Зі сього зшитка взяв я і ті два вірші, які друкую низше.

Ґенезу рукописних сонетів „Торжество Славы" пояснює замітка до них, характеристична для Івана Головацького; „Моє искреннѣйше желанье, стоїть тут, щоб' Велика Княгиня Ольга Николаєвна и Архивоєвода Австрійскій Степан Іосифовичь побрали ся, пôддало менѣ гадку до сего пѣнія, де их вѣнчанье яко „Торжество Славы" опѣваю; но пожаль ся Боже; бо и се виджу на ничѣм розôйдет ся, як много инших сердечных желаній моих! — бо нинѣ читав єм, що наслѣдник Виртемберскій заручив ся с Ольгою в Палермѣ". Мотив видрукування тих самих сонетів ось який: „Вторôкъ (7/19 цвѣтня) сôйшла ся наша свѣтлая недѣленька съ празднованіємъ рождественного дня Єго ц. к. Величества нами милостиво владѣючого Цѣсаря Фердинанда I. — Въ таку свѣтлую недѣленьку кому бы то не заграло сердце радостною благодарностью помня на всѣ добродѣтели, котори Єго Величество всегда, а уже найбôльше сего торжественного дня Христова на нашу Галицку краину милостиво зôслати сподобилъ".[1]) Коментарі до сього зіставлення, здаєть ся, зайві.

Вірші Івана Головацького походять з часу межи 1841 а 1846 р., докладнійше в рр. 1841, 1842, 1845 і 1846. Правда, в „Зор-і Галицк-ій" яко Альбум-і на годъ 1860" надрукований його віршик „Тайная любовь (стор. 145), але се переклад з німецької мови поезії „Geheime Liebe" з поправками, а на-

[1]) Вѣнокъ, II, стор. 213.

віть перерібками самого редактора Дідицького.[1]) На скілько орігінальні вірші Івана Головацького, можна би відповісти, коли пошукати би за їх первовзорами в сучасній славянській поезії. Вони цікаві раз тому, що ті з його віршів мають сяку-таку вартість, в яких чути відгомін народньої пісні, а потому вони в добрій половині забарвлені патріотичними, славянофільськими та загально-полїтичними алюзіями.

Журная голубка.

Ой, гукае по пôд неба
Голубка сивенька:
Доле ж' моя нещасная,
Що чинити 'нинька?
  Мои дѣти первѣстнiи
  Як щастливи були!
  Нинѣ глянешь на недолю —
  Сльозы свѣт затрули.
Хочь племенни, та й здорови,
Годѣ им взлетѣти:
Ни на Бескид, Буг, ни Днѣстер,
Своих розглядѣти.
  Гляньте ж' брат на брата свого,
  Станьте ся витати;
  Бо з одного 'сьте гнѣздонька, —
  Се вам кажу, мати.
Ой, не раз то, кôлько тямит
Сивая головка —
Нас займав кобець поганый,
Що й ще днесь помовка.
  Та помовка — бо забути
  Се головцѣ трудно:
  Пили кровцю, тѣло дерло —
          [(sic! дерли)
  Що аж' серцю нудно.
Дерли скôру живцем тѣлу,
Кровцю проливали;
А занявши бранцѣв турму,
К сонцю утѣкали.
  А шо ж' 'нинѣ на ту нужду
  Сиротам казати?
  Дома сокôл выродив ся,
  Ворог нашь завзятый.
Бо не диво чужородцям,
Що на нас въѣдают:
Але ж' бо соколы братья,
Он, за Вислов лѣтают.
  По над Вислу, по над быстру
  Хиженько лѣтают;
  Моих дѣтій голубочкôв
  Крыльми розганяют.
Та й не досыть допѣкают
Яструбы домашни —
Ще в полудень орлы сѣри,
В пôвнôчь совы страшни. —
  А все дѣтям примовляют,
  Гоначи в чужину:
  Перекиньте сь' в орлы, совы,
  Забудьте родину.
А я ж' бачу — рôдна мати,
Ваши сльозы, туги:
Як насильно выганяют
На чужи послуги.
  Навѣть вам не льзя гукати,
  Як вашь рôдъ гукае:
  Так помнѣте ж', що се мати
  До вас промовляе:

---

[1]) Др. К. Студинський, Кореспонденція Якова Головацького в лїтах 1850—1862, стор. 497.

Голубочки не скидайте
Пѣрьє ваше красне;
Не вдягайте ворогове,
Ни миле ни власне.

Любовь в серци заховайте
Вѣрно ко родинѣ,
Меж' орлами, чи совами
В найдальшѣй чужинѣ! —

Вѣдень 1841.

И. Б. Ѳ. Г....

До Европы.

Европо! ты ся Богу злюбила,
Хочь свѣта мизинная часть:
В твоих грудех ты свѣтло зродила,
Що б' ним огрѣти всяку власть.
Но хто удасть 'вчислити недолѣ,
Яки 'всылала ти судьба?
Минули вѣки гôрких неволей,
Побѣдов скôнчила сь' борьба?
За царство Рима били сь' Римляне,
Точили потоками кровь;
Ватагов як наперли Германе,
Й хрест их не побѣдив Христов.
Чому? — Тогди бо Рим не любвою
Христа, но гордостью владав:
Чужи топтав законы ногою,
За те й тяжко Бог покарав. —
За Римом в слѣд ступали Франконы,
Далѣй на слѣпанки Герман,
С вôйнов на Сассы, Славян', Летоны́,
За синим морем Магметян.
Не вѣра, ни Христова покора,
Не заборôв дика крвожадь,
Загнала их за свѣты, за моря;
Чоловѣк им ни брат, ни зять.
Не в споминки про Арапôв бѣдных,
Що с ними дѣє сь' сей поры —
Про Индіян западных и схôдных, —
Було б' Римлянцям в укоры.
А тогди, коли сь' вôйна розбрызла
За вѣру Нѣмцѣв — чи любовь
Христова хочь искрою в них блысла,
Невинну ліючи кровь?
Згадати б' ще часы, та про наши,
Корсиканина й рôд єго:

Якои собѣ наварили кваши,
Таку съѣли — й конець всего! —
Єдна правда, едина наука
Плыве, мовь чиста ртуть для нас:
— „Не жди чужого, не будь канюка;
Насилье сь' пересилит в час!" —
Кого же 'сь полюбив, Ты Всевышній
Господине, Батеньку нашь?
Сей лукавый, тот лютый, сей пышный,
Ни на що Европы салашь!
О ни! е нарôд благословенный
В сто миліонове число:
И собов чемный, с другим смиренный,
Єго жизнь: мир — лемѣшь — ч'ресло!
Двох присудив Бог в нимже погибель:
Дивых (sic) Туркôв, чудных Мадяр;
В помсту за вѣры, языка колыбель,
Де вже лелѣяв сь' цвѣтный ярь.
О! предвѣцкій народе Славянскій,
Тобов вскресла Христа любовь!
А с нею спокôй, мир Христіянскій
Буде в Европѣ — в свѣтѣ знов! —

Вѣдень в Липни 1845. И. Б. Ѳ. Головацкій.

Подав *М. Возняк.*

Антін Кобилянський.

Кілька згадок.

Др. Антін Кобилянський, лікар, помер у Львові 8 лютого 1910, проживши 73 літ — полишаючи вдовицю і 6 по більшій части незаосмотрених дітий. Помер у шпиталї фондациї Білинських в крайнїй нуждї, забутий і своїми і чужими. А колись в молоді літа — що ж то за велика духова сила була! Які великі надії покладали на нього його приятелї Русини у народнїм зглядї!

Покійний Антін Кобилянський був перший, що мав відвагу виступити в 1861 роцї в австрійській Руси-Українї проти тодїшнього нашого лїтературного диктатора пок. Богдана Дїдицкого в брошурі, писаній чистим галицько-руським гірським (гуцульським) говором латинським чеським правописом, п. з.

„Slovo na slovo do Redaktora „Slova". Богдан Дідицький зачав був з Новим Роком 1861 видавати часопись „Слово" два рази в тиждень макаронїчною мовою, в котрім на чужім переважно німецькім складі уживав слів наших, московських, церковно-словянських, польських і т. д. І мова „Слова" була незрозуміла і зміст його мало культурний. До річи буде згадати, що 1861 р. вся руська інтелїґенція, що учила ся в Галичинї, на Буковинї і на Угорщинї в нїмецькій мові, говорила в Галичинї по польськи, на Буковинї по нїмецьки, а на Угорщинї по мадярськи. Щоби хто з інтелїґентних Русинів говорив по руськи, то се належало до великих виїмків — тим більше, що мало котрий інтелїґентний Русин володів добре руско-українською мовою, мовою рідного народу. Книжок руських не було. Історії нашого народу, писаної Русином не було. Русини читали в Галичинї по польськи і по нїмецьки, на Буковинї по нїмецьки, а на Угорщинї по мадярськи. Одже ж „Слово", майже однїсеньке[1]) руське видавництво на цїлу австрійську Русь (разом з Угорщиною), повинно було сповнити важну свою задачу, учачи австрійських і угорських[2]) Русинів чистої русько-української мови, як також історії рідного народу в Галичинї, на Буковинї, на Угорщинї і рос. Українї, про устрій конституційний, про права, які нарід руський мав здобути в громадї, в повітї,

[1]) 1861 р. виходив ще у Відни урядовий руський часопис „Вѣстникъ" — без значіня; а в Петербурзї виходила лиш „Основа" місячними книжками в росийській і українській мові.

[2]) Між галицькими і угорськими Русинами булй тодї тїсні звязи. Знаю се з власного досвіду, бо мій батько був священиком під Бескидом коло Лавочного. Родини галицьких і угорських Русинів відвідували ся посполу і жили в зажилій дружбі. Русини угорські мали тодї своїх письменників: о. Александра Духновича з Пряшова, о. Александра Павловича з Свидинки коло Бардїева, о. Стефана Мустияновича з Пилипя близь Верецьких, Антона Кралицького ЧСВВ. і других, читали їх і набирали руського духа; а інтересовали ся також галицько-руськими видавництвами. „Слово" мало чимало пренумерантів на Угорській Українї. Та все змінило ся від 1867 р., коли утворено осібне королївство угорське, в котрім за 40 лїт знищено угорську Русь-Україну і матеріяльно і духово. Колишнї богаті угорські Русини стали нинї жебраками. Всї товариські звязи між інтелїґентними галицько-руськими а угорсько-руськими родинами від 1867 р. пірвані, бо угорський ряд підозрілим оком дивив ся на тих угорських Русинів, котрі їздили до Галичини. До 1867 р. уміли в кождім угорсько-руськім селї Русини-селяне читати і писати по руськи. Нинї мадярщина все затолочила, хоч 400.000 угорських Русинів все ще говорять по руськи.

в краю, в державі, в школах, в церкві і у всіх властях державних і автономічних в Австрії (і на Угорщині).

Тим часом „Слово“ не виповнило цілком того великого завданя, калічило огидно нашу мову, писало баналюки, а не просвічувало наш загал, котрого і так держала в темноті метерніхівська система правліня.

Проти так видаваного „Слова“ виступив пок. Антін Кобилянський, тодішній студент православної теольоґії в Чернівцях, для того, бо „Слово“ старало ся наломлювати наш самостійний русько-український язик до российського. Тому що брошура „Slovo na Slovo“ давно стала бібліоґрафічною рідкістю, то незавадить подати ті гадки, які пок. Антім Кобилянський вже 1861 р. розвивав. Він м. и. пише: „...Бідкаємо сє[1]), що немає обширности і простору нарідна мова, а жесмо ревні Русини, то хочемо ї підоймити, але так незграбно і недотепно, що губили сє в старославянщині, московщині і инчих чужих мовах, убравши лиш маску нарідної мови; але вна сама від нас далека. Вна велична сама в собі; не загине фарбів краса тому, що сліпий ї не знає. Війде вна з оковів, котрі ї накладають книжники, недоуки, але війде аж тогди, як встанут в народі півці[2]) і потрафлят защебетати рідним голосом, але не ошуканим теперішних перекінчиків, таких, що з малу свого язика не знали, єго сє встидали, а тепер раптом поетами і писурчуками стали“.[3])

...„Наша, як кожда инча мова, війде і до наук і до книг, але не через таких, що її незнают, та инчу гейби на посьміх рідної робєт! Рідна мова, як до тепер була лиш для села, то через книжників, бо тоті Русини, що своі рідної мови не знают, нев ніколи не говорили і майже неговорєт, як коли що скажут або напишут, то так красно, що ледви іх мож зрозуміти“...

...„Прозираю упадок книжників, що до тепер верховодєт, а з души жичу тим, що знають жерела, керничини правдивої народности, аби як найборше вільєли благословеньство єї на инчих своїх братів, аби утворили гей сьліпим з роду очи, гей Христос. Недержу сє письменників, що за ними, за купу слів

---

[1]) Пишу дословно в тих язикових формах, як А. К. писав, лиш зміняю чеський правопис на наш теперішний.

[2]) В лютім 1861, коли друковало ся брошура „Slovo na Slovo“, Тарас Шевченко був у загалу Русинів в Австрії незнаним. — А. К. думав тут про Осипа Федьковича, котрий почав тоді чим раз гарнійше писати, як виходить з брошури „Slovo na Slovo“.

[3]) Чи не алюзія до Богдана Дідицького?

кривих, хотїли ущипнути лавр Парнасу, анї тих, що ім письменнїсть так як товста корова, що іх кормит; але знаю і держу се тих, що в тихости приготовлюют се на віщунів народу[1]), щоби переважили своіми кількома пісеньками, якби іх відали, томи, котрі тепер віходет у Львові, а неварт лиш, аби іх спалити"...

..."Ne досить, шо мова скривлена і слів купами позгортано так, шо гей на сьмітю би бродити, аби яке зерно найти в гіркій лупинї; та коби хоть зерно, коби хоть гадка яка щира поплатила працю, але нї; і тої нема, ба противне находиме брак роззору (Anschauung!) в житє, фалшиві характери не рускі, ба нїякі; а одним словом сказавши: безладний льопіт! Кому він милий? чо се ошукуєте? Чо се туманите таков закріплов ляпанинов, що непоходит з душі, що разит душу і наші уха і серце бурит?"... "Взори сільского язика від Русинів ружних сторін віявилоби гладкість, оборотнїсть і богацтва малорущини і помоглиби ї до красного розвою"...

..."Однако вни (книжники) самі кажут, що іх мова не для народа; видко, що і они не для народа, коли іх письмо лиш для них самих! Але найно пукне тот мур хінський[2]), а наша мова найде се здібна помали віступити в козмополії з другими!"

Богдан Дїдицкий післав був Антонови Кобилянському запросини на передплату "Слова". З тої причини пише А. К. до Б. Дїдицкого: ..."Позваляю собі перетолкувати кілька слів з Вашого паперу до мене на малоруский язик:..." "Тут также запитавбим, чи сесе Ваш рідний язик! Як так, то хиба мати до Вас по руски не говорила!"[3])

..."Сеся нерущина[4]) ледви що неkaже, шо гейби були сесї запросини наперед по нїмецки вироблені, а відтак з словарем Шміда[5]) на сесе переведенї. Відки московщинї сила, казити

---

[1]) Тому що А. К. намовив Федьковича, що писав нїмецькі поезії, щоби писав по руськи і тому що в "Slov-i na Slovo" помістив 8 його поезій, тож видко, що під тим віщуном розумів Осипа Федьковича.

[2]) Та штучна мова, як нинї кажуть: "язичіє".

[3]) І так дійсно було. Б. Д. син руського священика в Мостів великих, говорив в малку лиш по польськи; а в 1848 р. як студент фільософії був навіть польським патріотом і носив конфедератку.

[4]) Котрою Б. Д. післав "запрошеніє къ предплатѣ".

[5]) В 1850-их роках завели у східній Галичинї по школах науку русько-української мови. В школах учено викладною мовою нїмецькою. По польськи в школї середній й на унїверситетї Русинів не учено. Але інтелїґентні Русини говорили дома лиш по польськи, часами по нїмецьки.

руску мову? — Не єї сила, але безсильність, слабість наших „Родимцев-Писателїв“[1]), шушвалків сказавби щирий Русин. У нас і в кождій мові є свої власнї обороти; хто тих незнає, мови незнає“...

...„Говоріт же ви до себе таков своєв мовов, а нам не з біди се дїє вашему клекотови наставєти уха! Ми собі з народом по сїльски як заговоримо, то нас певне і міщанин зрозуміє, а так ви себе будете розуміти, а ми себе. Ми се неквапимо на голов на ослїп за Вами писарчити; немаємо коли до банелюків, до льопоту знижати нашу рідну мову; ми вчимо се иначе орудувати скарбами народа; вни про книжників чей незубожіют“...

Але ті щирі слова Антона Кобилянського нїчо не помогли; не завернули Богдана Дїдицкого з задуманої дороги омосковщеня нашої русько-української бесїди. Не помогло нїчо, хоч в місяць пізнїйше, бо в мартї 1861 р., видруковав Антін Кобилянський другу брошуру з подібним напрямом під заголовком: „Holos na holos dla Halyčyny“, де замістив кілька поезій писаних українською мовою:

„А коли она минї вечером у гаю
Заспіва — пісню руску, ту любиву
Думку українську, на путу ревливу —
Тогди я власти над собов не маю! — і прч.

або: „Чого ти козаче, чого ти бурлаче,
Як вітер осїнний в дуброві запчаче,
Головоньку склониш, слїзми обілеш ся,
Від горя від смути у поле плетеш ся? і прч.

або: „Чо думаєш мій козаче?
Час вже сїсти на коня;
Там десь люба ревно плаче
За тобою у врага! і прч.

Прийшло ся писати задачу русько-українську. Руський школяр, не будучи в силї зліпити ту задачу, укладав її в голові в нїмецькій мові, брав нїмецько-росийський словар Шміда і живцем виймав слова росийські і паковав в русько-українську задачу. Так робив і я задачі в висшій ґімназії.

[1]) А. К. висьміває ту форму, ужиту Богданом Дїдицким в його „Запрошеніе къ передплаты“.

або: „Дивлю ся на небо, тай думку гадаю,
Чому я не сокіл, чому не літаю?
Чому минї Боже ти крила не дав,
Я б землю покинув і в небо злїтав! і прч.

А закінчує Антін Кобилянський ту свою брошуру відозвою:

„О, Бояни! загриміт
Рущинов над Галичинов!
О, соколи! вкрийте сьвіт
Тим, що гугнают Московщинов!“

Чернївцї 21/3 1861.

Що тикаєть ся житя Антона Кобилянського, знаємо тілько: А. Кобилянський був сином дяка з Богородчан[1]); ходив до ґімназії в Станїславові[2]); був перші два роки на руській гр.-кат. теольоґії у Львові; остатнї два роки був на православній теольоґії в Чернївцях. Тут познайомив ся з Осипом Федьковичем, котрий був поручником при черновецькім 41 полку, рекрутованім в значній части з Гуцулів і Русинів з ровени буковинської, як повіти Заставна, Кіцмань і прч., де дуже чисто по руськи говорять. Тут намовив А. К. Осипа Федьковича, що писав удатні німецькі поезії, до писаня поезій в рідній руській мові. І се власне була велика заслуга Антона Кобилянського.

Антін Кобилянський любував ся в фільософії, знав докладно фільософію Канта, Фіхтого, Геґля — і був пристрастним прихильником веґетеріянїзму і правил строго ґіґієнїчного житя, а ненавидів всякі збитки, всякий фалш і облуду, і всяку неприродність. По укінченю теольоґії став він проповідником „вільної німецької релїґійної громади“[3]) в Німеччинї. Коло р. 1865 р. вернув з Німеччини до Галичини і тут зістав суплєнтом при реальній школї у Львові. Директор Рудецкий поручив йому написати своє Nationale. А К. написав в рубрицї:

---

[1]) О сїм говорив радник двору Болеслав Барановский, краєвий інспектор шкільний, котрий знав А. К—ого з станїславівської ґімназії. Здаєть ся, мильно подано в „Дїлї“, що він родив ся на Буковинї.

[2]) Не виключене, що кінчив ґімназію в Чернївцях, бо приятель його б. п. Кость Горбаль, проф. ґімн., часто згадував переді мною про А. К. і про Чернївцї.

[3]) Основателем тої релїґійної секти був 1848 р. Runge. Її засади виложені в брошурі: „Nicht gottlos, aber götzenlos von Johannes Czerski, Prediger des „freien deutschen religiosen Gemeinde“, виданій коло 1860 р. в Німеччинї.

„Religion“: „keine — und warum nicht? Aus Religion. Friedrich Schiller“. Дир. Р. представляв А. Коб—му, щоби так не писав, бо се йому може пошкодити. Одначе А. К. — вірний своїм засадам — не змінив своєї відповіди в тій рубриці. Намісництво увільнило його з посади. Тоді пристав А. К. до русько-українського театру, що під дирекцією Омеляна Бачинського грав в салї Народного Дому і що з дилєтантами гарно другий рік розвивав ся. А. К. виступав на нашій сцені; але коли зажадав від директора, щоби йому лиш давав самі героїчні ролї, а Бачинський таких утворів в своїм репертуарі не мав, А. К. виступив з театру і видав одно число гумористичної ґазети „Дуля“, де дуже висміяв як Бачинського, так і його жінку, котра знаменито грала і дуже красно співала і пристійною особою була, так що всїх своєю грою і появою захоплювала. Приміром м. и. писав: „На чім стоїть наш театер?“ Відповідь: „На 34 літній бабі“. Або в алюзії до того, що дир. Бачинський грав все в комедії „Сватанє на Гончарівцї“ ролю дурноватого „Стецька“, писав: „Директор Бачинський нехай в ролї „Стецька“ буде лиш натуральний, а дуже добре його віддасть“ і под.

Потім поїхав А. К. до Америки і був в Milwauke знов проповідником вільної німецької релїґійної громади. Як довго там був, не міг я розвідати ся. Але 1872 р. зробив ґімназійну матуру.[1]) Потім ходив в Відни на фільософію, опісля на медицину і став доктором медицини. Оповідали, що А. К. признаючи засаду: „naturalia non sunt turpia“, вигрівав ся в Відни на Franz Joseph Quai на мураві голий. А коли полїцай завізвав його, щоби вбирав ся, хотів його А. К. переконати фільософічним арґументам — і справа покінчила ся увільненєм А. К—го від вини і кари. Оженив ся у Відни з німкою-кухаркою, бо йому подобала ся і що — як оповідав менї — здавало ся йому, що в житю юрна буде.

З пізнїйших зайнять А. К. знаю, що він переложив для льондонського біблїйного товариства євангеліє на українську мову. Винайшов машину, котру назвав „димовлад“. Ся машина мала збирати дим з коминів і в якийсь пожиточний спосіб його зуживати. Він надїяв ся, що в Льондонї, де так богато фабрик і диму, куплять за дорогі гроші його „димовлад“ і він стане

---

[1]) Народна Часопись, 1910 ч. 30, в котрій написав некрольоґ п. Кирило Кахникевич, що особисто знав А. К—го.

мілїонером. Але нїхто не купив його винаходу. А. К. думав також над винайденєм лїтаючої машини, і — як менї казав — переписував ся в сїй цїли з Дрімоном; але не пощастило ся йому в сїй справі; деякі рисунки з тої машини лишив у мене.

Кільканайцять лїт перед смертю осїв А. К. у Львові; але не жив з Русинами. Лиш час від часу позичав на прожиток для себе і численної своєї родини дрібні суми. Відчужив ся від нашого народу — хоч з Русинами все по руськи говорив. Був космополїтом і безконфесійним. Дїтий своїх виховував в подібнім дусї. Лишив їх 6 і вдовицю. Дїтий поназивав дивними іменами. Приміром синів поназивав: Гелїос, Зорин; доньок поназивав: Селена, Салюта. Дїти його не любили і не поважали, хоч він особисто був дуже добрий і чесний чоловік, тільки у виступах своїх часом непочитальний. Около 1901 р. приходив до суду у Львові і жалував ся переді мною, що його дїти не слухають і зневажають. Трохи згодом пізнїйше виточив жінцї процес о уневажнене подружя; а менї казав, що причина сьому що вона не має мозгу, здібного до розвитку. „Sie hat kein bildungsföhiges Gehirn“, були його слова. Суд відмовив жаданю позву. При тім А. К. назвав переді мною президуючого судію „ідіотою“, за те президуючий судія — дуже розважний, людяний і спосібний чоловік, відізвав ся про А. К. переді мною: „ta to warjat“. Жив А. К. з жінкою і з декотрими дїтьми аж до смерти в крайнїй нуждї. Як лїкар практики не мав. Син Гелїос присилав йому місячно 30 кор. Товариство лїкарське львівське помагало йому часами грошевими датками. Дома така нужда була, що жінка не мала ся в що убрати, щоби на похорон піти. На похоронї була лиш молодша донька Салюта, 20-лїтня дївчина, котра лишила ся без жадного удержаня. Наймолодший син дуже гарний, 16-лїтнїй хлопець, виганий з 2-ої ґімн. кляси, тепер без занятя, був недавно за крадїж угля судово караний.

А. К. занедужавши на запаленє легких, помер до трьох днів у шпиталї фондацїї Білиньских у Львові. Щоби його не ховало товариство Ариматеї (похороном для крайне бідних без походу священика і без жадної паради), асиґновало лїкарське тов. у Львові 100 кор. і тим було уможливлене справленє похорону. Поховав А. К—го латинський ксьондз закладовий.

Подав *Т. Ревакович.*

Наукова хроніка.

З історії й соціольоґії національної боротьби.

Dr. Józef Buzek, prof. uniw. i poseł do rady państwa: Historya polityki narodowościowej rządu pruskiego wobec Polaków od traktatów wiedeńskich do ustaw wyjątkowych z r. 1908, Льв., 1909. Стор. VI+569, 16⁰.

Книга львівського професора статистики й адміністрації Бузека, котрої наголовок висше поданий, дає чимало інтересного матеріялу історичного, соціольоґічного й політичного. Займатись політичним боком її змісту тут не потребуємо; воно зроблене в иншім місці („Діло" ч. 68 і дальші з сього року); зазначено там ту велику актуальну вартість, яку вложив у книгу автор її, польський народово-демократичний політик. На сім місці цікавить нас не політичний, а історичний і соціольоґічний зміст роботи проф. Бузека.

З історичного погляду вона заслугує на увагу вже тому, що вона — перший суцільний підручник до пізнаня історії тих незвичайно інтересних часів прусько-польських відносин, що означені роками 1815—1908. Бо дотеперішні історичні моноґрафії польські, що торкають ся того часу (Раковского і Яроша), і німецькі (Боґуславского і Ґефкена) ні своєю повнотою ні використанєм жерел не можуть рівнятись з книгою проф. Бузека. З сього погляду треба сказати, що книга та справді виповняє прогалину в історичнім пізнаню того часу. І треба ще сказати, що — поминувши кілька схиблень, де національно-політична пристрасть автора замрачила його сумлінність як ученого історика (про се низше), — праця проф. Бузека зроблена добре. Приносить вона — і се в ній з історичного погляду найціннійше — малоприступні й розкинені в часі й просторі документи в дослівнім тексті або в докладних змістах у такім богацтві, що приходить ся подивляти роботящість автора, а українському читачеви приходить ся ще й жалкувати, що історія українсько-

польських відносин у Галичині за останніх сто літ не знайшла досі такого пильного дослідника, як історія польсько-пруських відносин знайшла в особі проф. Бузека.

Та робота ш. автора має й визначний соціольоґічний інтерес. Новітня соціольоґія що-раз більш одностайно й згідно приходить до сеї думки, що завдане її: бути наукою про форми взаємин між людьми. До форм таких належить безперечно також боротьба. Соціольоґічне значінє боротьби виявляєть ся в тім, що вона спричинює й модифікує спільноти інтересів, зединеня й орґанізації[1]). Хоча боротьба — хліб насущний в людськім житю, в штуці й літературі, то таки соціольоґічний розгляд її видів, форм і елементів стоїть що-йно в початковій стадії. З осібна треба се сказати про той рід боротьби, який в новітніх часах прийшов до нечуваного ранїйше значіня, про боротьбу національну. Коли говоримо про національну боротьбу, то часто забуваємо, що треба відріжняти й осібно розглядати два типи її, з котрих кождий має свої специфічні признаки й прояви. Типи сї можна загально означити як західно-европейську боротьбу національну і середно- й східно-европейську національну боротьбу. Характеристична признака першого типу ся, що в ньому боротьба націй з правила покриваєть ся з боротьбою держав. Зложили ся на те ґеоґрафічні й історичні обставини, обговорене яких сюди не належить. Виїмки з сього правила (прим. анґлійсько-ірляндська боротьба) тільки виразнїйше підчеркують його силу. Для другого типу національної боротьби характеристична ся обставина, що національна війна ведеть ся в межах поодиноких держав і країв, і то на територіях, які звичайно затратили вже чистість і одностайність своєї національної фізіоґномії та стались територіями більш або менш мішаними національно. Динаміка сього типу національної боротьби в дуже богатьох пунктах инакша як динаміка, стратеґія й техніка боротьби між державами-націями, відмеженими природними границями. Не можна заперечити, що коли західно-европейський тип національних спорів богатший яскравими, ефектовними моментами (великі національні війни XIX столїтя!), то другий тип — правда — менше ефектовний зверхнїм виглядом, але за те соціольоґічно рішучо цікавійший; він вивів на світ цілу низку явищ і питань, для пізнаня людських взаємин і будови суспільностей незмірно важних і так складних, що поміщене і розвязка їх в рамках т. зв. міжнародного права неможливе. Для науки й практики отворені тут нові, дуже широкі области. Приготовною роботою для наукової соціольоґії національної боротьби, соціольоґії як науки формальної, мусить бути

[1]) Гляди: Georg Simmel. Soziologie. Untersuchungen über die Formen der Vergesellschaftung. Leipzig, 1908. Стор. 782. Глава: Der Streit (стор. 247—336).

призбиранє як найбільшої скількости фактичного матеріялу з сього обсягу людських взаємин. Т. зв. описова соціольоґія потрібна як фундамент соціольоґії формальної. А цінний причинок до матеріялів під побудованє описової соціольоґії національної боротьби маємо в книзї проф. Бузека. І то не тільки на тих сторінках її, де автор викладає нам обєктивні факти, а й на тих сторінках, де він, виявляючи своє обличє, обличє націоналїстичного полїтика і „войовника", несвідомо й мимо своєї волї сам стаєть ся обєктом дослїду над психольоґією національної боротьби. Се ті, вище згадані, сторінки книги ш. професора, де він зрікаєть ся своєї наукової поваги й махає рукою на сумлїнє історика, а за те продукуєть ся читачеви як націоналїстичний аґітатор, якого не вяжуть правила історичної критики.

Кілька таких „вискоків" автора пришпилимо тут зараз, не претендуючи зрештою при тім на повне вичерпанє матеріялу, який подає проф. Бузек на ріжних місцях своєї просторої книги.

Учений історик проф. Бузек упевняє читачів, що пруське правительство „заключило союз із найгрізнїйшим нашим (себто Поляків) противником, партією радикальною українською, і попирає її всїми (!) силами. Безперечно (!) означує однодумність, з якою пруська преса користуєть ся найбільше баламутними, часто з пальця виссаними брехнями, розсїваними українською пресою, в цїли попираня полїтичних цїлей Українців, підмогу пруського правительства для тихже. Без інтервенції правительства така майже повна однодумність опінії булаб неможлива, тим більше, що лїпше поінформована преса австрійсько-німецька в тих справах станула на зовсїм инакшім становищи як пруська преса".

Таке на 35 сторінцї. А на иншім місцї (стор. 274) читаємо знов такі запевненя: „Пруське правительство заключило почавши від 1902 року тїсний союз з Українцями. Доказом (!) того союза є протеґованє української еміґрації робітничої до Прусії, яка має ослабити велику власність у східній Галичинї і достарчити Українцям грошей на викупно польської землї на сходї, доказом того є тїсні взаємини між українською пресою в Галичинї і пресою пруською в напастях на галицьких Поляків, доказом того є врештї поміч достарчувана пруським правительством Українцям в цїли підюджуваня руської людности проти Поляків".

Читаючи сю купу — при всїй їх аподиктичности таки — смішних „доказів" тай стрічаючи на инших сторінках сильні докази — не прусько-українського союза, а — слїпої ненависти автора до українства, яка позволила ученому історикови на основі таких „доказів" виводити цїлу теорію союза пруського правительства з українством у Галичинї (до річи: шан. автор так добре орієнтуєть ся в укр. справах, про які самопевно пише, що аж не знає прим., що „партія радикальна україн-

ська“ і „Народний Комітет“ — не одно і те саме!), читаючи всї ті балаканя, тратить людина спровола довіре до наукової — скажімо просто — чесности автора тай має охоту кинути книгу в кут. Одначе згодом показуеть ся, що тільки в українських справах шан. автор так *sans gêne* виявляє свої почуваня, мабуть тому, що бачить в українстві „найгрізнійшого противника“ Поляків — богато грізнійшого ніж пруське правительство. Тож коли таки беремось за книжку проф. Бузека, щоб із неї вибрати деякі факти й дати з обсягу прусько-польської національної боротьби, то робимо се в тою думкою, що зміст його оповіданя про ті відносини не стоїть у такій ворожнечі до правди як його слова про польсько-українські справи.

Одначе заки перейдемо до того змісту, винні ми ще доказати сказане нами висше про пригожість самого автора як матеріялу до дослідів над психольоґією національної боротьби. Лежить воно між ин. в психіці тої боротьби, що слабша сторона в своїх заявах залюбки оперує етично-чутєвими арґументами, відкликаючись до людських, гуманних почувань сильнійшого противника, і т. и. З другого-ж боку сильнійший противник до етичних почувань звертатись не має чого, а за те він подаванем неправдивих відомостей про ворога і нікчемність його силкуеть ся розжарити ще більшу ненависть до нього в своїх рядах. Розуміє се проф. Бузек. Але вміє користуватись сею правдою тільки тоді, коли можна кинути нею в очі неприятелеви. Він пише (підчеркненя наші): „Наведені арґументи противпольської політики правительства не можуть робити її популярною серед мас німецької людности. В противенстві до дійсних причин ходить тут виключно тільки о причини натури аґітаційної. На першім місцї треба тут навести удаваний страх перед повстанем, взагалї перед т. зв. польською небезпекою... Як систематичне розсїване таких чуток впливає на широку опінїю, котра вірить навіть у найпустійші байки, можна собі уявити, коли пригадаємо собі, що часто навіть освічені люде не зуміють собі здати справи про справдішний стан діла“. В світлї наведених що-йно слів шан. автора чудово показуеть ся також вартість його — розсївача „виссаних з пальця“ чуток про українство, як матеріялу для дослїдів над психольоґією національної боротьби.

Але доволї сього. Переходячи до прусько-польських відносин, треба про книжку проф. Бузека ще сказати, що не облекшує користуваня нею хаотичність її: велика сила матеріялу історичного, статистичного, соціольоґічного і и. не впорядкована скрізь як слїд, а перемішана — иноді так, що читач тратить тяглість викладу, а за те подибує одну й саму річ обговорену на двох або й трьох місцях. Якби мало колись появити ся

друге видане „Історії“, то треба-б ранійше на ново впорядкувати велику часть матеріялу.

* * *

Заки приступимо до історії пруско-польських відносин за 1815—1908, зазначимо число Поляків у пруській державі і розміщене їх. З 3,714.923 Поляків, які живуть у пруській державі, дня 1 грудня 1905 р. жила одна третина (1,231.298) у Познанщині, одна третина в Сілезії (в самій реґенції Опольській 1,186.404), неповна одна шеста часть у західній Прусії (573.201), неповна одна дванайцята в східній Прусії (305.026), решта в инших пруських провінціях.

Цікава річ, що одна часть польської людности пруської держави ніколи (й доси) не добила ся до свідомости своєї національности. Се Мазури, котрі прийшли під пруських рицарів ще в середних віках, приняли згодом протестантську віру та — хоча вживають свойого наріча, то до свідомости своєї польської національности не доходять.

Свою Історію національної полїтики пруського правительства супроти Поляків проф. Бузек розпочинає 1815 роком, себто роком віденського договору, і ділить її на дві епохи. Перша до 1872 р. означена як епоха „релятивної рівноправности національної Поляків з Німцями“; друга від 1872 р. епоха екстермінаційної боротьби пруського правительства супроти Поляків.

Віденський договір з 1815 р. постановив, що польські піддані Прусії й Росії мають дістати „інституції, які запевнялиб їм збережене їх національности“. І справді пруське правительство зараз після віденського конґресу розпочало робити кроки не тільки до переведеня повної національної рівноправности Поляків з Німцями, а й згодило ся на збережене осібної індивідуальности історичної князївства познанського, призволяючи на національний польський полк, на першенство для польських урядників у границях князївства, навіть на осібний цивільний і судовий закон для князївства, на інституцію осібного намісника для князївства і на пошановане історичної минулости князївства в гербі і титулї пруського короля. Настрій публичної опінії в Німеччині і в Прусії був аж до француско-пруської війни з 1871 р. рішучо прихильний Полякам. Деякі зміни в польській полїтиці правительства спричинили в першій епосі тільки повстаня з 1830 і 1846 рр. Революційна пропаґанда в пруській Польщі йшла від заграничних еміґраційних комітетів. З упадком повстаня з 1848 р. покінчила ся в Познанщині ера полїтичних заговорів та розпочала ся плянова праця орґанічна. Після 1863 р. повстала в Познанщині польська угодова партія, котра незабаром обхопила більшість польської суспільности.

Урядоване пруської адміністрації на польській території було

в службі внутрішній німецьке, в службі зверхній польське й німецьке. Місцева самоуправа була в руках польської шляхти, значить зовсім польська. В шкільній політиці правительство стояло на тім, що для його інтересів „зовсім вистарчає, шоби німецька мова була предметом науки в кождій польській-школї". Зрештою правительство заявило, що „образоване польського народу може опиратись тільки на рідній мові". Деяке погіршене приніс Полякам упадок повстаня 1831 р. Новий намісник Фльотвель розпочав — правда — дуже оглядну, а проте інтензивну акцію за скріпленем німецького елементу в польських провінціях. На всякий спосіб шлях, який мав вести до того, вів через економічне й культурне піднесене князївства. Польська мова втратила часть своїх публичних управнень, одначе правительство пильно берегло ся, щоби нічим не дразнити польської суспільности. Нових народних шкіл польських і німецьких засновано тодї звиш 200, ще більше шкіл наділено відповідними шкільними будинками й учителями. Будова доріг, осушуване багон, попиране огородництва й фабричного промислу в князївстві йшло тодї на велику міру. Щоби піднести рівень образованя католицького духовенства, правительство заложило два семінарі духови та обсадило професорські катедри науковими силами з усїх пруських провінцій. Семінарі ті виховали нове поколїне духовенства з глибоким науковим образованем, поколїне здібне до проводу на всїх полях національної польської працї, і знаменито причинили ся до піднесеня культурної і суспільної сили польської суспільности. Вже в 1837 р. на 100 дітий у віцї від 6—14 років ходило до публичних шкіл пересїчно коло 70 процент. Знесене панщини й увласнене хлопів перевело пруське правительство корисно для селян.

Король Фрідріх Вільгельм IV був рішучим прихильником Поляків. Аби „обминути навіть підозріня, наче би правительство хотїло польську людність обмежувати або підкопувати на користь німецького елементу", він усунув Фльотвеля. Мало того, він згодив ся платити емеритури тим офіцирам-Полякам, котрі за участь у повстаню були видалені з пруської армії. В 1848 р. Поляки домагали ся національно-полїтичної реорґанізації цїлого королївства з осібним польським військом і польською командою. Німецька людність князївства (571 тисяч супроти 779 тисяч Поляків) не протестувала проти наданя національних прав Полякам, а домагалась, аби ті концесії догоркались тільки до польської части князївства та щоби німецька часть була вилучена з наміреної орґанізації. Правительство дало згоду на поділ князївства на польську й німецьку часть і на влучене німецької части до німецького союза. Одначе Поляки станули на становищи історичних прав та енерґічно проти того запротестували, надїючись, що парлямент франкфуртський

прихилить ся до польського історичного права і навіть не допустить німецьких послів князівства до свого складу. І справдї — річ характеристична: польське домаганє знайшло серед німецьких послів пристрастне підпертє, одначе таки не встояло ся, бо більшість заявила ся проти того — так дуже характеристичного для Поляків — домаганя.

Епоха рівноправности Поляків з Німцями протягнулась до 1872 р. Рік той приніс початок екстермінаційної боротьби пруського правительства проти Поляків, боротьби, яка — з короткою перервою на „угоду" — тріває до нинїшнього дня, придбала Прусії відому славу в світї та спричинила основні зміни в суспільно-економічній будові польської суспільности в Прусії і в її національно-політичній вдачі.

Початок новому періодови в пруско-польських відносинах дав канцлер князь Бісмарк. Період сей можна схарактеризувати як час заходів коло знівеченя національно-політичних прав Поляків і коло відобраня Полякам їх рідної землї.

В протипольській політицї кн. Бісмарка зазначили ся дві фази.

В першій (1872—1885) боротьба пруського правительства була частиною т. зв. „культурної" боротьби проти католицької церкви, в другій (від 1885 до 1890 р.) Бісмарк заходив ся відосібнити Поляків від німецьких католиків, аби з тим більшим розмахом їх побивати. В часї культурної боротьби Бісмарк знищив усї язикові права Поляків в обсягу шкільництва, адміністрації й судівництва, а після покінченя культурної боротьби розпочав кн. Бісмарк екстермінаційну боротьбу з Поляками на економічнім полї. В тій другій фазї дїло не йде вже за національні права, а за само істнованє польської людности в пруській державі. В часах канцлера Капріві (1890—1894) правительство схиляло ся до угодової полїтики з Поляками, залишило екстермінаційну боротьбу на економічнім полї і зробило навіть деякі дрібні уступки на язиковім полї. Після упадку Капріві правительство спершу (в рр. 1894—1897) вертало ся спровола до прінціпів полїтики Бісмарка з рр. 1885 до 1890, а від 1898 р. стануло на становищи абсолютного нівеченя польського елементу на економічнім полї, не жахаючись навіть виїмкових законів. На становищи сїм пруське правительство непохитно стоїть до нинїшного дня. З подій першої фази змагань кн. Бісмарка проти Поляків треба зазначити, що спеціяльно важко налягла тодї рука пруського правительства на польскім духовенстві. Так прим. архиепископа Ледоховского засудили в 1874 р. на два роки вязницї, які він відсидів, хоча тимчасом папа іменував його кардиналом. Познанського епископа Янїшевского і Ґнезненського еп. Цибіховского арештовано, хелмінського епископа засуджено на 200.000 марок, кардинала Ледоховского зложено з уряду, а потім вдруге засуджено на два і пів року вязницї і на кару 98.400

марок. Але не тільки на епископів сипали ся такі кари, вони посипались не менше щедро й на низше духовенство, а також на людність, котра ставала в обороні переслїдованого духовенства. Сотки тисяч марок гривни і богато років вязниці впало на польську католицьку людність. У цілім познанськім князївстві було тільки небогато католицьких родин, котрих члени не були би карані грошевою карою або вязницею за опір проти розпорядків правительства на церковнім полї. Очевидно ті події потрясли цілою польською людністю аж до глибини та розбурхали сплячого доси польського хлопа, а то тим більше, що правительство зачіпило також права його в школах, судівництві й адмінїстрації. Згодом пруське правительство отямило ся, що зробило велику хибу, сполучаючи боротьбу проти польської національности з боротьбою проти католицької церкви, і стало заходитись, аби розлучити польське питане від питаня католицького. Правительство в половині 90-их років погодилось з папою і з німецьким католицьким центром, культурна боротьба покінчилась, а правительство перестало скріпляти національну свідомість і силу Поляків через розбурхуване їх національно-релїґійних почувань.

Національно-політичні права Поляків уже були понївечені, на ті марні останки, які ще лишились (наука релїґії в польській мові), мала незабавом прийти черга, а проте правительство переконало ся, що польська людність у боротьбі проти пруської полїтики нетільки не ґерманізуєть ся, а навпаки — що-раз більше національно освідомляєть ся. Мало того, коли до 1870 р. німецький елемент на польській землї розвивав ся кориснїйше від елементу польського, то після 1870 р. противно польська людність стала чисельно богато красше розвиватись від людности німецької. Правительство спершу не вміло знайти причин того явища тай думало, що винна сьому польська іміґрація з Австрії й Росії, яка випирає Німців із польської землї. Наслїдком того правительство розпочало масово видалювати польських іміґрантів, захожих з инших держав. Одначе ся теорія випираня Німців Поляками була хибна в своїй основі. Статистичні дослїди показують, що вже тоді внутрішні й міжнародні мандрівки відбували ся в Европі в напрямі від сходу на захід. У пруській Польщі та течія захопила передовсїм німецьку людність, як близшу Заходови по території й мові. Після 1871 р. еміґрували з пруської Польщі головно Німці, а опорожнене ними місце займали, розуміеть ся, Поляки. Значить, не випирали Німців Поляки, а витягав їх із польських земель на захід економічний розвиток.

Спис людности з 1880 р. вперве сконстатував факт, що польська людність від 1870 р. росте в пруськім заборі швидше від людности німецької. Для правительства була то несподіванка — неприємна. Воно довго не знало, з котрого боку можна би — не ображаючи католиць-

кого центру — найуспішнійше заатакувати Поляків. В 1884 р. розпочинаєть ся ера ріжнородних протипольських проєктів. Роздумували над обмеженєм права зборів для Поляків, дебатовано над скасованєм свободи преси польської, над скріпленєм ґерманїзаційної системи в шкільництві і т. и. І в той час національно-лїберальна німецька партія вперве подала правительству раду, щоби поборювати Поляків на економічнім поли і підрізати основи економічного розвитку польської людности. Спершу домагалась національно-лїберальна преса попираня німецьких господарських асоціяцій, закладаня німецьких шкіл рільничих, торговельних і ин., роздаваня публичних робіт і достав тільки Німцям і т. и. А в 1885 р. зїзд національно-лїберальної партії ухвалив домагати ся від пруського правительства систематичної німецької кольонїзації польської землї. Пруський сойм розпочав ухвалювати від 1886 р. закони й стомілїонові фонди на викупно землї з рук польської шляхти та на поселенє на викуплених землях німецьких хлопів і робітників. Переведенє тої задачі віддано осібній комісії кольонїзаційній, залежній безпосередно від колеґії міністрів. Покищо, протягом довшого часу діяльність комісії обмежувалась тільки на викуплюваню польської землї. До 1900 р. не скольонїзовано нї клаптика. Що-йно в 1901 р. комісія взяла 9 домен під парцеляцію для німецьких кольонїстів. За те купила вона доволї богато польської землї: до 1890 р. було в її руках уже 32 шляхотських дібр і 32 селянських господарств.

Треба памятати, що мимо всїх широких проєктів, комісія таки не мала в перших роках своєї діяльности докладно означеного пляну кольонїзаційного. Часто купувала вона землї, які не підходили під кольонїзацію; не розуміла ще, що ґерманїзаційну ціль можна осягнути тільки через творенє сильних німецьких островів на більших просторах. Яка доривочна була робота комісії, видно з того, що закуплені в трьох роках (1886 до 1888) добра (62) були розкинені в 25 повітах. Що-йно від 1889 р. комісія кольонїзаційна розпочинає плянову роботу, купує великі добра і в добрім положеню, щоб масово оселювати на них Німців. Від того часу приходилось комісії купувати також німецьку землю, щоби так запобігти переходови її в польські руки.

Хоча шкоди, які накоїла комісія Полякам в 1886—1890 рр. були великі, то таки кольонїзація, переведена в той час була Полякам богато менше шкідна нїж пізнїйше. Лишаючи на боцї недостачу пляну в кольонїзаційній роботї, треба звернути увагу на отсї факти: 1. Число оселених кольонїстів у 1886—1890 рр. було всього тільки 690, так пиняво йшла кольонїзаційна діяльність. 2. Трохи не половина (бо 333) кольонїстів походила з пруської Польщі, значить, не причинила ся до збільшеня німецької людности тих провінцій в тій мірі, як кольонїсти

з инших, німецьких провінцій. 3. Стоячи на тім, що висшість німецької людности над польською має проявлятись у господарській і суспільній перевазї засібного німецького хлопа над польським халупником, пруський сойм домагав ся, щоби комісія кольонїзаційна творила можливо велику скількість великих господарств селянських з простором висше 20 ha. В тих роках комісія, йдучи за тим домаганем, не могла розселити стільки кольонїстів, що пізнійше. Крім того кольонїсти, котрі мають висше 20 ha, не можуть господарити самі, без наємної працї. Отже сотворені комісією більші селянські господарства затруднювали богато робітників — при недостачі инших — розуміється польської національности. Тому в німецьких кольонїях, заснованих у 1886—1890 рр., досї жиє значний процент польської людности.

Ґерманїзуючи в 1873 р. народне шкільництво польських земель, правительство думало, що народна школа зґерманїзує польську людність сільську. В 1885 р. після 12-лїтної ґерманїзаційної роботи правительство переконало ся, що надії його були зовсїм марні. Німецька народна школа нїде в польській земли не зуміла виконати задачі, поставленої їй правительством. У правительственних кругах розпочали роздумувати, які причини тої невдачі. Пише проф. Бузек: „Пруська бюрократія, вихована на традиції всемогучости держави, не зрозуміла, що культурного народу, привязаного до своєї мови й національности, взагалї школою денаціоналїзувати не можна“. Правительство розпочало ще інтензивнїйше заходитись коло ґерманїзації через школу; наложено великі кари за непосиланє дїтей до школи, піднесено вік обовязкової й доповняючої науки, усунено останнї слїди науки польської мови в школах, призначено кілька мілїонів марок одноразової запомоги на будованє нових шкіл і надїленє їх учительськими силами. Поза тим розпочала ся ера конфіскат польських видавництв та переслїдувань польських просвітних товариств.

Було так до 1890 р., до уступленя Бісмарка. Ера канцлера Капріві перервала на кілька років протипольську полїтику пруського правительства. Капріві намагав ся до згоди з Поляками, думаючи, що так прихилить Поляків до правительства й держави. Одначе основних національних концесій правительство не могло тоді дати Полякам, бо не було-б на те дістало згоди пруського сойму, в котрім протипольські партії мали більшість. Правительство могло зробити Полякам тільки дрібнїйші концесії, до яких не треба було призволу сойму, та за ту цїну придбати собі поперте польської парляментарної репрезентації й „вишколених“ польських полїтиків, котрі добре знали, що правительство не вужило ще всїх способів боротьби, а з другого боку вміли пізнати вартість безсторонної з національного погляду дїяльности правительственної

адміністрації для економічного розвитку польської суспільности. Концесії ті з природи річей мусїли швидко вичерпати ся, а тодї Поляки мусїли вернутись назад до боротьби за повну рівноправність та стануть в опозицію до правительства, яке тої рівноправности не хотїло або й не могло признати.

Душею порозуміня з пруським правительством був тодї посол Йосиф Косцельский. Маючи симпатії в цїсарськім дворі, енерґічний і розумний Косцельский швидко зорієнтував ся, що канцлер Капріві радо згодить ся на залишене протипольської полїтики свого попередника за цїну польських голосів у союзнім парляментї, де правительственні партії після виборів 1890 р. були в меншости. Диктоване обосторонною потребою порозуміне скоро наступило, тож від 1890 р. правительство залишило в щоденній адміністраційній дїяльности боротьбу з Поляками та виступило з деякими загальнїйшими концесіями. Одначе концесії ті вичерпали ся вже в 1892 р. і від того часу становище Косцельского і фракції парляментарної польської ставало ся що раз труднїйше. Косцельскому робили противники закид, що з особистих причин служить правительству, а коли в 1892 р. цїсар відзначив його дарунком з власноручним листом в доказ признаня за голосоване польської фракції за одним военним кораблем, причіпили до його імени глумливий титул „адмірала Ґопла"[1]). В 1893 р. боротьба партій в Познанщинї заострилась. В союзнім парляментї важила ся доля великої військової реорґанїзації. Поляки голосували тодї разом із своїми найбільшими ворогами (консерватистами й національно-лїберальними) за правительственним предложенем, а проте більшість (вільнодумні, центр і соціялїсти) відкинула предложене. Наступило розвязане парляменту. В нових виборах правительство перемогло о стільки, що рішене лежало виключно тільки в руках Поляків, котрі могли предложене приняти або повалити. В Познанщинї сподївали ся, що в такій ситуації буде можна виторгувати від правительства бодай привернене польської викладової мови в католицьких школах. Коли посол Яжджӗвский зложив у парляментї заяву, що коло польське буде голосувати за правительственним предложенем, загально думали, що правительство зробило за те Полякам якісь значні уступки. Тимчасом правительство — правда — приняло деякі зобовязаня (у відручнім письмі канцлера), але зобовязало коло польське задержати все те в тїсній тайнї, не маючи певности, чи на ті концесії дістане призволене більшости пруського сойму. Наслїдком того повстало в Познанщинї величезне обурене. Народна (ludowa) партія розпочала систематичну аґітацію проти польської парляментарної фракції, котру названо „двір-

[1]) Ґопло — озеро в пруській Польщі, коло міста Крушвиці.

ською“ партією. В містах аґітація та мала успіхи, одначе села не змогла опанувати. Мало того; могучі селянські орґанізації заявили ся проти „людовців“, оголошуючи загальний бойкот головних орґанів „людової“ партії. Так отже парляментарна фракція могла зберігти далї добрі відносини з правительством, вижидаючи приречених концесій на шкільнім полї. В мартї 1894 р. виявило ся, що концесії, які правительство може дати, мінімальні. Більшість послів постановила тодї піти за голосом опозиції і виріктя ся полїтики Косцельского. В часї комісійних нарад над буджетом фльоти Косцельский заявив, що коло польське буде голосувати за правительственним предложенєм. Коли прийшло до голосованя, хибувало кількох польських послів, а решта вийшла із салї безпосередно перед голосованєм. Того самого дня Косцельский зложив мандат. Фактично покінчила ся тодї пруськo-польська угода, одначе формальна розвязка наступила аж по кількох місяцях потім (промова Косцельского на львівській виставі в серпни 1894 р. і промова цїсаря Вільгельма II в Торуни у вересни 1894).

Із загальнїйших концесій, які здобули Поляки в рр. 1890—1894, проф. Бузек вичисляє отсї: 1. Пруське правительство перестало робити перепони польській зарібковій іміґрації з Галичини й Росії. 2. Архиепископом у Познани іменовано Поляка Стаблевского. 3. Призволено учителям у Познанщинї приватно вчити польські дїти по польськи читати й писати, а потім введено на ново науку польської мови в правительственний науковий плян народних шкіл. 4. Головна сила Поляків у пруськім заборі полягає тепер на економічній орґанізації. Підставою тої орґанізації є польська система зарібкових товариств. Познанські зарібкові й господарські спілки — найстарші на польській земли. В Познанщинї жив в 50-их роках перший орґанізатор тих спілок Шульце-Делїч. Перше таке товариство засновано в Познани 1861 р., в дальших 9 роках засновано ще 28 таких кас позичкових і т. и. В 1871 р. засновано „союз польських зарібкових спілок“; від того часу польський рух кооперацийний росте дуже швидко. З великих неправильностей, які загнїздили ся в польських спілках в рр. 1878—1886, виратував польську спілку „банк союза зарібкових спілок“, заснований 1886 р. з основним капіталом пів мілїона марок. Банк той дав „Союзови“ потрібні засоби до реорґанізації й ревізії занедбаних спілок тай спричинив новий розцвіт польських кооператив. Число членів росло (в 1886 р. 20.861, в 1887 р. 22.992, в 1888 р. 24.173), число вкладок також росло (в 1886 р. 8,900.000, в 1887 р. 9,600.000, в 1888 р. 10,500.000). В 1889 р. нависла над польськими спілками велика небезпека. Новий закон про зарібкові спілки постановив, що кожда спілка мусить піддати ся урядовій ревізії. Ревізора мав іменувати суд. Урядовій ревізії не

підлягають тільки спілки, котрі належать до союза, який має привілей іменувати своїх ревізорів. Признане такого привілею залежало виключно тільки від пруського міністра торговлї. Поки Бісмарк був канцлером, не можна було думати про надане польському союзови права ревізії. Одначе як Бісмарк уступив ся, то нове правительство признало союзови польських спілок право іменувати своїх ревізорів. Право те прислугує польському союзови доси. Союз може ті спілки, які не слухають його розпорядків, виключити із свого складу, знищити їх кредит і присилувати їх піддати ся судовій ревізії книг та товарових і касових засобів. Маючи те право, союз польських спілок став ся наймогутнїйшою польською орґанїзацією в пруській Польщі, яка дає Полякам можність питомого економічного розвитку на перекір усяким насильствам уряду. Здобуте того привілею — найважнїйша користь „угодової ери“.

Переходимо до представленя дуже інтересної глави прусько-польських відносин — глави про боротьбу за землю.

Від часів січневого повстаня не було події, яка так сильно потрясла би цїлою Польщею, як уладжене пруським правительством викидане австрійських і російських Поляків в Прусії (1885) і ухвалене закона кольонїзаційного в 1886 р. В цїлій Польщі зрозуміли, що треба напружити всї сили, щоби відперти напір пруського правительства на польську землю. На чолї руху станула шляхта. Одначе одушевленю польської суспільности довго не відповідали ніякі діла. Коли під вражінем перших відомостей про кольонїзаційний проект кн. Бісмарка незасібне польське міщанство без аґітації й ґазетного гамору протягом кількох неділь зібрало капітал пів міліона марок як основний капітал союзного банку польських спілок зарібкових, то шляхта ледво після однорічного роздумуваня рішила ся зорґанізувати банк для ратованя польської власности. Основний капітал банку означено (січень 1887 р.) на 3 міліони марок, одначе при всїй незвичайно живій аґітації зібрано тільки 1000 акцій, так що загальний збір (вересень 1888 р.) мусїв знизити акційний капітал на 1,200.000 марок. Капітал той зібрано в цїлости що-йно в сїчни 1890 р. Аж до 1888 р. банк земельний обмежував свою дїяльність головно до посередництва в купованю й віддаваню в наєм дібр, у добуваню дешевого кредиту, то що. Участи в парцеляціях банк земельний майже зовсїм не брав, надзірна рада в 1888 р. виразно заявила, що парцеляційна дїяльність зовсїм неможлива такій слабій інституції як банк земельний. На новий шлях зійшов банк що-йно від іменованя директором Теодора Калькштайна (1888 р.). Калькштайн пропаґував ідею систематичної парцеляції з помічю спеціяльних спілок парцеляційних. Всї кольонїсти, котрі купували парцелї добра

парцельованого, разом творили **парцеляційну спілку**, яка аж до повного сплаченя гіпотек солідарно відповідала за всї зобовязаня членів з парцеляції. Хоча ті спілки показали ся в практиці невідповідними, то заслуга Калькштайна була в тім, що зумів звернути увагу польської суспільности в єдино відповіднім серед тодїшних обставин напрямі.

„Угодова ера“ покінчила ся, а заснований в 1894 р. „всенїмецький союз“, а далї в 1899 „нїмецьке товариство для східної мархії“ (відоме під назвою товариства „гакатистичного“) розпочали систематичну аґітацію проти Поляків і розвинули широку програму позбавленя Поляків їх національности і землї.

На Поляків посипались передовсїм адмінїстраційні переслїдованя. Між иншим проти Поляків звернули ся конець кінців також виїмкові закони, ухвалені свого часу — також польськими голосами — „проти перевороту“, значить, первісно проти соціялїстів.

Клясичний виклад „гакатистичної“ теорії дав проф. Гассе в своїх викладах у липськім університеті (оголошених у першім томі книжки п. з. „Deutsche Politik“). Для нього не істнує польська небезпека, він не вірить у можливість відбудованя могучої польської держави, яка могла би бути грізна Нїмеччинї. На погляд його — будучність належить до великих націй, економічні боротьби тих великих націй даватимуть зміст історії найблизших столїть. Гассе питаєть ся, чи нїмецька нація може в будучности видержати конкуренційну боротьбу із стомілїоновим народом анґлїйським, північно-американським і російським, та відповідає, що се можливе тільки тодї, як 1) нїмецька держава буде залюднена самими тільки Нїмцями і як 2) рівночасно Нїмцї, оселені тепер у сусїдних державах, дійсно будуть попирати Нїмцїв у теперішній нїмецькій державі. Тому нїмецька держава мусить намагатись до анексії сусїдних країв, де живе нїмецька людність збитою масою. Передовсїм іде мова про Австрію. Гассе виразно каже: „Нїмеччина мусить вести реальну полїтику, мусить отверто заявити, що нїмецький нарід — шляхотний нарід, який не стерпить подїлу на ріжні держави“. Нїмеччина повинна отже залишити заграничну полїтику Бісмарка з останнїх років його житя, повинна вернутись назад до полїтики континентальної пруської і повинна в порозуміню з Росією, Францією, Італїєю й Румунїєю приступити до подїлу Австрії. Одначе умовою тої експанзії на зверх і сильної світової полїтики Нїмеччини є зґерманїзоване ненїмецьких частин Нїмеччини, з осібнаж зґерманїзоване східних окраїн. До мети тої повинна стреміти Нїмеччина всїми силами. Ґерманїзувати треба Поляків не школою, бо се не веде до цїли, а систематичним виголоджуванем тих Поляків, котрі не хочуть зґерманїзувати ся, та систематичною полїтикою

кольонізаційною. Гассе пише: „Уважаю се за хибу, що з помочю німецької школи накидаєть ся впертим чужоплемінникам дорогий скарб німецької мови. Не треба було прикладати німецького шкільного примусу до польської людности, а тоді вона була би доси народом таких самих гельотів як тому 125 років“. Отже не треба силувати польських дітей, щоб учились по німецьки, а за те треба тим, котрі не вміють добре по німецьки, дати се як найбільше діймаючо відчути, силкуючи їх до довшої військової служби, до плаченя судових перекладчиків, до веденя торговельних книг у німецькій мові, і т. и. Головну вагу признає проф. Гассе політиці кольонізаційній, якій він подає широку, інтензивну й коштовну проґраму.

Програму ту пруське правительство приняло майже цілу за свою.

Ґерманізаційна політика правительства стрічаєть ся з непоборними перешкодами наслідком зросту національної свідомости в широких верствах польської людности, наслідком сильнїйшого приросту польської людности і наслідком збільшеня економічних сил польської суспільности. З уваги на те правительство в парляментарних дискусіях мотивує свою протипольську політику: 1) національним відосібнюванєм Поляків, 2) нечуваною плідністю польської людности і 3) поступами Поляків на економічнім полї.

Проф. Бузек признає правду всім тим трьом моментам і наводить відповідні дати, що ілюструють правдивість їх. Реферувати тут усе те — завело-б нас задалеко. За те троха ширше задержимось над боротьбою за землю, в якій бачимо найновійший етап у національній боротьбі в таких країнах, як пруська Польща і — mutatis mutandis — східня Галичина.

В краях того господарського типу, що пруська Польща, про національну будучність країни рішає передовсім число й розселене селянської людности обох народів. У краях, де доконуєть ся денаціоналізація стихійна, без напору з гори, єдино тільки через вплив висшої денаціоналїзаторської культури на чужоплемінну людність з низшою культурою, денаціоналїзаторським фактором являють ся все міста, як природні огнища тої висшої культури. Відносини такі є до нинїшного дня в пруській Мазовії, а ще недавно тому були в горішнім Шлезку. В Познанщинї й західній Прусії справа стоїть зовсїм инакше. Протипольська політика правительства довела тут до такого розярення національної боротьби, а відносини між обома культурами так уклали ся, що про винародовлене Поляків на користь німецького елєменту не може бути бесїди; ґерманізація країни може тут доконатись тільки шляхом економічної перемоги над польським елементом. Одначе в економічній боротьбі в аґрарних краях сільська людність — найсильнїйша, бо

вона дає відборців і клієнтів міській людности, з неї переважно рекрутуєть ся реміснячий і культурний стан тай міська інтелігенція. Серед таких відносин германізаторським фактором може бути тільки численнійше й ліпше зорганізоване селянство німецьке. Тому передовсім боротьба за землю рішає про національну будучність пруської Польщі.

Епоха від 1886 до 1896, се час початків свідомої боротьби за землю, веденої під впливом закона кольонізаційного. В часї тім (аж до 1896 р.) Поляки раз-ураз тратять землю на користь Німців. Одначе в роках тих доконуєть ся глибокий переворот суспільно-економічних відносин у пруській Польщі, який спричинює, що втрати Поляків стають ся в 90-их роках що раз менші, аж врешті від 1897 польський елемент розпочинає брати верх у боротьбі за землю та розпочинаєть ся ера польських здобутків у тій боротьбі.

Той переворот, що рішає про результат національної боротьби, основуєть ся на перевазі селянської власности над власністю фільварчною; перевага та розпочинаєть ся роком 1886. Вона висловлюєть ся найвиразнійше у відношеню ціни землї селянської до ціни землї великої власности. Причини тої переваги бачить проф. Бузек в отсім:

1. Від другої половини 70-их років розпочинаєть ся в Німеччині наслїдком конкуренції загpаничних держав і мимо щораз висшого мита — знижка цін збіжа. Прим. за 1000 kg пшениці платили в 1861 р. 204·6 марок, а в 1891 р. 165·5 мк., за 1000 kg жита в 1861 р. 154·6 мк., а в 1891 р. 148·5 мк. Рівночасно піднесли ся наслїдком зросту людности ціни худоби, а се знаменито причинило ся до піднесеня доходів селянських господарств, що опирають ся головно на годівлї худоби.

2. В часї, коли знижка цін збіжа зменшила дохід фільварчних господарств, видатки тих господарств зросли наслїдком подорожіня ціни робучих сил. Чистий дохід великих земельних властителїв значно зменшив ся, а се спричинило знижку цін землї фільварчної. Від 1886 р. в Познанщині й західній Прусії парцеляція починає ширити ся на велику міру. Передовсім нівечила парцеляція та тодішну, економічно слабу велику власність польську.

3. Сумний економічний стан селянства пруської Польщі в попереднім періоді викликав масову еміграцію з країни, яка ранійше була країною іміграційною. В еміграції тій брали участь Німці й Поляки: Німці до західної Німеччини, Поляки головно до північної Америки й російської Польщі. Так було до 1893 р. Від того часу трохи не ціла польська еміграція звертаєть ся до західної Німеччини та — о скільки вона еміграція постійна — зістаєть ся в тїснійших зносинах з рідною

країною, а о скільки вона еміґрація часова й зарібкова, то зарібками своїми на чужині в нечуваний спосіб скріпляє економічну силу свойого народу. Яка масова була та еміґрація Поляків до західної Німеччини, видно з сього, що в 1900 р. число Поляків у чисто-німецьких провінціях Прусії було 253.000. Спершу польські зарібники-еміґранти глядали за роботою головно в західно-німецьких фільварках, згодом що-раз більше їх звертало ся до промислу й копалень у Вестфалії й Надрайнських країв. Пересічні ощадности річні еміґранта зарібкового — 160 до 170 марок. Разом можна оцінити річні ощадности польських еміґрантів-зарібників на 15,000.000 марок.

Такою сумою збогачуєть ся національне богатство Поляків у Прусії в однім році. Заслуга економічної орґанїзації польського селянства лежить у тім, що ощадности зарібників-еміґрантів не йдуть на марне, а на хлїборобські інвестиції, поліпшаючи селянське господарство та вбільшаючи його докупном землї фільварчної і землї німецької.

4. Економічна орґанїзація польського селянства в Прусії — се заслуга „патрона" кружків рільничих, Максимілїяна Яцковского. Перші кружки засновано 1865 р., тепер у самій Позначщинї є звиш 300 кружків, ведених знаменито, які мають коло 13.000 членів.

Від 80-их рр. польські хлопи відповідно до клича, поданого рільничими кружками, вступають що-раз численнійше до польських товариств кредитових та сильно їх скріпляють. Селяни складають свої ощадности, зроблені на еміґрації, до „кас спілкових польських", а каси ті користують ся тими вкладками для попираня розвитку польського міщанства. В міру як селянські ощадности ростуть, селяни заокруглюють і розширюють свої господарства, докуповуючи що-раз більше землї. Як ощадности не вистарчають, то спілкові каси дають високий кредит на закупно землї і домагають ся від довжника швидкої амортизації. Довжник іде отже сам, або посилає синів і доньок у сьвіт на заробітки та через кілька років сплачує довг. Згодом що-раз більше осіб іде до Вестфалії і инших західно-німецьких провінцій на роботи, бо мусить сплатити довги, зроблені на побільшене батьківщини. — Тепер доходить до того, що більшість еміґрантів-зарібників, се вже не вірителї, а довжники польських народних банків. Так кредитові спілки орґанїзують еміґрацію і користують ся ощадностями із зарібків для економічного й суспільного піддвигненя найбіднійшої польської людности. Рівночасно ростуть грошеві засоби польських кредитових спілок і число їх членів. І так було спілок, що належали до союза польських спілок зарібкових у Познани, в році:

Рік		1886	1891	1896	1901	1906
Число спілок . . .		64	76	101	134	187
„ членів . . .		20.861	27.671	35.986	57.270	86.000
Уділи	міліонів	2·0	2·9	4·4	8·3	15·0
Вкладки ощадности	марок	9·9	12·7	18·1	42·2	107·0

Зріст величезний. В 1906 р. Поляки мали вже крім спілок кредитових мійських і цілого ряду менших сільських також (від 1900 р.) кільканайцять спілок товарових і збіжевих (т. зв. „rolnik-и“). Вкладки ощадности виносили в усїх тих спілках в 1906 р. кругло 107,000.000 марок, а число спільників 86.000. Треба тямити, що половина тих членів належала до найнизших верств селянства, увільнених банками від давнїйшої лихви.

Зарібкова еміґрація так скріпила польське селянство в Прусії, що від розцьвіту її й розвитку могучих професіональних і кредитових орґанїзацій датуєть ся ренесанс польського селянства в Прусії з просьвітного й економічного погляду. Відроджене те від 1896 р. рішучо вплинуло на результат боротьби за землю. Статистика показує, що вже в 1896 р. наслїдком виступу селянства на поле боротьби Поляки в західній Прусії здобули на Німцях 2.491 ha. В Познанщинї здобули Поляки в 1899 р. 9.998 ha. Рівночасно польські хлопи паралїжують дїяльність комісії кольонїзаційної тим, що викупують і парцелюють що-раз частїйше німецьких селян-кольонїстів. І так в рр. 1896—1904 Поляки набувають від Німців 8.378 посїлостей, а при парцеляціях німецьких великих обшарів Поляки купують 35.486 парцель. Коли від того відняти ті простори, що в тім часї купили Нїмцї від Поляків, то чистий зиск Поляків за ті роки виносить 59.177 ha.

Подаючи статистичні дати що-до тих справ, проф. Бузек констатує, що зиски Поляків в 1896—1906 рр. вповнї винагородили їх втрати з років 1886—1895.

До 1894 р. пруська комісія кольонїзаційна купувала землю майже тільки від Поляків. Від 1895 р. се основно зміняєть ся. В рр. 1895 до 1897 комісія мусїла від великих властителїв Німців купити майже вдвоє стільки землї, що від Поляків, а від 1898 р. Поляки майже зовсїм перестали продавати комісії землю.

Найважнїйший економічний факт, що панує над цїлим положенем в пруській Польщі, се нечуваний зріст цїн землї.

Зріст той має кілька причин, як поступ хлїборобства (воно стоїть там богато висше нїж в Галичинї), поліпшенє відносин комунїкацийних, суспільне й економічне піднесенє польського пролетаріяту, а головною причиною являєть ся національна боротьба. Вже від 1902 р. комісія кольонїзаційна розпочинає жалуватись, що німецькі властителї дібр, котрі

жертвують свої добра на продажу, грозять комісії, що „в разї неприйнятя їх оферти маєток перейде в польські руки". Щоби присилувати комісію до заплати надмірно високої цїни купна, німецькі властителї дібр дуже часто постановляють з польською фірмою спекуляційною контракт купна й продажи, застерігаючи собі право розвязати контракт на випадок, якби комісія протягом прим. 4 неділь той маєток купила за висшу цїну. В такім випадку властитель має (розуміє ся, коштом комісії) заплатити польській фірмі умовлене відшкодоване. Контракти такі заключають німецькі властителї дібр звичайно в часї, коли про провірене якости ґрунтів не можна й думати. Наслїдком сього цїни, плачені кольонїзаційною комісією, ростуть нечувано скоро. Коли за гектар землї ще 1895 р. плачено 571 марок, то через десять лїт, у 1905 р. вже 1.149 мк., а в 1907 р. — 1.508 мк.

Сей постійний і загальний зріст цїни землї поставив на ноги задовжених польських великих властителїв, позволив їм затягнути позички на сплату важних гіпотечних довгів і на хлїборобські мелїорації, а се тим лекше, що країна — ранїйше вбога на капітали — розпочала розбогачуватись у капіталах наслїдком величезних вкладів, роблених правительством в ґерманїзаційних цїлях. Результатом сього був незвичайно швидкий поступ хлїборобства.

Спричинений діяльністю комісії кольонїзаційної зріст цїн землї викликав наслїдки, яких правительство нї трохи не надіяло ся. Великі й дрібні хлїбороби Нїмцї бажали покористатись високими цїнами і розпочали продавати свої посїлости, і то — коли дуже часто не було Нїмців-купцїв, — Полякам. Конець був такий, що чимраз-то більше нїмецької землї переходило в польські руки. Заскочене тим явищем правительство розпочало обдумувати способи для національного забезпеченя нїмецької власности.

З другого-ж боку Поляки розпочали глядати за способами проти нових заходів пруського правительства і комісії кольонїзаційної. Польська контр-акція з погляду соціольоґії національної боротьби така цікава, що треба їй хоч трохи близше придивитись. Проф. Бузек показує її ось так.

Аж до 1896 р. Поляки були в боротьбі за землю на загал слабші від комісії кольонїзаційної. До того часу їх методи оборони показувались невистарчаючими. Винахід і видосконалене нових методів — заслуга Сїкорского, основателя Банку парцеляційного в Познани. Від часу заснованя його (початок 1897 р.) справа відвертає ся, а Поляки розпочинають перемагати Нїмців у боротьбі за землю.

Головна заслуга Сїкорского лежить у сїм, що він зумів зпомічю преси, плякатів, анонсів і т. и. змобілїзувати голодне на рілю польське селянство, зумів здобути собі погляд на цїлу подажу землї в польських

провінціях, зумів знайти потрібні фонди кольонізацийні і винайти найуспішнійшу в даних обставинах парцеляцийну техніку. Введений Сікорским парцеляцийний метод ріжнить ся від ранійшого в таких подробицях:

1. Аж до 1896 р. Поляки парцелювали польську землю, від 1897 р. що-раз більше землю, куплену від Німців — великих властителів і селян. Щоби придбати собі докладний перегляд подажи землї, Сікорский реклямував свій банк у всїх громадах і ґазетах обох провінцій.

2. Зпомічю реклями Сікорский швидко здобув значні фонди для свойого банку. І так при заснованю банку оголосив, що за депозити буде платити $5^1/_2$% річно, за уділи протягом 6 років дивіденду у висоті 25%. В міру того, як показувало ся, що він сповняв приреченя, фонди банку росли неймовірно швидко. І так при кінци 1897 р. уділи виносили 4.750 мк., в 1901 р. 201.000 мк., в 1906 р. 334.575 мк.; вкладки ощадности в 1897 р. 13.024 мк., в 1901 р. 907.736 мк., в 1906 р. 3,203.383 мк. Хоча банк і платив 25%-ову дивіденду, то резервовий фонд банку з 813 мк. у 1897 р. зріс на 332.000 мк. в 1904 р. Виступає тут питанє, яким чином міг банк давати такі нечувані зиски.

Відповідь на те питанє подає рівночасно причини висшости Поляків у боротьбі за землю. Проф. Бузек формулує її в головному осьтак:

В Познанщинї і зах. Прусії жиє коло 225.000 властителїв дрібних господарств низше 2 ha. Властителї ті за малими виїмками — Поляки. Господарство викормити їх не може, тож ранїйше вони вдержували ся нужденно плаченою роботою на польських фільварках. Наслїдком зарібкової еміґрації — спершу до фільварчних робіт, потім до богато кориснійших робіт промислових — доля їх значно поправила ся. Нове поколїнє, виховане розумним духовенством і польськими товариствами, розпочало підносити ся соціяльно, а висловом того було бажанє купити собі землї доволї на викормленє родини. Щоб осягнути той суспільний ідеал, польський робітник не боїть ся так працювати і щадити, як Німець нїколи не схотїв би, маючи богато висші культурні й житєві вимоги. Наслїдком того польський еміґрант-зарібник може платити за кусник землї цїни такі високі, що з ним нїхто не може конкурувати. Відповідно до сього парцеляція відбуваєть ся осьтак. Робітник, що має 2 гектари, купує дальші 2 ha і платить за них надмірно високу цїну, а се частину зараз із ощадности, частину-ж другу у високих річних ратах, загіпотекованих на майнї його. Щоби сплатити ті рати, він зіставляє в хатї жінку і йде в світ на заробітки. Після кількох років важкої працї і посуненої до найдальших границь ощадности, він сплачує весь довг і докуповує далї тим самим способом, що перше. Те саме, що робітники на дрібних посїлостях, роблять робітники безземельні і селяне малоземельні, обхоплені тим змаганем до суспільного й економічного піддвигненя в гору.

Ціни, які вони платять за землю, можуть бути тим висші, що звичайно вони купують землю, парцельовану в сусїдстві, значить, не потребують видавати грошей на будинки, які роблять кольонїзацію богато дорожшою. Сусїдська парцеляція для Поляків тим лекша, що дрібні польські господарства звичайно лежать на окраїнах панських посїлостей, окружаючи їх довкола. В тій можности користуватись сусїдською парцеляцією лежить дальша причина висшости польського елементу в боротьбі за землю.

Щоби обертати капіталом парцеляційним як найскорше, Сїкорский розпочав від 1900 р. продавати гіпотеки банку парцеляційного на новосотворених оселях західно-німецьким банкам. Тому що гіпотеки ті давали 5% та були з причини щораз більше ростучих цїн зовсїм певні, німецькі банки розбирали їх дуже радо й швидко, а польський парцеляційний банк міг скоро витягати свої капітали з інтересу і розпочинати нові парцеляції. Впрягнене німецького капіталу на службу польської парцеляції — дальша заслуга Сїкорского.

Шляхом, що показав банк парцеляційний, пішли незабаром инші парцеляційні спілки і цїла купа спекулянтів парцеляційних — Поляків і Нїмцїв. Останнї тому — з полишенем усяких націоналїстичних кличів — парцелювали між Поляків, що тільки від Поляків могли одержати найвисші цїни.

Кінчить ся книжка проф. Бузека оптимістичними увагами про „назагал цїлком корисний“ білянс польського національного розвитку в пруській державі з кінцем XIX століття. Автор упевняє, що „противпольська полїтика пруського правительства розбурхала енерґію польської суспільности і проти бажаня правительства прискорила національний, економічний і суспільний розвиток“ польської людности, яка в „боротьбі з правительством пізнала, що не числячи на поміч з нїякого боку, може шляхом супокійної суспільно-економічної працї, напружуючи всї сили, понївечити всякі зусиля ворогів, поперті стомілїоновими фондами і цїлою могучою державною машинерією“.

Недостача місця не позваляє нам подати тут чисел і дат, якими проф. Бузек мотивує і ілюструє свої кінцеві уваги. Недостача-ж автопсії не дає нам змоги провірити, о скільки думку його про „понївечене всяких зусиль“ правительства проти Поляків можна приняти без застереженя за правдиву.

Василь Панейко.

Бібліоґрафія

(Оцінки, реферати, замітки).

Історія політична і культурна до поч. XVII в.

А. Спицынъ — Историко-археологическія разысканія (Журналъ мин. нар. просв. 1909, I, стор. 67—98).

Статя д. Спіцина складає ся з 3 частий: 1) Исконные обитатели Дона и Донца, 2) Тмуторокань, 3) Теорія масового переселенія приднѣпровской Руси на сѣверъ. Перша з тих статей важна тим, що подає здобутки найновійших розкопок в околицях Дону і Донця, які кинули богато світла на житє того іранського племени, що в устах істориків, починаючи від Геродота, носило назви Савроматів, Сарматів, Роксолянів та Алянів. Деталї статї інтересні для спеціялїстів-археольоґів.

Що до 2-го розділу, то він в переважній части спекулятивний за браком річевих памяток, яких не дали доси розкопки на тих місцях, де могла стояти Тмуторокань. Спекуляції автора не скрізь ясні і консеквентні. Не вважаючи на свідоцтва лїтопису, для автора „очевидно, что Тмуторокань имѣла самое слабое значеніе въ ходѣ историческихъ событій на Руси. Это какъ бы какой то капризъ русской исторіи, какъ бы чья то авантюра, какойто обрывокъ русской государственности, который по волѣ случайныхъ обстоятельствъ то возносится на значительную высоту, то становится на край гибели“ (ст. 79 і 70). Розвязку загадки, яка покриває доси ролю Тмутороканї в історії Руси, автор хоче знайти в усталеню її торгового значіня, як укріпленої пристани над Азовським морем при устю Дону. Автор відріжняє згадану у грецьких письменників Матарху від Тмутороканї і схиляє ся до думки, що Тму-

торокань можна пототожнити з Росією або Руським містом, згаданим у арабського ґеоґрафа Едрізі XII в. Менї здаєть ся, що автор не доцінив полїтичного та мілїтарного значіня Тмуторокані в віках від X—XII, і не досить ясно уявив собі значінє половецького наїзду в другій половині XII в., що рішучо перервав звязки Київа та Чернигова з Азовським морем. При кінці розвідки автор коротко згадує про „знаменитий Тмутороканський камінь“, признаючи його фальсіфікатом, та на жаль не вдаєть ся в докладнійше пояснене сеї справи.

Третій розділ історично-археольоґічних розслїдів д. Спіцина має характер переважно полемічний, збиваючи одну за одною 3 теорії, приняті деякими істориками, а власне: 1) що в X—XI віках людність Придніпровя була дуже численна; 2) що коло половини XII в. Придніпрове сильно запустїло і 3) що переселенє з Київської области пішло головно на північ, а лише троха на захід. Задоволяю ся зареєстрованєм тих точок, проти яких іде полєміка д. Спіцина, не вважаючи своїм завданєм контролювати його арґументацію. *І. Франко.*

В. В. Латышевъ — Ποντικα. Изборникъ научныхъ и критическихъ статей по исторіи, археологіи, географіи и эпиграфикѣ Скиѳіи, Кавказа и греческихъ колоній на побережьяхъ Чернаго моря, Спб., 1909, ст. 430+4 таблиці.

Петербурська археольоґічна комісія зробила дуже добре, давши наклад на сю збірку статей ак. Латишева, розкиданих по ріжних виданнях на протягу двадцяти пяти літ. Автор, без малого тридцять літ попрацювавши над виданнєм клясичних текстів до історії Чорноморя, і ще більше — над виданнєм епіґрафічного матеріалу з північного побережа Чорного моря, займає одно з найперших місць між знавцями його історії, і його статї, хоч би й принагідні, мають і матимуть ще довго наукову вартість. Приходить ся пожалувати тільки, що з трох основних його моноґрафій по історії чорноморських кольоній лиш одна (остання в ряду) — про Боспорське царство (надрукована в початку як вступ до II т. його Inscriptiones orae septentrionalis Ponti Euxini, 1890, по латині, потім повторена в російськім перекладї в Извѣстіях таврической архив. коммиссіи 1892) повторена тут; дві инші — про устрій Херсонеса (1884) і історія Ольбії (1887) — не війшли сюди. Автор не схотїв дати нову рецензію сих своїх робіт, тому що дослїди в обох місцевостях ідуть повним ходом і обіцюють все нові й нові причинки. *М. Грушевський.*

J. Marquart — Untersuchungen zur Geschichte von Eran, II, Липськ, 1907, ст. 259 (Philologus, Supplementband X).

З статей звісного оріенталїста, зібраних в сїй другій серії, ближше

нас дотикає четверта: Über einige skythisch-iranische Völkernamen, де він подає ряд етимольоґій до скитсько-сармато-іранських імен та замітки до їх морфольоґії. Декотрі в сих етимольоґій дуже інтересні, напр. Параляти як „первородні“, Аляни як „словні, поважні“, Арґімпаса і Гойтосір як боги опікуни стад і т. и. З реалїй звертають на себе увагу замітки про значіннє розширення племенної назви Аорсів (до сеї справи див. ще замітки в додатках с. 240), та про ґеоґрафічні представлення про безпосереднє полученнє Каспийського моря з північним океаном; на жаль сю останню справу автор не захотів обговорити ширше й докладнїйше. Деякі додатки подав, вернувши ся до сього питання ще в доповненнях (с. 249 і далї). Справа інтересна тим, що може кинути світло, як мині здаєть ся, на пізнїйші ґеоґрафічні представлення Масуді, що послужили яблуком незгоди між норманїстами й антинорманїстами.

М. Грушевський.

Raimund Friedrich Kaindl — Geschichte der Deutschen in den Karpathenländern, Ґота, 1907, том I, стор. XXII+370+1 карта. Том II, стор. XII+422+1 карта.

Історія Німцїв у Галичинї та в инших прикарпатських країнах не була дотепер прослїджена в повнім обсягу; студії, які присвячено німецькій кольонїзації, обмежували ся властиво тільки на розслїді німецького права — досить згадати працї Репеля, Бобжиньского, Пекосїньского, Володимірского, Буданова й ин. Др. Кайндль в своїй працї хотів дати всесторонний огляд німецького житя по обох боках Карпат: не тільки права, але й суспільних відносин, культури, полїтичного житя. Праця дїлить ся на дві частини: перший том присвячений історії Німцїв у Галичинї до 1772 р., другий займаєть ся німецькою кольонїзацією в Угорщинї і Семигородї та в Волощинї і Молдавії. Важнїйша для нас перша частина і обговоримо її докладнїйше.

На вступі поданий огляд історії німецького права в прикарпатських краях; се був найважнїйший здобуток, який дали Німцї східним краям, — німецьке право все йшло разом з німецькою кольонїзацією, деколи навіть випереджало її, — бо в пізнїйших часах пропаґували німецький устрій і не Німцї. Німецьке право, „ius theutonicum“, яке прийшло до Польщі, на Україну і де инше, се була в дїйсности тільки частина сього права т. зв. Stadtrecht, ius municipale; друга частина т. зв. Landrecht, ius provinciale не війшло в уживаннє. Поза тим знати також деякі слїди німецького февдального права (Lehensrecht, ius feodale) — менше в Польщі, більше в Галичинї; февдальні відносини перещіплював особливо Володислав Опольский, що як шлеський князь був докладно обізнаний з західним устроєм. Також Ягайло старав ся підпи-

рати сей устрій в інтересі своєї власти, врештою богато робили анальоґії военно-служебних відносин В. кн. Литовського[1]; але протягом XV—XVI в. се ленне право упало зовсім.

Мотиви, чому переношено на схід німецьке міське право, передовсім чисто матеріяльної натури: „для піднесення загального добра", для ліпшої управи ріллї, для використання лїсів, для оборони краю; дехто відчував й се, що Німцї можуть піднести і загальний уровень культури. Висшість німецького права признавали найвизначнїйші польські сучасники. Длуґош напр. каже: „Болеслав Соромливий дав місту Кракову німецьке право і війта, щоби помогти йому до розвитку, якого не міг осягнути через Поляків і під польським правом". Подібні слова Кромера: „Завдяки трудам і праці Німців почало множити ся число сіл і міст та підносити ся культура. Вони більш ощадні і пильні як Поляки, їх мешкання поряднійші". Але все таки німецьке право не процвитало довго, прийшло до занепаду. Проф. Кайндль розглядає докладно причини сього упадку. Наперед хиба була в тім, що німецьке право не було переняте в цілій повноті; се, що було найбільш характеристичною його прикметою — еґземція даної громади з під власти державних урядників — в Польщі не переводила ся консеквентно; були ріжні степені залежности громад від державної власти, а вкінці дійшло до того, що більшість осель втратила свою автономію, горожане втратили особисті права і прийшли майже до стану кріпацтва. Пошкодило німецькому праву і се, що до нових громад війшли не тільки Німці, але й місцева людність, що мала инші правні понятя; тип чисто німецьких осель мусїв затерти ся. Підірвала німецьке право і боротьба в нутрі самих громад: спори між патриціятом і поспільством, між католиками, православними, протестантами. Всї ті прояви ослаблювали кожде місто з окрема, а також обезсилили і всї міста разом; в Польщі ніколи не дійшло до того, щоби міста мали свою репрезентацію; всевладна шляхта нищила всї зусиля міст. А з містами була звязана й доля німецького права.

Німецькі кольонїсти приходили до Галичини переважно зі Шлеська, рідше з инших німецьких країв, як з Австрії або околиць Райну; найбільше се були міщане і селяне, але було також богато духовних, дещо рицарства і жовнїрів. Кольонїзація ішла від заходу і найбільше обняла західні частини Польщі; в західній Галичинї німецькі кольонїї

[1]) Мусимо спростувати думку проф. Кайндля, немов би ленне право знайшло велике розширенне на Литві в XIV віцї; тут не може бути мови про західнї взори; відносини розвинули ся на власній основі, аж пізнїйше прийшов вплив німецького права — порівн. М. Грушевського Історія України т. V, стор. 6, 632—4.

були доволї густі, у східній було їх значно менше. Проф. Кайндль дає докладний спис тих кольонїй (ст. 35—42); на окремій карті представлене їх територіяльне розміщення.

Богато місця присвячує автор внутрішнїм відносинам кольонїй. Описують ся способи надання німецького права, загальні міські постанови, компетенція урядів, права і обовязки горожан, судівництво, зверхний вигляд міст, ремісла, промисл, торговля, освіта, наука, штука і т. ин. Щоб розібрати все те докладно, треба б більше місця; тому мусимо обмежити ся на короткій згадцї.

Полїтична історія галицьких Нїмцїв не дуже богата в факти. Найбільшу силу мали Нїмцї в Польщі при кінцї XIII в. і на початку XIV в. Підпирав їх Лєшко Чорний і ся його опіка викликала велике невдоволення та довела до першої реакцїї против Нїмцїв 1285 р. Але се не зломило могутности нїмецького міщанства; противно Нїмцї виступають дуже сміливо і в 1311—1312 рр. приходить до звісного повстання війта Альберта в Кракові; против кн. Володислава Локетка Нїмцї хотїли висунути кандидатуру симпатичних їм шлеських князїв. Але повстанне упало. Лїтописцї оповідають, як Поляки мстили ся на бунтівниках: їх мали саджати в вязницї, волочими кіньми, вязали до мурів; мешканцї Кракова, що не вміли вимовити слів „soczowycza, koło, miele młyn" мали бути покарані смертю!... (с. 70—73). Пізнїйше Нїмцї не виступали вже аґресивно, але ненависть до них пропаґувала ся далї; національні непорозуміння зросли особливо на початку XV в. підчас війни Польщі з нїмецьким орденом. Тодї Домінїканець-Нїмець Йоган Фалькенберґ видав памфлет против Поляків, звав їх „заповітреною суспільністю", закидав їм єреси і накликав до війни з Ягайлом. Поляки відбили напасть і зачали ще острійшу боротьбу против Нїмцїв. В 1477 р. Ян Остроротґ в своїм трактатї про направу Річипосполитої виступає против нїмецької мови в міських урядах і в костелах, против нїмецького духовенства, против зносин міських судів з Нїмеччиною. В 1519 р. згадує краківський гуманїст Нїмець Бауман-Аґріколя про союз Поляків в Кракові против Нїмцїв; се було підчас війни з маґістром Альбрехтом. Той сам Бауман в 1520 р. пише до свого друга: „Дуже менї немило пробувати далї в Кракові. З кождим Нїмцем поводять ся гірше як з Жидом. Не можна вірити нікому в містї, а найменше спольщеним Нїмцям; вони відносять ся до нас зимно і зміняють погляд відповідно до змін у війнї; побідять Нїмцї, вони тїшать ся з ними; таксамо радують ся з Поляками, коли їх оруже побідить"... (с. 143—4).

Як видно з сього листа, Нїмцї на початку XVI в. ще тримають ся при своїй народности, хоч одиницї між ними опускають вже нїмецький табор. Пізнїйше відносини ще змінили ся на некористь Нїмцїв; польська

суспільність освідомляеть ся національно і Німці мусять уступати. В р. 1537 заведено в марійськім костелї в Кракові польські богослуження на місце німецьких; таксамо заводить ся польська мова по всїх міських урядах.

Швидко поступае й польонїзація Німців. Вже 1539 р. появив ся німецько-польський словар з виразною польонїзацийною тенденцією: в конюґації слів як приклад стоїть „ich lerne polnisch", взорець листа сестри до брата починаеть ся від слів: „Wer von uns mehr polnisch wird kennen, der wird besser sein und von den Eltern mehr geliebt werden"... (стор. 154). Німцї починають зміняти назвиска: Weiss стае Biały, Guttäter — Dobrodziejski, Hoffmann — Dworzański і т. ин. Але свідомих Німців можна знайти ще при кінцї XVI в., як в тім краківськім цеху „des Hantwerks der Kordiwanner", що ще 1583 р. не приймають до свого ремісла „einen Behmen, Polacken, Vngern" і кождий ученик мусить бути „der teutschen Nation" (с. 147).

При кінцї своеї працї подае проф. Кайндль спис використаних жерел; цитують ся і важнїйші українські видання. *І. Крипякевич.*

A. Brückner — O Rusi normańskiej jeszcze słów kilka. (Kwartalnik historyczny 1909, кн. 3, стор. 362—371). Зреферовані тут ріжні нові і старші працї про початки руської держави (головно працї Вестберґа і Маркарта Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge); в кількох місцях референт полемізуе з норманського становища з поглядами проф. М. Грушевського і з рецензією дра С. Томашівського, поміщеною в Записках. *І. Крч.*

Др. Б. Барвінський — Перемирна грамота литовських князїв з королем Казиміром В. 1366 р. (Руслан 1909, чч. 158—161). Автор знайшов в архиві кн. Чарторийских другу копію грамоти і латинський переклад її і тепер подае на підставі обох відомих копій реконструкцію ориґіналу і латинського перекладу.

Др. Б. Барвінський — До питання про скількість присяжних грамот в. князїв литовсько-руських (Руслан 1909, чч. 172 і 173). Автор доповнюе реестр сих грамот поданий в IV томі „Історії України-Руси" проф. М. Грушевського, вказуе на те, що в Архиві кн. Чарторийских у Кракові знаходять ся деякі ориґінали таких грамот, а вкінцї з ориґіналу публїкуе присяжну грамоту Анни Витовтової, видану королеві Ядвизї в р. 1392.

Др. Б. Барвінський — Два загадочні ханські ярлики на руські землї з другої половини XV в. (Руслан 1909, ч. 70). Се ярлики Хаджі-Ґерая з року 1461 і Менґлї-Ґерая в р. 1472. Досї

друковані вони були у Ґолембьовского. Д. Барвінський публікує їх з матеріялів, які переховують ся в Архиві кн. Чарторийских в Кракові в так зв. „теці Нарушевича". Бачимо, що звідси ж узяв їх і Ґолембьовский, але зле видав.

Б. Бучинський — Змаганя до унії руської церкви з Римом в роках 1498—1506 (Записки Україн. Наук. Тов. в Київі; IV, ст. 100—136; V, ст. 61—87; VI, ст. 5—53). Спочатку автор застановляєть ся на результатах попередніх змагань до унії, далї говорить про відносини київської митрополії до константинопольського патріярху, латинського духовенства на Україні (в Литовськім в. княз. і Польськ. корол.) до унії і знов про відносини між київською митрополією та литовським урядом, після переходить до огляду змагань в рр. 1498—1506, ширше спиняючись на біоґрафії митр. Йосифа, котрий відограв важну ролю в сих змаганнях. *В. Д.*

Сергѣй Шумаковъ — Сотницы, грамоты и записи. Выпускъ пятый (Чтенія Имп. Общ. исторіи и древностей, 1909, кн. IV, стор. VI+116.)

Збірка має дуже пестрий характер, — се признає й сам видавець. Тих 60 документів, що тут зібрані, поза широкими хронольоґічними межами (цілі два столїтя — XVI і XVII!) не лучить властиво нічого; противно збірка зложена як би умисно так, щоби в ній тяжко було орієнтувати ся... Актів інтересних для історії України не багато. Є деякі матеріяли до біоґрафії кн. Андрія Курбського, але переважно другорядні, — родинні й маєткові справи та сусїдські процеси (ч. 1—8). Один акт належить до історії московських військ у Київі 1654 р.; салдати стаціоновані тут „емлютъ твои государевы денги, многіе на кабакѣхъ пропиваютъ" (ч. 40). *І. Крч.*

Др. Б. Барвінський — Ruthenen а Русини (Руслан, 1909, ч. 22).

— Русь, Україна-Ruthenen, Russen (ibid. чч. 37—43).

— Історичний розвій імени українсько-руського народу (Львів, 1909, ст. 41, мал. 8⁰).

Се полемічні статї, звернені проти москвофільських публїцистів, які доводили, що назви „Україна" та „Rutheni" нововидумані. Автор рядом цитатів доводить, що уживали ся вони з давних давен для означення як раз полудневих Русинів. Чужосторонцї називали нас з латинська Rutheni, Russi, Ruzeni, а край наш Ruscia, Rusia, Rostia (грецьке Ῥωσία). Згодом, з упадком України, а зростом Московщини присвоїла ся остання наше старе імя. Обі вказані вище статї ввійшли

в брошуру того самого автора п. з. „Історичний розвій“. Тут додана ще одна давнійша коротенька статя „Руский а україньский“ (Русь-Україна), в котрій автор рядом цитатів з літописів доводить давність назви Україна, український.

Русини в Галичині та їх походжене (Руслан, 1909, чч. 117 і 118). Се почасти переклад, почасти переповідка статї дра Б. Барвінського в ч. 128—129 Przegląd-у з р. 1909, писаної у відповідь на статю дра Ж. Урановича, Rusini w Galicyi (ibid. ч. 119) та коментар до тої статї п. М. Валевскої (ibid. ч. 124). Др. Барвінський розбиває погляди польського історика, що ніби то Галичина в давнину (за Володимира Св.) була заселена Поляками (справа червенських городів) та що Русини в Галичині се не потомки Варяго-Русів, а потомки тих Поляків.

М. Грушевський — Холмщина (Головні моменти в історії її приналежности). (Діло, 1909, ч. 107). В своїй невеличкій статї автор зібрав до купи всї дані історичної приналежности Холмщини. Статя написана з приводу відомих тодїшнїх дебат про Холмщину, передр. у „Буковині“, ч. 109.

Х. — З історичних леґенд (Дїло, 1909, ч. 46). Широкий фелєтон про „Баториеву леґенду“, написаний за передмовою д. І. Крипякевича „Козаччина і Баториеві реформи“ до VIII тому „Жерел до історії України Руси“, вид. Наук. Тов. ім. Шевч. Баторієва леґенда дає авторови повід перейти взагалї до історичних леґенд. Оглядом леґенд з области війн за книжкою нім. проф. Дельбріка закінчує автор свій фелєтон, радючи приложити методу Дельбріка до українсько-польської історії. *В. Дорошенко.*

Історія культурна і полїтична XVII—XIX в.

П. Н. Жуковичъ — О неизданныхъ сочиненіяхъ Іоасафата Кунцевича, Спб., 1910, стор. 33 (з Извѣстій Академії, 1909, III).

Крім двох писань Кунцевича, звісних з актів його канонїзації (видані були в латинськім перекладї, при біоґрафіях Кунцевича Контієрі і Ґепена), в лїтературі досї обертала ся коротенька замітка Павла Доброхотова, в листї його до Кояловича, про инші писання Кунцевича. Коялович лишив їх під сумнївом; Доброхотов, як видко з намірів його, збирав ся пояснити сю справу та так і не пояснив. Тепер коли папери його закупила петербурська Академія наук, в його збірцї актів (з білоруських уніатських монастирів) знайшов ся і рукописний збірник писань

Кунцевича, на котрім опирав свою звістку Доброхотов. Тут маємо трактатець „О фальшованю писмъ словеньскихъ отъ оборонцовъ и учителей вѣре церквей противныхъ послушенству его милости отца митрополита и о незъгодахъ ихъ въ наоуце, выданой въ друковъ Виленского братского, Острозского и Львовского" і ряд полемічних заміток або виписок против православних. Сї замітки мають характер передвступної роботи (проф. Жукович, опираючи ся на пізнійших звістках про участь Кунцевича в писанню трактата Кревзи, думає, що сї писання Кунцевича стоять в звязку з ним). Але перший трактатець, хоч не великий (36 стор., чверткового формату), але досить викінчений, дає Кунцевичу місце між уніатськими полемістами. Він має на метї виказати суперечности і помилки в ріжних доґматичних питаннях православних полемістів, виключно до Треноса. На сїй підставі проф. Жукович кладе написаннє сього трактата на 1611—1613 р.

Крім аналїза сеї лїтературної спадщини проф. Жукович збирає відомости взагалї про письменську дїяльність Кунцевича. В додатку надрукований лист Кунцевича до Сопіги (досї в повній основі неввісний), що викликав звісну відповідь Сопіги; „декларація" Сагайдачного аж тепер вияснясть ся — Сопіга згадує сим виразом про слова ніби то сказані Сагайдачним київським єрархам по подїях 1620 р., — з декларацією, предложеною королеви в 1621 р., сї слова не мають нїчого спільного. *М. Грушевський.*

(П. Н.) Жуковичъ — Протестація митрополита Іова Борецкаго и другихъ западно-русскихъ іерарховъ, Спб., 1909, ст. 19, вел. 8^{0} (в III т. „Сборника по славяновѣдѣнію").

Незвичайно поверхово і недокладно зроблене „Описаніе документовъ архива западнорусскихъ уніатскихъ митрополитовъ (1897) не давало і натяку, що в одній з звязок його переховуєть ся така дорогоцїнна памятка як ся протестація 1621 р. Тільки в 1905 р. зявили ся в пресї звістки про неї й тодї ж проф. Жукович заповів її виданнє. Він предложив її текст з своєю передмовою редакції академічного збірника статей по славістицї, і тепер нарештї се виданнє побачило світ.

В короткій передмові, що займає всього 3 сторінки, шан. видавець, розумієть ся, не ставив собі задачі вичерпати історичне значіннє сеї многоважної памятки. Він описує її рукопись, коротко зазначає її місце в тодїшній релїґійній полеміцї, коротенько характеризує. Кількома словами спиняєть ся на цікавім питанню, чи протестація ся була випущена в дїйсности, чи не була опублїкована, але не приходить до яких небудь рішучих виводів: вказує з одного боку на детали, які вказують, що протестація не була пущена; з другого боку наводить одно місце в поле-

мічній літературі, яке натякає, з уніатської сторони, на сю протестацію.

Але чи мала вона яке значіннє в тогочасній політичній і літературній боротьбі, у всякім разї має величезну історичну вартість. Проф. Жукович оцінює її як відгомін тодїшнїх настроїв православних кругів (пор. також мою Історію т. VII, гл. 1 і 7, де також протестація використана з сього становища). Але є ще одна сторона, котру мушу особливо підчеркнути: се незвичайно живо і сильно відчута тяглість історичної традиції, звязків часів козацьких з староруськими, княжими часами. За браком чисто-історичних творів з сих часів нам звичайно представляєть ся сей час як період упадку традиції, покритої новими, польсько-нїмецькими впливами. Але близше приглядаючи ся, бачимо противне, і протестація 1621 р. належить до першорядних документів сього рода. Її характеристика козаків як безпосередних представників староруських традицій, державних, культурних і національних, не має нічого собі рівного в нашім письменстві [1]. *М. Грушевський.*

Antoni Prochaska — Z życia biskupa przemyskiego (Aleksandra Trzebieńskiego) (Przegląd historyczny 1908, т. VII, стор. 75—83, 204—311).

Нарис житя Александра Ястшембец-Тшебеньского не дає нічого дуже інтересного, бо ся особа нічим надзвичайним не визначала ся, але має свою вартість як малюнок типового галицького шляхтича з XVII в. Родина Ястшембців сиділа від кінця XVI в. в селї Чижикові, львівського повіта, потім ріжними дорогами, купном, державою, королївськими дарами розширила своє володїнє на сусїдні села. Александер Ястшембец, як син маючих батьків, міг виїхати на захід, бував у Франції, в Нїмеччині, може і в Італії і вернув ся з досить повним гуманїстичним образованем. Своєю товариською огладою зумів звернути на себе увагу двора і став королївським секретарем. Потім почав добивати ся карієри в родинних сторонах і скоро став земським писарем, дальше маршалком вишенського соймика, вкінци підкоморієм. Підчас турецьких воєн 1620 і 1621 р. був комісарем для розділюваня платнї жовнїрам; пізнїйше відбув посольство до Туреччини. Серед того постарів ся, овдовів і на кінець житя висьвятив ся і як звісна особа, був іменований перемиським біскупом. З яких мотивів перекинув ся в духовний стан, лїтописцї не пишуть; др. Прохаска вдогадуєть ся, що „може передчував бурю, яка висїла в повітрі, він, що походив з воєводства, де дуже скоро відчували симптоми будучого українського бунту“... Ізза

[1]) Пор. Історію т. VII, с. 400.

того порівнує Тшебіньского з Іпатієм Потієм, „котрий покинув каштелянію, щоб ратувати віру, опустив сенат, щоби з ліпшим успіхом служити Богу і вітчині, як владика“... *Ів. Крипякевич.*

Franciszęk Jaworski — Nobilitacya miasta Lwowa (Biblioteka lwowska т. IV), Львів 1909, стор. 60.

Нобілїтацийний привілей отримав Львів вперше 1658 р. — за заслуги для Річипосполитої підчас козацьких воєн. Силою того привілея кождий львівський міщанин міг уживати шляхотського титулу nobilis при міщанських титулятурах honestus, famatus, spectabilis; дотикало се не тільки католиків, але також Вірмен і Русинів. Дальше місто одержувало право посилати двох послів на елекцийні сойми; в инших соймах брали міщане участь тільки виїмково, — передовсім, коли проєктувало ся наложене нових податків на міста. Так само місто мало право висилати делеґатів на земські соймики. Найважнїйшою й найбільш реальною точкою привілея був для міщан дозвіл набувати земельні добра поза межами міста; правда, вже й давнїйше міщане держали нераз маєтности поза містом, але се право було застережене виключно для шляхти і аж тепер робила шляхта уступку місту. Але всї ті нові права були довгий час тільки на папері. Безпосередно по виданю привілея королем, прийшло на соймику до великої опозиції з боку шляхти, що не хотіла дїлити ся своїми правами з міщанством; привілей був фактично завішений, хоч міщане доложили всїх зусиль, щоби оборонити своє становище. Новий нобілїтацийний привилей дістав Львів коло 1662 р.; але ся грамота дійшла до нас без дати з деякими слїдами підробленя, так, що не можна вважати її автентичною. Остаточно затвердив шляхотські права Львова аж сойм 1676 р. За австрийських часів галицький становий сойм мав в своїм складї також двох репрезентантів Львова. *І. Крипякевич.*

Edward Webersfeld — Jaworów, monografia historyczna, etnograficzna i statystyczna (Przewodnik naukowy i literacki 1909, стор. 369, 457, 551, 649, 741, 833, 903).

В праці Е. Веберсфельда зведено всї звістки, які можна було зібрати про Яворів; матеріял має богато прогалин, то й оповіданнє не всюди вийшло повне й закінчене. На початку праці автор займаєть ся більше містом і міщанством, від часів Яна Собєского переходить головно на двірські відносини. До історії руського міщанства маємо небогато даних; до половини XVI в. не видно нїякого руху між яворівською Русю: нема навіть слїдів, щоби була тодї в Яворові руська церква. Аж в 1560 рр. починаєть ся живійше житє між православними: в 1569 р. будуєть ся церква Успеня, 1572 р. церква Рождества на Малім перед-

містю, 1588 р. третя церква св. Юра (с. 373, 374, 375); є також сліди брацтва: 1642 р. дістає воно в заряд церкву св. Юра (382). До рухів в часї Хмельнищини 1648 і 1655 р. подає автор деякі замітки й документи (с. 458—60). До тих скупих звісток про Русь додати можна хиба тільки записки в метриках про вихрещуванє магометан в грецьку віру (с. 846, 906). Дещо інтересного дає опис теперішнього Яворова з етноґрафічного й статистичного боку. *Ів. Крипякевич.*

Письма московскаго митрополита Леонтія (Лебединскаго) (Чтенія въ Имп. Общ. Ист. и Др. Р. при москов. унив., 1908, II, ст. 9—50).

Московський митрополит Леонтій (в світї Іван Олексїйович Лебединський), як довідуємо ся з передмови видавця листів Н. Оглоблїна, свою службову дїяльність почав у Київі, як інспектор семінарії й академії. Потім він служив по ріжних місцях, а від 1861—1873 року був епископом, а потім архиепископом подільським, далї херсонським (1874—1874) і варшавським (від 1876). Листи його писані до батька видавця, що був протоєреєм і ключарем Софійського собору в Київі. Про ті листи пише видавець: „Не можна сказати, щоб листи о. Леонтія були особливо богаті на зміст, але загалом вони досить цінні, як матеріали до характеристики особи досить видатного єрарха руської церкви, котрий чверть століття займав бойові місця на таких окраїнах, як Поділє (10 літ) і Польща (15 літ). В Польщі о. Леонтій відограв визначну ролю в так званому „возсоединеніи уніатов“... На жаль, листуваннє з моїм батьком увірвало ся в 1877 р., а уніятське питаннє розвязало ся цілковито пізнїйше. Натомість до часу перебування о. Леонтія на Поділю належить більша частина листів, що доховали ся (33 з 53) й вони досить повно малюють його „обрусительную“ політику в сїм спольщенім краю, який тільки що пережив останнїй бунтівничий вибух польського духа (в 1863 р.). З сього боку дїяльність о. Леонтія (як і пізнїйша дїяльність — в Польщі), без сумніву належить до історії, котра в свій час видасть про нього свій непідкупний осуд, як про руского дїяча чималої величини.“

Чи справдї історія признає еп. Леонтія за його русифікацїйну дїяльність на Українї та в Польщі „русским“ дїячем чималої величини, се ми побачимо, як надійде час для докладнїйшого вияснення і розроблення сеї сумної сторінки з історії всїх трьох заінтересованих народів... А поки що звернемо ся до самих листів о. Леонтія, писаних під час його перебування на Поділю. Вони загалом досить цікаві, хоч матимуть значіннє тільки на тлї докладнїйшого представлення історії краю в тім часї.

Приїхавши до Камянця, взяв ся он. Леонтій пильно до праці, як про се свідчать його листи, і виявив себе завзятим польонофобом. З якою радістю пише він наприклад, в листї з 6 червня 1866 року: „Но особенную радость доставило мнѣ упраздненіе католической епархіи въ Каменцѣ. Честь и слава Бевaку! Я съ нимъ ѣздилъ по костеламъ. Каково это полякамъ!“ Та се зовсім не перешкоджало йому бути й ворогом українського люду, як се свідчить його лист з 30 марта 1868 р., в якому він висловлюєть ся, що „народный характеръ духовенства одобрять нельзя“. Цїла його боротьба була звернена проти Поляків і Українцїв на користь „обрусѣнія“. А боротьбу сю він провадив завзято, як про се позволяють догадувати ся його листи. Наприклад, в листї з 27 марта 1865 р. читаємо: „Вы не знаете состоянія моей епархіи statu quo. Въ этомъ саду репьевъ не оберешься, а змѣй то сколько! Не для славы человѣческой, а для славы Божіей я тружусь, — и на всѣхъ никогда не угодишь. Не я виноватъ, что наши іереи увлеклись духомъ, чуждымъ Православію... Надобно ихъ будить и на правильную стезю направлять“... А трохи далї в тому ж таки листї читаємо: „Я теперь сталъ строже, потому что моя д е л и к а т н а я г у м а н н о с т ь (розстріленнє автора) въ продолженіе 6 мѣсяцевъ не послужила въ пользу, а во вредъ. Конечно, я обращаюсь хорошо, но не со всѣми. У насъ причетники просто дрянь, глупы, дерзки, нетрезвы, кляузники. Вообще, ваша епархія (київська) стоитъ высоко предъ Подольскою. Здѣсь бѣдовый народъ. Уже я на свои распоряженія получилъ изъ синода жалобъ чуть ли не до десяти. А давно ли я здѣсь? Конечно, ничего не возьмутъ, но духъ-то гадкій. Глубокій полонизмъ здѣсь пустилъ корни, по милости прежнихъ дѣятелей“. Або в иньшім листї з 22 серпня того ж року: „Что о себѣ сказать? Борюсь и борьбы много еще впереди; дѣло налаживается, но трудности особенныя по мѣстнымъ обстоятельствамъ еще долго, а можетъ быть и всегда будутъ. П о л я к а м ъ, да и нѣкоторымъ нашимъ небрежнымъ не нравится моя энергія, но я не измѣняюсь“... Видко, що Леонтій стрічав мабуть чималий опір в своїй діяльности, бо часом в його листах чути нотки втоми й зневіри. В листї з 16 січня р. 1868 він пише наприклад: „Тяжело нынѣ нашему брату архіерею служить! И я доселѣ все веду борьбу, а конца ей не видно. У насъ по крайней мѣрѣ дѣло идетъ безъ аппеляцій, хотя подчасъ и съ ропотомъ; а наши — есть борзописцы... Требуется большое терпѣніе. Проживши 4 года въ Подоліи, я дивлюсь милости Божіей, на мнѣ являемой въ укрѣпленіи силъ и духа, и тѣла, среди разныхъ огорченій“... Або в листї з 26 липня того ж року: „Частенько мнѣ приходится грустить о многомъ. Великороссійскіе іерархи отъ многаго свободны, что насъ обременяетъ“. Та кінець кінцем

бойовий настрій все бере гору: „Мнѣ въ Подоліи пришлось расхлебывать кашу, заваренную моими предшественниками; тяжело, но все таки успѣхъ есть. Надѣюсь, что если поживу здѣсь, успѣю сдѣлать, что желается, хотя противодѣйствіе вижу на каждомъ шагу отъ давней закваски — іезуитской. Вы знали меня юношею по духу и характеру; теперь, видѣвши столько я въ Питерѣ и дальше... я уже мудръ и борюсь десными и шуіими противъ злоупотребленій."

На закінченне додамо, що сей ворог „народнього характеру" серед духовенства сам при потребі звертав ся до народньої української мови, як до могутнього засобу, яким можна зєднати собі прихильність народу і вплив на нього. Так в листї з 31 мая 1876 року, коли він уже був у Варшаві, читаємо: „Я ѣздилъ цѣлый мѣсяцъ по епархіи; возвратился благополучно 19 мая. Видѣлъ и дурное и хорошее. Много вынесъ и пріятныхъ впечатлѣній, немало и тяжелыхъ. Но слава Богу! вижу, что поѣздка моя не остается безъ послѣдствій добрыхъ, хотя въ Сѣдлецкой губерніи я рисковалъ въ нѣкоторыхъ мѣстахъ. За то и оваціи въ Люблинской губ. были такія, какихъ я въ Подоліи не встрѣчалъ. Въ нѣскольких мѣстахъ экипажъ мой прихожане везли на себѣ до церквей съ версту. (Цікаво було би виясними, наскільки на сей „оваційний" настрій серед місцевої української людности вплинула рука російської адміністрації, узброєної нагайкою і баґнетом; з опублїкованих даних, і то навіть офіціяльних, ми знаємо, що місцева людність зовсїм не виказувала ентузіязму до переходу на православіє, а зовсїм навпаки... М. З.). Дѣло по времени поправится и тамъ, гдѣ еще очень худо. Много помогло мнѣ то, что я съ народомъ умѣлъ говорить на его языкѣ" (розстріленне моє. М З.). *М. Залїзняк.*

М. Грушевський — Виговський і Мазепа (Л.-Н. В. 1909, VI, ст. 417—428).

Статя написана з приводу 250-лїття підписання Гадяцької унїї і 200-лїття Полтавського бою. „Треба нам, каже автор, означити своє становище до провідних ідей, мотивів і дїл сих наших діячів". І автор далї роскриває перед нами українську полїтику тих далеких часів. Найважнїйший вивід: оба сї чільні люде нашої історії „як оден, так і другий, при своїх індівідуальних відмінах, при ріжниці в тактиці, засобах і способах, в деталях своїх плянів, — були представниками, речниками, носителями полїтичних змагань, якими глубоко пройняте було все українське суспільство, вся свідомійша верства українського народу, вся українська інтелїґенція їх часів" (421). Вивід сей льоґічно випливає з аналїзу змагань тодїшньої укр. полїтики. Цїла статя — се сніп проміння, кинений історином в глиб минулого. Вона дїлає на нас лїпше як

цілі стоси сухих моноґрафій і се відчув уряд, накладаючи пеню на Л.-Н. В.

С. Южаковъ — Двухсотлѣтіе россійской государственности (Русское Богатство, 1909, VI, ст. 140—152).

Статя д. Южакова написана в приводу полтавського свята. На жаль вона цілком не торкаєть ся ні характера, ні значіння свята, не аналїзує й тих відносин, які склали ся на Українї після бою 1709 р. Автор указує лишень, що побіда під Полтавою висунула Росію на становище великодержавне, і поясняє, що се завдячує Росія тій культурі, яку прищепив Петро I. Далї автор на прикладах російської історії показує, як відмова від культурности скидала Росію з сього становища, принижуючи її ролю в європейськім концертї великих держав (новійші приклади — нещастя в японській війнї і її наслїдки — дипльоматична побіда Еренталя, то що). Автор кличе, щоб не забувало ся про конечні потреби країни, що лиш задоволеннє їх знову верне Росиї колишню славу, а разом з тим „приложить ся все: і побідна армія, і сильна фльота", то що. Виходить, що автор не проти святкування полтавської перемоги, але під умовою — здїйснення мрій росийських конституціоналїстів.

І. Джиджора — „Анафема" (Діло, 1909, ч. 149). Д. Джиджора оповідає про обряд викликання Мазепи в першу неділю великого посту і про становище укр. духовенства до сього обряду. Вкінцї згадує про безіменний протест проти сього викликання, „Плач Мазепи" (Вопль Мазепы), що ходив по руках на Українї на початку XIX ст.

Др. Б. Барвінський — Гетьман Іван Мазепа в всесвітній лїтературі і штуцї (Руслан, 1909, чч. 140 і 289). Се коротенький і побіжний бібліоґрафічний перегляд європейських творів в обсягу красної лїтератури, яких темою була або історична діяльність Мазепи, або романтичні пригоди в його житя, а також такий самий огляд всесвітних творів штуки (малярство, ґравюра, музика), що так чи інакше торкають ся гетьмана. Статя в ч. 289 являєть ся доповненнєм того, що говорив автор в ч. 140. Тут спиняєть ся він спеціяльно на Бекетівськім портретї та його типах, користуючи ся працею Д. Ровинського.

Др. Б. Барвінський — Князь Мазепа і його шляхотський та князївський герб (Руслан, 1909, ч. 140). Се тільки переклад частини статї кн. А. В. Дабижи з „Кієвской Старини" 1885 р., т. XIII.

В. Пачовський — Сумні роковини (Будучність, 1909, ч. 5, ст. 73—76). Невиголошена промова з приводу 200-лїття Полтавського

бою. В кінци автор пропонує способи пошановання памяти гетьмана і відсвяткування сумних роковин. Статя має публіцистичний характер.

В. Пачовський — Сумні роковини (Руслан, 1909, ч. 141). Автор наводить протест української громади в Лєжі в Бельгії проти святкувань офіціяльною Росією ювилею Полтавського бою.

Памяти гетьмана Івана Мазепи (1709—1909). (Руслан, 1909, ч. 140). В короткій вступній статї до присвяченого Мазепі числа ґазети подає автор з поводу 200-лїтнїх роковин Полтавського бою характеристику гетьмана і закликає до пошановання його памяти.

Історичні замітки (Руслан, 1909, ч. 141). Дрібні замітки, зачерпнені з ріжних джерел, про памятки по Мазепі. Здебільшого про ті, що зберігають ся в чернигівському музею Н. Тарновського.

Др. М. Кордуба — Дещо з бувальщини міста Чернівцїв (Буковина, 1909, ч. 6). Автор виймає кілька інтереснїйших сторінок з історії столицї буковинської, Чернівців, написаної др. Р. Кайндлем з нагоди 500-лїтньої річницї міста. Вкінцї автор подає кілька критичних уваґ на працю Кайндля.

о. Ал. Зл. — Монастир Чина св. Вас. Вел. в Яворові. (З монастирської хронїки) (Руслан, 1909, ч. 156). Автор подає коротеньку історію згаданого монастиря.

Д. — Межигірря і його старовина (Рада, 1909, ч. 134). Автор коротенько оповідає про історію межигірського монастиря. Статя передрукована в ч. 156 „Руслана“ під з.: „Межигірє і єго старовина“.

І. Кревецький — Східна Галичина й Росія (Діло, 1909, чч. 111—112). Автор подає історію відносин российського уряду до Галичини. Статя написана з приводу новійших аспірацій Росії на Галичину і подає цікаві відомости.

І. Созанський — До історії народного шкільництва в рр. 1821—1838 (Учитель, 1909, ч. 10—21). У вступі малює автор невідрадну картину нашого народного шкільництва в Галичинї в першій половинї XIX в., далї подає чималу вязку матеріялів до сього шкільництва, знайдених ним між паперами парох. уряду в Дзвинячи Горішнім коло Турки, а скопіованих з так зван. шкільних протоколів і розпоряджень власти.

О. Маковей — Причинок до історії народного шкільництва на Буковинї (Буковина, 1909, ч. 15). Між паперами о. А.

Поповича знайшов др. Маковей допись до якоїсь німецької ґазети в р. 1852, що дотикає діяльности одного буковинського священика на полї народного шкільництва. Сю допись і подає він в укр. перекладї як доповнення до працї І. Карбулицького про „Розвій народного шкільництва на Буковинї".

О. Левицький — Піроґов у Київі і його проводи (Л.-Н. Вістник, 1909, V, ст. 281—287). Піроґов як куратор київської шкільної округи не може не цікавити укр. історика, тому не можна проминути вище зазначеної статї, хоча вона й має скорше припадковий, анекдотичний характер.

В. Доманицький — Одна з „Катерин" (Матеріял для драми з життя „українофілів" 1860-их років). (Л.-Н. Вістник, 1909, VII, ст. 65—70). Автор росповідає нам про сумний і нікчемний епізод з життя художника Гр. Честахівського, котрий звів сільську дївчину Марусю.

Д. Д—ко — Сторінка з історії української інтелїґенції 60-х років (Рада, 1909, ч. 171). Фелетон д. Дорошенка присвячений Ол. Потебнї. Автор спиняеть ся на Потебнї не як на відомім ученім, а як на свідомім українськім громадянинї і щирім демократї. Матеріял до своєї статї зачерпнув д. Дорошенко з „Матеріялів до біоґрафії О. Потебнї", виданих проф. Халанським в харківськім збірнику „Пошана" (на честь проф. М. Сумцова).

М. Лозинський — Переписка Драгоманова (Дїло, 1909, ч. 5). Се широка замітка з приводу виданих Укр.-р. видавничою Спілкою 2 томів „Листів М. Драгоманова до Івана Франка і инших" (Львів, 1906—1908), в котрій автор, підносячи велику вагу нововиданої переписки, звертає на неї увагу широкої публїки. *В. Дорошенко.*

Суспільний устрій і право.

Памятники древне-русскаго каноническаго права. Часть первая (Памятники XI—XV в.). Изданіе второе. Спб., 1908, ст. III—VI+I—XVIII+1—446+1—72 („Русская Историческая Библіотека", т. VI).

Друге видане сеї збірки відріжнюєть ся від першого лише тим, що до попереднїх документів додано ще сїм нових та пороблені деякі зміни в індексах. Том сей друкував ся під доглядом В. Г. Дружініна, а нові додатки і індекси виготовлені до друку і видруковані під редакцією проф. В. Н. Бенешевича. Подамо деякі відомости про нововключені сюди документи.

1) Уривки з грецького тексту канонїчних відповідий руського

митрополита Іоанна II-го. Вони вже були видруковані перед тим проф. А. С. Павловим після списків Вулїсми і Венеціянської Бібліотеки св. Марка (в додатках до XXII тому „Записокъ Имп. Академіи Наукъ“) з рівнобіжним старо-руським перекладом з „Варсонофієвського“ списка Кормчої XIV в. Чудова монастиря № 4, варіянтами двох списків Імп. Публичної Бібліотеки і російським перекладом. Грецький текст з старо-руським і німецьким перекладом передрукований був потім (з захованем навіть друкарських помилок і недоглядів видавця — проф. Павлова) в „Kirchenrechtliche und kulturgeschichtliche Denkmäler Altrusslands nebst Geschichte des russischen Kirchenrechts“ (Stuttgart, 1905) проф. L. K. Goetz-a. Тепер проф. В. Н. Бенешевич друкує знов тексти проф. А. С. Павлова лише з незначними змінами (виправлене друкарських помилок, в деяких випадках — инше, правильнійше читане, деякі нечисленні бібліоґрафічні примітки і технїчні поліпшеня). Проф. Бенешевичу відомий ще один список „Канонїчних відповідий“ в рукопису Британського Музея, повнійший, правильнійший і близший до славянського перекладу, але через щось видавець не користуєть ся нагодою подати його в сїй збірцї, готуючи до друку в серії „Памятниковъ древне-русской литературы“.

2) Поученіє новгородського архиепископа Ілії (Іоанна) з 1166 року, передруковане з „Журнала Мин. Нар. Просвѣщенія“ 1890 року, де воно було уміщене проф. А. С. Павловим під заг.: „Неизданный памятникъ русскаго церковнаго права XII вѣка“. Звідти текст його, без варіянтів і приміток, був передрукований вже в „Памятникахъ древне-русской учительной литературы“ (вид. А. І. Понемарева, вип. III, Спб., 1897), а також проф. L. K. Goetz-ом (в згаданій його працї). Проф. Бенешевич для нового виданя ще раз порівнює текст з рукописним ориґіналом і точно усталює його дату (13 марця).

3) Відповіди митрополита Іоанна II Іакову і епископа Нифонта Кирикови в викладї Герберштейна. Ориґінальний латинський текст передрукований з „Rerum Moscoviticarum Commentarii Sigismundi Liberi Baron in Herberstain Neyperg et Guettenhag... (Basileae per I. Oporinum, 1556 р.), а німецький переклад з „Moscouiter wunderbare Historien... durch Sigmunden Freyherren zu Herberstein... zu latein beschriben: jetz... durch Heinr. Pantaleon verteutschet und in truck verfertiget“ (Basel, 1567).

4) Анонїмне поучене про обовязки і потрібні прикмети епископа (не пізнійше 1284 р.). Текст сього уривка друкує видавець по списку Рязанської Кормчої з варіянтами друкованої Никоновської і Новгородської і дає нове пояснене сьому документови, відмінне від того, яке давали йому перед тим проф. Павлов і Неволїн. На його думку се

уривок якоїсь, досї невідомої, імператорської новелї, адресованої до патріярха.

5) Грамота патріярха Антонїя про соборну постанову в справі Пимена, з вересня 1389 року. Се є сучасний старо-руський переклад оригіналу грамоти, на яку покликував ся патріярх Антоній в вересню 1393 р. і про яку згадує Новгородська IV лїтопись. Текст передрукований зі списку сеї лїтописи (під 6898 р.), який переховуєть ся в Публичній Бібліотецї.

6) Грамота патріярха Антонїя в Новгород до епископа, клиру і народу, з умовлянями віддати ся під начало митрополитови київському і всеї Руси, по вересню (до 29 жовтня) 1393 р. Се сучасний старо-руський переклад грецького оригіналу, надрукованого вже в додатках до першого виданя збірки під ч. 38 (ст. 253—261), знайдений проф. Бенешевичем в списку Новгородської IV лїтописи Публичної Бібліотеки.

7) Записки про поставленє руських епископів, з 1328—1347 рр. Российський переклад сих записок з примітками був поданий передше В. Г. Василевським в „Журналї Мин. Нар. Просвѣщенія“ 1887 р. п. з.: „Записи о поставленіи русскихъ епископовъ при митрополитѣ Ѳеогностѣ въ Ватиканскомъ греческомъ сборникѣ“, грецький текст — В. Е. Реґелем в його „Analecta byzantino-russica“ (Спб., 1893 р.). Проф. Бенешевич видає грецький текст на підставі фотоґрафічної відбитки з рукопису з своїм російським перекладом.

Перші пять документів мають інтерес головно для істориків канонїчного старо-руського права, останнї два — далеко ширший. Як бачимо, нових, невідомих досї в науцї (крім може 5-го) документів, нове виданє „Памятниковъ“ не приносить. Дивно, чому нові додатки не заведені в загальну систему збірки, а видруковані осібно.

Що до індексів, то в новому виданю пороблені деякі зміни: показчики особовий і річевий, які в першім виданю були уладжені осібно до староруських і осібно до грецьких текстів, тепер зведені докупи, з захованєм однак подїлу на особовий і річевий. Крім того доданий ще новий показчик „Рукописів, згаданих або використаних в текстї“.

О. Назарієв.

Ѳ. И. Леонтовичъ — Вѣча, сеймы и сеймики въ Великомъ Княжествѣ Литовскомъ (Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія, 1910, февраль, ст. 233—274).

Не дивлячи ся на значну скількість цїнних матеріялів, перехованих до наших часів, і досить розвинений вже стан студій над історією польського „парляментаризму“, що значно полекшують анальоґічні студії на литовсько-руському ґрунтї, інституції Литовсько-Руської дер-

жави являють ся ще досї мало досліджениши. Правда, останне десятилїте принесло нам розвідки про литовсько-руські сойми проф. М. К. Любавського та Н. А. Максимейка. Але й їм не удало ся освітити сї інституції в потрібною докладністю і повнотою, та й доведені вони лише до Люблинської унії 1569 року. Що-ж до провінціяльних соймиків Великого Князївства, то й зовсїм не маємо ще спеціяльних, солїдно і повно оброблених розвідок.

Проф. Леонтович поставив собі завданем заповнити деякі прогалини в справі студіюваня литовсько-руських віч, соймиків і соймів та внести поправки до висновків попереднїх дослїдників. Статя його має цілию: зрезюмовати результати дослїдів дд. Любавського і Максимейка, доповнити їх замітками з приводу тих питань, які, на думку автора, не досить ще ними зясовані, та дати на підставі Статута 1588 р. і „Volumina legum“ огляд головнїйших питань орґанїзації литовсько-руських соймиків по Люблинській унії і участи литовсько-руських представників в функціях спільного сойму.

Дані про литовсько-руські інституції попереджує автор загальною заміткою про орґанїзацію польських соймів до Люблинської унії. На жаль, ся коротенька замітка вийшла занадто вже поверховою і неповною; вона цілком не дає ясного і точного понятя про польські сойми, а при тім ще й оперта на старих і недостаточних працях (як розвідки Лелевеля, Бандтке) та лише „Volumina legum“ і історії Длуґоша. Нїяких нових розвідок, нових поглядів і висновків проф. Леонтович чомусь цілком не увзглядняє, не дивлячи ся на те, що як раз за останні роки польська правно-історична наука зробила великий поступ.

Наслїдком такого іґнорованя стало ся те, що в невеличкім уступі автора про польські сойми знаходимо твердженя, які не можемо приняти за певні або усталені. Так напр. позичені у Бандтке відомости про те, що звичай вибираня послів на сойм по два від кожного повіту у с т а л и в с я вже від 1462 року, потребує перевірки і не може бути висловленим рішучо. Як не задивляти ся на зміст нешавського привилею 1454 р., одначе про усталене сього звичаю відразу, на нашу думку, твердити ще не можна. Принаймнї з детального перегляду відомостий про шляхетські зїзди на протязї з середини XV в. до 1506 року, зробленого Др. Ф. Пекосїньским [1]), бачимо, що присутні на вальнім соймі земські посли згадують ся вперше тілько в статутї петроківськім 1496 року (Др. С. Кутшеба приймає, що звичай висиланя соймиками своїх послів на сойм ґенеральний стає правилом лише від року 1493) [2]).

[1]) Див. його „Wiece, sejmiki, sejmy i przywileje ziemskie w Polsce wieków średnich“, § 26, 11 (Rozprawy Akademii Umiejętności w Krakowie, wydz. hist.-filoz., t. 39).

[2]) Historya ustroju Polski w zarysie, 1905, ст. 124.

Так само неясне і зовсім неточне твердженє автора (поклик на Бандтке) про те, що „від сього-ж часу (себто від 1462 р.) скликували ся повітові соймики (comitia provinciarum, conventio terrestris або particularis, seymiki powiatowe), а по їх соймики „generalne“, або передсоймові зїзди панів радних і послів земських, для попереднього обзнайомленя послів зі справами, які поступали на сойм“. Відомо прецінь, що соймики скликували ся і відбували ся нерав і до 1462 р. Привілей церковіцько-нешавський вніс тільки те нове, що від того часу (1454 р.) ніяка нова постанова не могла бути ухваленою, а військовий похід — призначений, — без попередньої ухвали земських соймиків; соймики також від того часу починають збирати ся частїйше, між ними зарисовуеть ся поділ на повітові і краєві.

Не відтінює автор і ріжниці між соймами конвокаційними і елекційними, кажучи, що „для вибору королів призначали ся осібні елекційні сойми, які називали ся також „konwokacye generalne“ [1]).

Що до твердженя про те, що „до Жигмонта I-го соймові справи на польських соймах рішали ся більшістю голосів (per pluralitatem votorum), який порядок замінив ся від 1507 року на одноголосність (unanimitas votorum et liberum veto)“, то знову рішучо твердити сього не можна. Проф. Бальцер напр. (на нашу думку цілком узасаднено) гадає, що „zasada „liberum veto“ istniała... już od samego początku (себто від статута нешавського, який установляє одноголосність), lecz do praktycznego jej wykonania przyszło dopiero w XVII wieku“ [2]).

Взагалї, стоячи на точцї погляду автора, що „польські сойми і соймики послужили головним взірцем в справі орґанїзації литовсько-руського сойму з соймиками“ (ст. 236), треба би шан. авторови зупинити ся докладнїйше на сім взірцї, скористувавши ся тим досить богатим матеріялом, який дають нам численні працї польських учених, присвячені історії й орґанїзації соймів і соймиків за останні десятилїтя. Правда, і в польській лїтературі нема ще досї систематичних і повних зводок данних про віча, соймики і сойми від найдавнїйших і до останнїх часів істнуваня Річи Посполитої (оголошені курси історії польського права не вистарчають), але се, очевидно, не може виправдати автора.

Переходячи до литовсько-руських інституцій, автор зазначує ту самостійність в справах самоврядуваня, окремішність в устрою і правних порядках земель, що входили в склад Литовсько-Руської держави — до

---

[1]) Може „k o n f e d e r a c y e (а не „konwokacye“) generalne“, в які лучили ся звичайно вібрані на конвокаційнім соймі представники? (див. Balzer, Historya ustroju Polski (na podstawie stenogramu za zezwoleniem autora). Льв., 1910, ст. 448).

[2]) Balzer, Historya Ustroju Polski, ст. 374.

кінця XV віку. В кожній з їх, побіч свого власного уряду, незалежного від урядів Великого Князівства, та свого місцевого права, істнують і місцеві сойми („віча“, пізнійше „збори“, „zgromadzenia“, „семи“ і „сойми“). У властивій Литві віча — сойми мають на початку такий же характер, як і по инших землях — анексах. Відомости про литовські віча маємо вже починаючи від року 1249. Про віча Жмудської землї — з р. 1492. В руських землях вони не заникають і в XV та XVI вв. Істнуване віч ріжного роду і складу автор констатує на основі документних даних в землях: Смоленській, Полоцькій, Витебській, Сіверській, Київській, Волинській, Минській. Крім загальних соймів, на яких збирали ся пани, шляхта і инші представники данної землї, акти згадують і про партийні вічові збори якої небудь одної частини населеня, як се водило ся, в значіню загального вічового звичаю, в стародавнім Новгородї і східно-руських землях. Місцеві землевластителї іноді збирали ся на свої зїзди, окремо від князів і панів — маґнатів; сї зїзди потім почали звати ся приватними сoймиками для відріжненя від тих, які були правно установлені і скликали ся на основі урядових розпоряджень. В 1659 р. осібною конституцією всякі приватні соймики були скасовані; конституція 1717 р. потвердила заборону їх.

В актах литовсько-руських до останнїх часів згадують ся ще пережитки з давнього вічового ладу руських земель — судові віча (веча, веца, вечья), під якими розуміли ся громадські збори (копи, копні суди), як рівнож і місцеві шляхетські зїзди (збори, веца, соймы, посполитие суды), для розслїдженя на місцї поземельних справ, а також справ про спаші, крадїжи і т. и. Спочатку на віча або копи збирали ся бояри і „чорні“ люди для „права“ по справам не лише селян, але і землевластителів. Пізнійше з загальних коп віддїлили ся шляхетські зїзди для справ виключно місцевої шляхти.

Далї автор зупиняєть ся на особовому складї і компетенції краєвих соймів, зазначуючи, що в склад їх входили і міщани, „чорні“ люди, кметї, або взагалї волостні люди і слуги панцирні. Принайменше на сї розряди вказують актові згадки (хоч се провірено не по всїм землям). Взагалї з актових даних про особовий склад місцевих соймів, що збирали ся для загальних справ країв, з цїлковитою наочністю виявлюєть ся, що сойми сї в більшости литовських і руських країв не лише в XIV і XV в., але і в першій половинї XVI в., до переміни їх на шляхетські соймики, не відзначали ся „становими прикметами („окраскою“), відповідно до нових умов державного житя“ (як се твердить д. Максимейко). Давним краєвим соймам належала широка компетенція, але автор не згоджуєть ся з гадкою д. Максимейка, що і „уставні грамоти“ (привілеї) окремих земель литовських і руських видавали ся також на краєвих

соймах; по думцї автора „уставні грамоти мали загальне значінє таких самих „жалованних" грамот, як і привилеї на шляхетські вольности або на земельні наданя і пр. Всї такі акти випливали з автономної „воли" господарів з їх радою".

Місцеві жерела констатують взагалї істнованє вічових порядків не лише в удїльній добі, але і довго ще по ній. З певністю можна припускати, що до цїлковитого запанування шляхотського режіму в литовсько-руській державі, слїди стародавнїх віч ще довгий час істнують в окремих землях. З другої половини XVI в. вони вже цїлковито заникають, замінюючи ся на місцеві шляхетські соймики і конфедерації, без всякої участи иншої, нешляхотської людности земель.

Крім краєвих соймів в удїльній добі істнували ще сойми (сєми, снеми, зїзди і пр.) великих і удїльних князїв для справ, які дотикали всїх або де-скількох литовських або руських земель. Предметом таких зїздів були головним чином заряджения підчас зовнїшньої небезпеки від ворогів, а також і инші справи подібного загального значіня. Тут же означувані були взаїмні відносини між князями і доконували ся умови і договори (докончаня). Удїльні князї на сих зїздах виступали не як дорадники великого князя (як пани радні за давнїх часів), а в ролї таких же, як і великий князь, самостійних „господарів".

Від удїльної ж доби повстають і сойми „сполниє" (seymy, stanowienia, conventiones et parlamenta) польсько-литовські, які особливо розвивають ся від часів перших спроб унїї Литви і Польщі (1385 р.). Після городельського привилею 1413 р. вони збирають ся, за дозволом і з волї короля, в Люблинї, Парчові або инших місцях. Останнім таким соймом треба уважати Люблинський 1569 р.

Багато актів подають відомости також про особливі військові сойми, в які іноді обертали ся земські ополченя великих і удїльних князїв підчас військових походів.

Нарештї до удїльної ще доби можна віднести повстанє соймів панів радних Великого Князївства („зуполная рада", „съѣханє", „съемъ" або „соймъ", іноді „великий" сойм). Такі сойми збирали ся для судових і инших важнїйших справ державного правлїня. Вони заникають лише по установленю трибуналів і шляхетських судів (земських і ґродських), особливо ж від часу реорґанїзації давньої ради на тїснїйше коло постійних ревидентів. В статутах 1566 і 1588 рр. про осібні сойми панів радних вже не згадуєть ся.

Переходячи до розгляду данних про ґенезу, склад і функції загально-литовського сойму (вальний або великий вальний сойм, conventus generalis, рада посполита), автор приходить до висновку, що повстанє литовсько-руського сойму можна віднести лише на кінець XV в. (за

перший вальний сойм уважає він сойм 1492 року). Доволї докладно розглядає справу орґанїзації, компетенції, право ініціятиви соймів, право скликаня їх і т. и. Від часів Люблинської унїї, на думку автора, участь литовсько-руської шляхти в функціях сойму нормуєть ся вже цїлком принціпами польського права.

Порівнюючи доволї багато місця удїлено литовсько-руським соймикам. В уступі про соймики по Люблинській унїї, не дивлячи ся на його побіжність, авторови всеж таки удало ся висвітлити деякі риси сеї ще так мало розслїдженої литовсько-руської інституції. Правда, до бажаної ґрунтовности і повноти сьому короткому начеркови ще далеко, але цїнний він тим, що зроблений майже самостійно, на підставі ще не використованих даних про соймики з „Volumina legum“ і Статута 1588 р.

Остання частина присвячена розглядови данних про сойми від часів Люблинської унїї. Вона ще не закінчена, а через те поки що зупиняти ся на нїй не будемо; гадаємо се зробити по її видрукованю, сподїваючи ся, що воно наступить скорше, анїж друкованє попередньої розвідки автора про „Правоспособність литовсько-руської шляхти“.

Статя д. Леонтовича представляє щось посереднє між унїверситетським курсом, приладженим до учебних цїлий, і самостійною науковою працею. На жаль, нї з боку докладности і повноти, нї з погляду усталености і непорушности поданих висновків, вона не може ще вповнї задоволити наукових вимог. Але се можна пояснити і виправдати в першій мірі тим слабо розвиненим становищем, в якім пробувають досї студії над історією литовсько-руського права. У всякім разї статя д. Леонтовича має безперечну вартість як спроба зібрати і систематизувати результати дослїдів попередників та доповнити їх новими даними.

О. Назаріїв.

Jan Rutkowski — Skarbowość polska za Aleksandra Jagiellończyka. (Kwartalnik historyczny 1909, кн. 1—2, стор. 1—77).

Розвідка опираєть ся на королївських і канцлєрських документах Коронної Метрики, на двірських скарбових книгах та на реєстрах податків з ріжних повітів; використані між иншим й матеріяли опублїковані проф. М. Грушевським в Записках т. XXVI. Постійним жерелом доходів польського скарбу за часів Олександра були королївщини і соляні жупи; королївщини віддавали ся в державу, застав або доживотє, жупи були під безпосереднім зарядом скарбу. На другім місци серед доходів кладе автор звичайні податки: подимне, стацийне, жидівський чинш, чинш з Ґданська й Ельбінґа, королївські цла; надзвичайні податки були: ланове, чопове, міські чинші, ріжні цла, податки духовен-

ства; деякі доходи приносила й менниця. Пересічний дохід польської держави в тих часах обчислити тяжко, бо жерела дуже фраґментарні. Дохід плачений до скарбу асиґнатами на руки третїх осіб виходить пересїчно 15.000 гривен; поодинокі позиції дуже нерівні, напр. жупи несуть одного року 1000 гривен, иншого 12.000 гривен. Докладно описана автором орґанїзація скарбового заряду. *Ів. Крипякевич.*

Bolesław Grużewski — Ordynacya sądów ziemskich i grodzkich w Galicyi 1778 roku (відб. з Przegląd-у prawa i administracyi, 1909), Львів, 1909, ст. 34.

По окупації Галичини 1772 р. австрийський уряд полишив давні польські — ґродські і земські суди (розпор. ґуберн. ґр. Перґена з дня 20 жовтня і 1 грудня 1772 р.) іще на дальших 12 років — до 1784 р. Вправдї — вже в 1777 р. був намір знести їх зовсїм, а на їх місце завести новий тип — т. зв. fora nobilia (повітові суди) і для того був виданий навіть спеціяльний розпорядок (з дн. 1 серпня 1777 р.), одначе введеннє в житє сього розпорядку відволїкло ся аж до поч. 1784 р. Що йно від тодї, на підставі нових ґуб. розп. з дн. 30 мая і 31 жовтня 1783 р., перестали вони існувати — фактично.

Хоч сї суди полишено ще при житю до 1784 р., то одначе в 1778 р. наступає їх внутрішня реорґанїзація для лїпшого приладження до краєвих потреб. Доконали сеї реорґанїзації нова т. зв. ординація, яку видав дн. 22 червня 1778 р. галицький львівський трибунал і яку Марія Тереса затвердила рескриптом з дн. 20 грудня с. р.

Постанови згаданої ординації, якої одинока (знайдена автором) копія зберігла ся в обляті теребовельського ґроду, ділять ся на дві ґрупи: одна з них дотикає внутрішньої орґанїзації обох найнизших інстанцій польського суду, друга — реформи поступовання перед тими інстанціями. Автор звертає головну увагу на першу ґрупу — на новий внутрішнїй устрій.

Вправдї, що тикаеть ся орґанїзації на зверх — нова ординація задержує й на дальше давну польську двоістість судів першої інстанції — суди ґродські й земські, а також їх теріторіяльний обсяг і річеву компетенцію; одначе у внутрішнїм їх устрою заводить нові, корисні зміни. І так — збільшеннє числа персоналу в земських судах супроти його незначної скількости за польських часів треба вважати з огляду на інтерес загалу важним кроком на перед; не менш важнє також заведеннє в рішеннях суду засади колеґіяльности й голосовання — замість давної одиничности; дальше — перманенція — замість дотеперішньої періодичности, визначеннє дієт для судових урядників і заборона брати від сторін инші оплати, полагоджуваннє

судом справ у тім порядку, в якім приходили до реєстру і т. д. Все те ставить нову австрийську орґанізацію галицьких судів значно висше від давної — польської. Сконстатувати се — важно супроти загального й рішучого осуду нових австрийських реформ на полї галицького судівництва по прилученню Галичини до Австрії кс. Калїнкою, з яким вони стрінули ся в звісній його праці „Galicya i Kraków", спеціяльно в роздїлї (V) про судівництво.[1]) Що тикаєть ся поступовання перед згаданими судами, то звернемо увагу на одну тільки стадію його в новій ординації — на взиванне судом до добровільної угоди (amicabilis compositio), яке сторони можуть приймити або відкинути. Важне воно для нас о стільки, о скільки знов заперечує твердженню згаданого галицько-польського історіоґрафа про брак його в Галичинї під панованнєм австрийських кодексів — у противенстві до польських, які знали т. зв. полюбовні суди.[2])

При обговорюванню нових змін у внутрішнїй орґанїзації згаданих судів автор уважає чомусь потрібним порівнувати їх зі сучасним проєктом реформи судового права для польського Королївства, предложеним А. Замойским варшавському соймови 1778 р. й відкиненим тим соймом у 1780 р. — отже проєктом, який нїколи не увійшов у житє.

До праці додана при кінцї нова ординація в латинськім ориґіналї. *Ів. Кревецький.*

Max Garr — Die österreichische Wahlreform. Beiträge zur Geschichte ihrer Entstehung (Jahrbuch für Gesetzgebung und Volkswirtschaft des deutschen Reichs. Липськ, 1907, том XXXII, 2, стор. 1575—1612).

Автор подав досить широко й обєктивно цїлий перебіг виборчої реформи до австрийського парляменту. Змалювавши стан і положенє Австрії перед реформою, а зосібна докладнїйше куріяльну систему виборчу та усї її переміни, представив автор на підставі статей по часописях як розвивала ся гадка про заведенє загального виборчого права голосованя, від кого вона вийшла і як відносили ся до неї поодинокі верстви суспільности. Потім перейшов до представленя фактичних причин нової реформи, себто подій на Угорщинї (Хрістофі) і в Росії (де саме тодї заведено конституцію), та описав докладнїйше вражінє, яке вони викликали в Австрії, а особливо в Чехах. Про Галичину, що виявила найбільший рух за виборчою реформою, не згадує автор нїчого; за те дуже подрібно подає усї перепетії нарад над виборчим законом (більшість

---

[1]) Пор. Galicya i Kraków pod panowaniem austryackiem. Paryż, 1853. Ст. 305—342. [2]) ibid. ст. 310.

при наглих внесенях, заходи президента мiнiстрiв Ґавча, невдоволене Нiмцiв й Полякiв, компромiси Гогенльоге i Бека, ухвалене закона в Держ. Радї i в Палатї Панiв) i означує погляди всiляких партiй i усїх австрийських народiв в тiй справi. *З. Кузеля.*

Hugo Herz — Die Kriminalität der Juden in Österreich (Archiv für Strafrecht und Strafprozess hrg. v. J. Kohler. Берлїн, 1907, LIV, стор. 183—218).

Статя автора iнтересна для нас тим, що займаєть ся i галицькою територiєю i використовує пильно галицький та буковинський статистичний матерiял. Жиди в статистицї провин i злочинiв тримають ся пересїчно людности, серед якої живуть, лише що до обману, спроневiреня i фальшивої криди виказують бiльшi проценти. Походить се не лише з чисто расових прикмет, але також з того, що жидiвська людність не так здiференцiована як християнська i обмежена на одно зване. Зрештою бiльшi рiжницї бачимо мiж захiдно-австрийськими i схiдно-австрийськими Жидами: на Заходї (Чехiя, Альпейськi краї) переважають провини обчисленi на бiльший зиск, на Сходї вибивають ся на перед низшi, „пролетарськi" злочини та провини як напр. чинна зневага, бiйка i т. д. На Сходї, де людність взагалї бiдна (i рiльнича), далеко менше злочинiв ошуканства, за те значне число делєктiв, якi свiдчать про низкий рiвень тамошнїх Жидiв. *З. К.*

М. Залїзняк — Основнi питання федеративного устрою (Л.-Н. Вiстник, 1909, V, ст. 300—311).

Федералїзм — завше був провiдною думкою української полїтики, завше горував в полїтичнiй думцї лїпших наших людей минулого столїття. I досї не втратив вiн для нас свого iнтересу. Навпаки, теоретичне висвiтленне сього питання має нинї особливо велику вагу. Статя д. Залїзняка i являєть ся такою безпретенсiональною пробою — рефератом з працї д. А. Ященка, Международный федерализм. М., 1908.

Е. Левицький — Чесько-нiмецький спiр (Л.-Н. Вiстник, 1909, IV, ст. 155—169). Автор роскриває чесько-нiмецькi вiдносини, з'ясовує боротьбу двох нацiональних таборiв в справi урядової мови, її перебiг i наслїдки. Статя має iнтерес для нас з огляду на нашi австрийсько-українськi вiдносини.

Др. М. Здерковський — Про права руської мови в ц. к. судах i державних прокураторiях (Дїло, чч. 51—53, 62, 65 i 68). Др. М. Здерковський ставить своєю цїлю подати укр. громадянству потрiбну зброю для оборони рiдної мови в судах. Його статї зна-

йомлять нас з відповідними приписами закону. Мають вони таким чином інструкційно-інформаційний характер. Треба згадати, що вийшли вони окремою брошюрою. Шкода лише, що ціна її страшенно висока.

В. Дорошенко.

Лїтература.

С. А. Корфъ — Замѣтка объ отношеніяхъ древне-русскаго лѣтописца къ монархическому принципу (Журналъ Мин. Нар. Просв., 1909, VII, ст. 50—71).

Вже сам титул сеї статї, в якім говорить ся про „древне-русскаго лѣтописца", показує, що автору не зовсім ясне те діло, про яке бере ся говорити. Кождому, хто хоч троха познайомлений з нашими старими літописами, повинно бути ясно, що маємо там діло не з одною особою, але з многими авторами ріжних часів і ріжних станів, а також з многими редакторами, що й від себе додавали дещо до ріжнородних писань, із яких складали свої літописні компіляції. Неясність сеї основної ідеї відбиває ся скрізь також у представленю автора. Йому здаєть ся, що „личность древняго лѣтописца можно установить болѣе или менѣе легко" (ст. 51), отже не знати, чи „болѣе" чи „менѣе", а направду виходить, що се діло було доси анї більше анї менше легким, тілько попросту неможливим. Сам автор зараз же й признає се пишучи: „Современная наука пока не опредѣлила еще въ точности, какъ составлялись древнѣйшіе лѣтописные своды Кіева и Новгорода" (ст. 51), значить, не тілько особа автора доси не знайдена, але навіть спосіб збираня і складаня матеріялів не усталений наукою.

За тою першою недорічністю йде зараз друга. В очах автора „уже самыя раннія лѣтописныя записи носятъ на себѣ нѣкоторый духовный отпечатокъ". Сей „духовный отпечатокъ" в очах автора виявляє „несомнѣнно западное вліяніе" (ст. 51). Стоїмо немов перед важним науковим відкритєм, бож західнїй вплив на наше старе літописанє вияснений доси дуже мало, а декому й зовсім сумнівний. Та тут же дізнаємо ся від автора, що під тим западом треба розуміти не Швецію з Норвеґією та Данією, не Німеччину та Польщу, не Францію та Італію, а тілько Византію з Балканським півостровом, що ще від часу Скитів і Савроматів, від Олега та Ігоря лежали й лежать на південь, а не на захід Руси.

На тій же самій стороні автор установляє „личность лѣтописца" ось якими словами: „Трудно установить національность первыхъ лѣтописцевъ; это могли быть свои, славяне, русскіе, научившіеся грамотѣ, могли быть и пришельцы, греки, болгары, другіе славяне запада; но

писали они для русскихъ и имѣли близкое соприкосновеніе съ христіанской церковью". Як бачимо, із особи первісного одного літописця зробив ся цілий міжнароднїй хаос можливостий, в якім автор невідомо на якій основі скрізь добачає тільки одно „соприкосновеніе съ христіанской церковью", як раз те, чого в найстарших складових частях нашого літопису можна добачити найменше.

Так само ясно й льоґічно автор уявляє собі початки розширеня христіянства на Руси. Літописні свідоцтва він кладе ось у якім хронольоґічнім порядку: „уже не говоря о свидѣтельствахъ лѣтописи о крещеніи Ольги, о христіанахъ при Аскольдѣ и Дирѣ, объ Андреѣ Первозванномъ и другихъ" — невідомо, котрих инших, чи апостолах чи учениках, і з якого часу, бож хронольоґію літописних свідоцтв автор поставив чомусь коцїть головою, почйнаючи найпізнїйшим, хрещенєм Ольги, про яке літописне оповіданє подає як раз леґенду, а не історичну правду, а кінчачи найдавнїйшим, апокрифічним свідоцтвом про проповідь Андрія Первозванного невідомо якому народови, на місцї, де кілька віків пізнїйше повстав Київ. Автор твердить як про річ відому про те, що „въ порядкѣ вещей должно считать проникновеніе на Русь христіанского ученія при посредствѣ единичныхъ миссіонеровъ" (ст. 52). Було-б цікаво знати, яких місіонерів має на думцї автор, бо доступні нам свідоцтва згадують тілько про дуже мале число місіонерів, тай то з пізнїйшого часу, X або XI віку. Автор сам мабуть сумнїває ся про правду свойого твердженя, пишучи зараз по тім: „Правда, для христіанства эти первые миссіонеры не имѣли особеннаго значенія, ихъ было слишкомъ мало, язычество было слишкомъ сильно. Но за первыми единичными миссіонерами шли другіе, болѣе многочисленные" (ст. 52). Все те не більше, як пуста комбінація, яка зовсїм не поясняє відомих нам фактів, що вже в часї Ольги в Київі була численна христіянська громада, яка мала свою церков, і вже в половинї X віку на теріторії західньої Руси могла повстати така визначна літературна памятка, як Супрасльський рукопис мартової Четї Мінеї та поучень на всї дни великого посту.

Автор хапає ся утертого здавна погляду про важність торговельних зносин старої Руси з Византією як чинника, що мусів богато причинити ся до ширеня христіянства на Руси. Се, розуміеть ся, певна річ, але вона перечить поглядови автора на церковно-монашеський характер того первісного христіянства. Наівною треба вважати замітку автора: „Уже Терновскому (Изученіе византійской исторіи) принадлежитъ мысль о существованіи довольно развитыхъ взаимныхъ торговыхъ сношеній между Русью и Византіей, могшихъ служитъ проводникомъ на Русь византійскихъ идей и помимо духовныхъ и церковныхъ путей" (ст. 53). Знов думка зовсїм вірна, але суперечна з тим, що далї хоче доказати

автор, а до того „принадлежитъ“, коли не помиляю ся, не першому Терновскому, але може першому авторови договора Олега з Греками з р. 908, який представляючи докладно торгові зносини старої Руси з Греками, не менше докладно виповідає архи-християнську ідею, щоб Русяни і Греки „возлюбили другъ друга“.

Уважаю зайвим розбирати таким самим способом усю статю д. Корфа, повну всякого рода баламутства. Зупиню ся тілько ще на його твердженю, буцім то „въ настоящее время раскрыты болѣе или менѣе достовѣрныя личности нашихъ лѣтописателей болѣе поздняго времени (начиная съ XII вѣка), и всѣ они свидѣтельствуютъ объ одномъ — главнымъ мѣстомъ лѣтописанія были монастыри или церкви, главными лѣтописцами монахи и духовныя лица вообще“ (ст. 56). І тут автор говорить значно більше, ніж дослідила сучасна наука, бо котрі-ж то „достовѣрныя личности“ наших літописців починаючи від XII віку розкриті, вияснені до тої міри, щоб ми знали щось докладно про їх житє, не говорячи вже про їх політичні та соціяльні погляди?

Посилаючи ся на Соловйова, автор уявляє собі манастирі як жерело старо-руського літописаня ось чому: „Въ монастырь приходилъ князь за благословеніемъ для задуманнаго дѣла, сюда онъ шелъ и по окончаніи его для поклоненія мѣстной иконѣ; отсюда посылались духовные, назначаемые послами для заключенія договоровъ, здѣсь же могли вербоваться и первые дьяки — секретари и т. д.“ (ст. 57). Все те досить неясні комбінації, яким перечить множество фактів наведених у літописах. Послами найчастїйше висилано впливових бояр або міщан, а численні описи битв і облог укріплених міст у літописах писані зовсім не так шабльоново, як би се кому здавало ся, свідчать аж надто виразно, що авторами їх не могли бути священики анї церковні дяки. Основана на таких непевних премісах тенденція статї, що в основі нашого старого лїтописаня лежить монархічний прінціп, модельований на византійськім деспотизмі, поминаючи її застаріліcть, паде сама собою, як незгідна з дійсним характером тих жерел, на які покликає ся автор. *І. Франко.*

А. И. Яцимирскій — Романскій митрополитъ Макарій и новооткрытая его славяно-молдавская лѣтопись 1541—1551 г. (Ж. М. Н. Пр., 1909, V, ст. 133—166).

Статя дає значно більше, ніж обіцяє титул, і головно дає можність орієнтувати ся в тім, що зроблено доси для досліду румунської історіоґрафії, особливо в першій добі румуньских держав, коли язиком державним, богослужебним і лїтературним Румунів був язик церковно-славянський. Доба ся має деякий інтерес також для історії нашого письменства та для історії нашого народа, якого части не тілько в австрій-

ській Буковині та Угорщині і в російській Бессарабії, але також у границях теперішнього королївства Румунії живуть у безпосереднім сусїдстві з Румунами. Нема що й пригадувати, що історія Буковини з її манастирями, головно Путною, з її столицями, головно Сучавою та Радівцями виявляє богато памятних історичних моментів співділаня або боротьби руських і румунських елементів, хоч би згадати нещасне сватане Тимоша Хмельницького з волоською господарівною Розандою і його смерть спричинену здобутєм Сучави. Загалом найдавнїйший період історії козацтва, особливо XVI віку, тїсно вяже ся з подіями в Волощині й Молдавії, а одна з найстарших наших народнїх пісень, припадком захована до наших часів від р. 1572, оспівує волоського воєводу Стефана.

Румуни одинокий романський народ, що держить ся й доси православного віроісповіданя. Виринувши в половині XIV віку з сумерків мішаних народностий на терітории старої римської Дакії, вони 1359 р. під проводом воєводи Драгоша утворили свою окрему державу, т. зв. господарство, тому що його володарі звали ся господарями. Перше столїтє тої невеличкої з разу держави кінчить ся вступленєм на престол Стефана Великого 1457 р., що розпочав добу значного розцвіту державного та духового житя в Молдавії, якої границї сягали від Дунаю до Черемоша. В манастирях Бистриці та Путнї появляють ся в тім часї також перші проби молдаво-славянських лїтописів, зразу в формі коротких щорічнїх записок, а пізнїйше, від другої чверти XVI віку в формі лїтературно оброблених хронїк, писаних крім церковно-релїґійного духа також з безсумнївною патріотичною тенденцією. Взірець для таких хронїк д. Яцимірський бачить у церковно-славянськім перекладї візантійської хронїки Манасії, що був доконаний у Болгарії в XV віцї, а якої копія заховала ся в молдаво-славянськім рукописї з XVI віку п. з. „Прѣм҃драго Манасїа и лѣтописца събранїе лѣтно, ѿ създанїа мироу начинаѫщее и текѫщи до самого царьства кѵрь Никифора Вѡтаниѡта“.

В р. 1891 румунський учений І. Боґдан на основі своїх дослїдів уложив ось який реєстр славяно-молдавських лїтописів, захованих у ріжних рукописах, і з яких трохи чи не найважнїйшим оказав ся рукопис київського церковно-археольоґічного музея ч. 116. Початок творить „Короткий“ або „Путнянський“ лїтопис, що обіймає роки 1359—1457 і був написаний у перші роки панованя Стефана Великого монахом Азарією. Автор користував ся церковно-славянським перекладом короткого лїтописця царгородського патріярха Никифора, поклавши на початок свойого власного оповіданя „Сказанїе въ кратцѣ лѣтѡмь сѫщимь ѿ Адама до нынѣшнѣго врѣмене родѡмь“. Для часів від початку молдавського господарства аж до правлїня господаря Александра Доброго монах Азарія мав у руках готову вже хронїчку, в якій було трояке оповіданє про початки молдавської держави.

В пёршій половині XVI віку був списаний „Путнянський Річник“, що обіймає часи правліня Стефана Великого (1457—1504) з продовженєм до р. 1525. Доти сягає текст київського рукопису, який у инших, пізнійше знайдених рукописах, продовжає ся в однім до 1527, а в другім до 1546 року.

Незалежно від того річника митрополит Макарій, що жив у манастирі Романа, описав події років 1525—1541, а у вступнім оповіданю дав деякі доповненя до подій 1504—1525 років. Оповіданє Макарія продовжав його ученик Евфімій, протягши оповіданє від 1541—1553 р.

Незалежно від сих писаних памяток списані були річні записки з р. 1401—1457 невідомим ближше монахом Бистрицького манастиря в Молдавії. Так само незалежно від літописної праці Макарія написана була „Хроніка“, що обіймає часи володіня Петра Бареша і його синів (1527—1552) і „Аннали“ з часів господарів Александра Лопушняна (1552) до часів Петра Арона (1596), написані в манастирях заснованих тими господарями.

До ряду тих памяток славяно-молдавської історіоґрафії, що обіймають майже повних 250 літ, д. Яцимірський причинив ще один, знайдений у рукописі Публичної бібліотеки в Петербурзі під знаком Q. XVII. № 13, писанім у початку XVII віку. В тім рукописі окрім короткого літопису згаданого висше містить ся ще коротка сербо-турецька хроніка від смерти сербського царя Стефана (1355) до смерти угорського короля Матвія Корвіна (1490), далї „Сказаніе въ кратцѣ о молдавскихъ господаряхъ“ від основаня Молдавії (1359) до битви господаря Стефана Молодого з Татарами між Прутом і Чугром (1518). Сей текст відомий був уже Боґданови з польського перекладу, доконаного Миколаєм Бжецким у Яссах 1566 р.; Боґдан опублїкував його два рази в своїх публїкаціях „Vechile cronice moldovanesci“, Букарешт, 1891, ст. 173—179 і „Cronice inedite“, тамже 1895, ст. 119—133. Далї в тім самім рукописі поміщено „Лѣтописаніе“ митрополита Макарія від р. 1504 до 1542, відоме вже Боґданови з київського рукопису, і продовженє того лѣтописанія, доконане самим Макарієм по кільколїтнїй перерві його митрополїтованя, п. з. „А еже по сихъ что или кое приключившеся слово съпишеть“; се продовженє обіймає часи панованя Петра Бареша (1541—1546), його сина Ілїї II (1546—1551) і початок правліня Стефана VII (1551—1552). Се продовженє, невідоме продовжателеви Макарія Евфімієви, являєть ся повною новиною, яку д. Яцимірський обіцює опублїкувати незабаром. Головний же зміст його теперішньої статї — порівнанє петербурського тексту лѣтописанія митрополита Макарія з київським, опублїкованим Боґданом. З порівнаня обох текстів д. Яцимірський доказує, що петербурський текст має пізнійше і поправнійше обробленє літопису, доконане самим Макарієм. *І. Франко.*

Н. М. Петровскiй — Къ исторiи „Откровенiя Мееодiя Патарскаго“ въ западно-славянскихъ литературахъ (відб. в Извѣстій Отд. русс. языка Академіи Наукъ, 1909 г., кн. 3). Спб., 1910, стор. 1—20.

Отся невеличка розвідка має головно бібліоґрафічний характер і являєть ся подекуди доповненем праці Істріна „Откровеніе св. Меөодія Патарскаго и апокрифическія видѣнія Даніила въ византійской и славянорусской литературахъ, Москва, 1897“. Автор зупиняє ся головно на ческім перекладї сього політичного апокріфа, що вийшов друком два рази протягом одного десятилїтя, а власне 1571 і 1578 р. п. з. S. Methodii knižka o počatku i sconani sweta. Автор мав у руках тільки перше видане сеї книжки, якої й подає докладний бібліоґрафічний опис на стор. 2—9, додаючи до нього на стор. 10—17 лїнґвістичні уваги. Останнї три сторінки присвячені польському перекладови того самого апокріфа, що було друковане невідомо котрого року, але напевно в XVI в. п. з. „Proroctwo Methodiusza S. Biskupa miast Tyrskich y męczennika chwalebnego“ доконане Михайлом Ставіцким; як можна догадувати ся з присвяти сеї книжки Joanni Służewski, palatino Brestensi Cuiaviensi, автор був уроджений на Мазовії, до якої належать також Куяви. Сеї книжки д. Петровский не мав у руках, а за те мав у руках копію, достарчену йому мною з рукопису бібліотеки Оссолїньских ч. 10. На основі тої копії д. Петровский доходить до висновка, що польське „Proroctwo Meteodiusza“ було перекладом не грецького апокріфа, але латинської перерібки, доконаної В. Айтінґером, який у своїм просторім трактатї пробував толкувати пророкованя візайтійського письменника, прикладаючи їх до подій і надій свойого часу, які головно обертали ся довкола того, яка будучність чекає турецьку імперію, що була тодї погрозою для европейської цівілїзації. Висловлену мною думку (Памятки українсько-руської мови і лїтератури, том IV, ст. XXIV), що польський переклад був доконаний не з латинського, але з ческого оріґіналу, д. Петровский нотує, але лишає без докладнїйшого справдженя.

І. Франко.

В. И. Рѣзановъ — Къ исторiи русской драмы. Экскурсъ въ область театра iезуитовъ, Нїжин, 1910, ст. VII+464 (відбитка з XXV т. Извѣстій истор.-филол. Института кн. Безбородко).

Сей „Экскурсъ“ є вступом до виданя, яке вийде в московських „Чтеніях“ п. з. „Изъ исторіи русской драмы. Школьныя дѣйства XVII—XVIII в. и театръ iезуитовъ“. Супроти важности предмету перейдемо зміст книжки: I. латинські драми гуманїстів в зах. Европі, сюжети

і внїшня форма сих драм, Terentino Christianus Cornelii Schonaei; II. Єзуїтські театри — у Франції, траґедії Коссена, вистави в коллеґії Людвика Вел., трильоґія про Йосифа; в Італії — теорія драми А. Донаті; в Монахові, драми Якова Бідермана, спис вистав в ґімназії; у Віднї — драми Н. Аванцина — „Теодосій В., Константин В., Кир, Геновефа, Йосиф". Єзуїтський театр в долїшньоренській провінції — драми на теми з св. письма, історичні, аллеґоричні, їх будова; шкільний театр у Чехів. Теорія драми у німецьких єзуїтів — Понтана, Масена, Фосса, Du Cygne, Фр. Лянґа. Церковні єзуїтські вистави в Польщі, процесії, теорія драми „Poetica practica" 1648 і „Pharetra Apollinis" 1680. Огляд шкільних єзуїтських драм в містах польського королївства. Польською єзуїтською драмою займаєть ся автор на ст. 292—452, користуючись вказівками на значне число рукописей Вильна і С.-Петербурга.

Взагалї ж автор не жалує місця для виписок і точного поданя змісту драми і виводів поетики, через що книжка стає пожиточним підручним інформатором в сїй досить малоінтересній области малоартистичної, тенденційної драматичної творчости. *І. Свєнціцкий.*

Б. В. Варнеке — Исторія русскаго театра. Ч. І-ая: XVII и XVIII вѣкъ. Казань, 1908, ст. III+361, 8°; Ч. II-ая: XIX в. (Опытъ изложенія), Каз., 1910, ст. IV+432.

Се підручник для слухачів „драматическихъ курсів при Импер. Театральнім Училищі". Звертаємо на нього увагу, не для змісту, бо нового в нїм нїчого не найти, а радше тому, щоб титул книжки не занадто зацікавив одного-другого любителя історії театру. Книжка ся — компілятивного характера, як звичайно курсові лекції, з менш і більше вдатними партіями. До найслабших партій можна зачислити обі початкові глави про: „Условія, способствовавшія возникновенію русскаго театра" і „Школьные спектакли въ Кіевѣ". Автор не завдав собі труду подати слухачам і читачам більше звязлого і докладного образу появи театру і драми на Руси, а обмежив ся хиба вказівками на вплив готової західньої драми, на спомини кількох подорожників про европейські вистави, елєменти драми в народнїм весїлю та в піснї, дійства скоморохів (під впливом заходу), кукольний театр, церковні обряди омиваня ніг і пещного дійства та в'їзду в Єрусалим. Хоч порядок авторових умовин зовсїм правильно передає низпадаючу скалю вартостий a maximo ad minimum, то все таки загальний вивід був би більше ясний, якби сей розділ дав обширнїйший образ постепенного загального розвою театру і драми з тих дрібних елєментів. Образ шкільних вистав у Київі дуже побіжний (ст. 14 28) — переповіджене статї Петрова, заледви з натяками на вплив польсько єзуїтських шкільних вистав, та на деякі елєменти народньої твор-

чости і житєвого реалїзму в творах Прокоповича і його продовжателїв. Не менше фраґментаричні і два дальші розділи про „Театр при Алексѣѣ Михайловичѣ“ і про „Симеона Полоцкаго и репертуаръ Грегори“ (до 80 ст.). Більше загального інтересу мають 14 дальших розділів з оглядом великоруського театру від наслїдників Петра Вел. до комедій Катерини, Фонвізіна і Капниста включно. На ст. 348—360 показчик лїтератури по розділам. Друга часть обіймає історію драми, театру і балєта за XIX в. до часів Чехова і Станїславского. Вона, здаєть ся, найцїкавша, бо дає одноцїльний образ мало обробленого періоду руської лїтератури та звід праць і статий по сим питаням. Як спеціялїст, клясичний фільольоґ, говорив автор в „Очеркахъ изъ исторіи древне-римскаго театра“ Спб., 1903, „Наблюденіяхъ надъ древне-римской Комедіей“, Казань 1905 і в статї „Женскій вопросъ на аѳинской сценѣ“, Каз. 1905. *І. Свєнцїцкий.*

Вірші гетьмана Мазепи (Руслан, 1909, ч. 140). Тут передруковано три вірші приписувані гетьману Мазепі (Чайка, Дума, Всї покою щире прагнуть, елєґія „Бідна моя головонька!“).

В. Розов — Українська шкільна драма „Успеніе Богородицѣ“ (Зап. Україн. Наук. Тов. в Київі, V, ст. 88—96). Автор розглядає драму невідомого автора, яка переховуєть ся в Синодальній Типографській Бібліотецї. А що невідомий нї час її повстання, нї автор, то д. Розов обертаєть ся до розслїду її паперу, письма, мови і змісту. В результатї сього вивчення приходить він до висновку, що написав драму Українець і для Українцїв, в кінци XVII або на початку XVIII в. На здогад автора належить драма Дмитрови Ростовському.

О. Грушевський — М. Гоголь і сучасна українська суспільність (Зап. Україн. Наук. Тов. в Київі, V, ст. 3—19). Автор розглядає в своїй цїкавій статї відносини Гоголя до рідної природи, побуту, народньої пісні, старовини, наводячи рівночасно уривки з ріжних лїтературних і наукових творів (Максимовича, Метлинського, Павловського, Маркевича, Бодянського і т. и.), які свідчать, що думки Гоголя поділяла і вся сучасна українська інтелїґенція. Кінцевий вивід статї — Гоголь завсїди був вірний син України.

К. Невірова - Мотиви української демонольоґії в „Вечерах“ та „Миргородї“ Гоголя (Зап. Україн. Наук. Тов. в Київі, V, ст. 27—60). Авторка простежує етноґрафічний елємент в українських оповіданнях Гоголя, говорить, що „він так орґанїчно перетворював їх в своїй свідомости, що їх насилу можна відріжнити з його оповідань“. Гоголь найбільше розробляв захоплюючі, комічні чи поетичні образи та мотиви і то так, що його фантастика являла ся лише арти-

стичним аксесуаром, оздобним матеріялом для житєвих подій. Нема. у Гоголя тут глибини думки, артистичної рівноваги і пропорціональности.

П. Петровський — Недуга Гоголя (Зап. Україн. Наук. Тов. в Київі, V, ст. 20—26). Автор не годить ся з поглядом відомого московського психіятра Баженова, котрий вважав хоробу Гоголя за періодичну мелянхолїю. Занепаду духової творчости, на думку д. Петровського, у Гоголя не було нїколи. А певні ознаки духовної неврівноважености рано чи пізно виявили ся б, коли б Гоголь мав душевну хоробу. Гоголь просто був хорий нервово — у нього була типова неврастенія. Вмер Гоголь через своє добровільне голодуваннє — постуваннє. Свої думки автор стараєть ся ујарґументувати з погляду медичного.

В. Короленко — Трагедія писателя. Нѣсколько мыслей о Гоголѣ (Русское Богатство, 1909, ч. 4, ст. 160—172; ч. 5, ст. 143—185).

В своїй цїкавій студії відомий рос. письменник Вол. Короленко доводить, що „вся траґедія Гоголевого короткого, блескучого і великострадницького істнування була вповні і виключно траґедією творчости". Гоголя довела до могили на думку дра Н. Баженова хороба нервова — „періодичний депресивний невроз". Короленко доводить, що рятувала Гоголя від хороби творчість. І поки творчість стихійна була в згоді з його думками, вона відганяла хоробу. І тільки незгода сатиричного ґенія, що художньо заперечував лад, який описував, з фальшивою ідеєю, що вимагала ідеалїзації сього ладу, згубила великого сатирика, давши перемогу хоробі над лїками творчости.

Д. Багалѣй — Эволюція художественнаго творчества Н. В. Гоголя (Вѣстникъ Европы, 1909, ч. 7, ст. 321—328). Се промова, яку виголосив шан. харківський професор в Москві при відкритю памятника Гоголю. Нїчого нового в нїй не знаходимо, лиш коротенький збір того, що було відоме. Зазначаємо сю статю тому, що спиняєть ся автор і на творах Гоголя з українського життя.

С. Єфремов — Жертва дводушности. До Гоголевого ювилею (Рада, 1909, ч. 65 і 66). Автор говорить про національне роздвоєннє психики великого сатирика. Статя вийшла і в окремім виданню „Віку".

Д. Дорошенко — Гоголь й українство (Рада, 1909, ч. 64). В своїм широкім фелєтонї д. Дорошенко спиняєть ся над питаннєм, чому Гоголь не писав рідною мовою, говорить про світогляд Гоголя і роздвоєннє його, нарештї застановляєть ся на творах Гоголя з українського життя і на мові його.

М. Лозинський — Микола Гоголь (В столітні роковини уродин). (Діло, 1909, ч. 71). Автор, подавши в своїм фелєтоні коротенько біоґрафію славетного письменника, переходить вкінці до оцінки Гоголя для України і доводить, що Гоголь „наш".

І. Д. — Микола Гоголь (Буковина, 1909, ч. 87). Коротенька біоґрафія і оцінка відносин Гоголя до українства — з нагоди столітніх роковин народження.

Д. Д. — Українські переклади з Гоголя (Рада, 1909, ч. 67). Докладна бібліоґрафічна замітка про переклади творів Гоголя в нашій літературі.

Др. В. Щурат — Шевченкове посланиє Гоголю (Учитель, 1909, ч. 10—12). Автор порівнує велике Посланіє „До мертвих і живих і ненарожденних земляків моїх" з невеличким „Н. В. Гоголю", виказуючи ліпшу композицію останнього, більше плястичну картину, одноцільнийший настрій його. В другій частині своєї статї автор з приводу московських торжеств з нагоди сотних уродин Гоголя спиняєть ся на становищі великого сатирика в російській літературі та на відносинах його до нас. Гоголя не можна звати ренеґатом, каже він. Винні обставини, час, коли він жив. З другого боку не мають права вважати його за свого ріжні чорносотенції.

Др. В. Щурат — Поясненя деяких Шевченкових висловів (Учитель, 1909, ч. 22—23, ст. 332—339). Автор простуючи пояснення д. Ю. Романчука (до творів Шевченка в „Р. Письменности"), нераз нещасливі, подає свої. Для знаючих укр. мову більшість сих спростовань не нова, але є між ними й оріґінальні та влучні, напр. поясненнє слова „набор", „тузами обірає". З деякими знов поясненнями шан. автора не можна згодити ся, напр. „З пів-упруга": „Ґонту забавляйте з пів-упруга" не значить: Спинюйте Ґонту яко-мога, хочби зпів-насильна (поясненнє Романчука = 2 години, вже ближче), та инше.

М. Могилянскій — Неизвѣстное стихотвореніе Т. Г. Шевченка (Вѣстникъ Европы, 1909, V, ст. 194—196). Д. Могилянський друкує вірш, знайдений між паперами А. Л. Костомарової, п. з. „Човен". Вірш переписаний рукою самої Костомарової, а під ним підписано „Т. Шевченко" і дата „р. 1841. Спб." Д. Могилянський на підставі того, що вірш переписала Костомарова, що копія ся знайдена поміж оригіналами Шевченкових творів, а також на підставі мови і мотивів, зважуєть ся вивести, що се справді вірш Шевченка.

Д. Дорошенко — Польсько-українські відносини в поезії Шевченка (Рада, 1909, ч. 46). Се звичайна ювилейна статя,

яких так багато друкуєть ся по ріжних наших часописях під час роковин незабутнього поета. Д. Дорошенко розбирає „Гайдамаків“ і „Ляхам“ Шевченка, приходячи до того висновку, що Шевченко немав національної ненависти до Ляхів, як Ляхів, що, навпаки, він кликав народи до згоди і любови. І тема, і думки, як бачимо, не нові і не ориґінальні.

С. Єфремов — Шевченко за ґратами (Рада, 1909, ч. 46). Стаття подає розгляд „тюремних“ поезій нашого Кобзаря.

Нові матеріяли до біоґрафії Тараса Шевченка (Буковина, 1909, ч. 197). Се передрук з ч. 194 „Ради“, замітки д. Широчанського про видання проф. Д. Яворницького, Матеріяли до біоґрафії Т. Г. Шевченка (Катеринослав, 1907). Замітка ся знаємить читачів зі змістом книжки.

В. Доманицький — Брехати — не ціпом махати (Рада, ч. 249). Різка, але докладна і вповні заслужена відповідь борзописцям з „Новаго Времени“ і „Прикарпатской Руси“, котрі на підставі виданих проф. Д. Яворницьким „Матеріялів до біографії Шевченка“ силкувались довести, що Куліш „сочинилъ“ Шевченка. Д. Доманицький вичерпуючо розбиває сю негідну клевету. Стаття передрукована в „Ділі“ ч. 256.

К. Михальчук — Про нашу долю (Промова на Шевченківськім вечері в київському українському клюбі). (Рада, 1909, ч. 68). В своїй ліричній промові д. Михальчук розглядає траґедію нашого історичного життя, неспроможність для укр. народу створити свою державу і результати того: утрачення вищих освічених верств і національний занепад. Не дали цілком угаснути серед тих верств любови до рідного краю — укр. пісня, скарби поетичної і музикальної творчости нашого народу. Звідси й сила і значіння нашого невмирущого Кобзаря. Славою поетови, що розбудив нас до життя і праці й кінчить ся промова д. Михальчука.

Др. Смаль-Стоцький — Шевченко пророк України (Буковина, 1909, ч. 110). Се промова, виголошена на Шевченковім святі в Чернівцях в марті 1909 р.

С. Русова — Шевченко и новѣйшая украинская литература (Вѣстникъ Европы, 1909, ч. 7, ст. 328—338). Коротенька стаття д. Русової може бути прочитана з інтересом. Русова вміє писати, хоч не ориґінально, а всеж займаючо. В сїй статї від поезії Кобзаря переходить вона до поезій молодого поета Олеся, побіжно торкаючись письменників, що стоять поміж ними.

І. Огієнко — Як колись читали Шевченка (Рада, 1909, ч. 47). Автор наводить оповідання колишнього народного учителя про

те, як читали Кобзаря за Миколаївських часів, переписуючи поезії та ховаючись з ними.

І. Огієнко — Шевченко на селї (Чи знають Шевченка та його твори наші селяне?) (Рада, 1909, ч. 46). Автор, зчаста перебуваючи на селї, зібрав чимало фактів до вище поставленого питання. Як і слїд сподївати ся, знаючи темноту і малу свідомість національну серед наших селян на Україні російській, в масї про Кобзаря знають дуже мало і то навіть в місцевости, близкій до рідних околиць поета. Статя цікава тим, що подає деякі леґенди та анекдоти про Шевченка, які записав автор від селян.

А. Лютницький — Тарас Шевченко в народнїх переказах (Рада, 1909, ч. 124). Автор наводить оповіданнє одної подорожньої про поета та про те, що він ще „живий та тільки не хоче обізвати ся".

Російська преса про Т. Шевченка (Рада, 1909, ч. 50). Се коротенький огляд голосів російської преси з приводу 48-их роковин смерти Кобзаря.

М. Залїзняк — Популярна лїтература Галицької України 1908 р. (Л.-Н. Вістник, 1909, IX, ст. 512—527). Автор зазначаючи, що наша преса мало звертає уваги на оцїнку популярної лїтератури, подає в своїй статї докладний і старанний огляд сеї лїтератури, що появила ся в Галичинї. Не можна не згодити ся з думкою автора що до ваги голосу преси в справах народнього видавництва, справдї: „де нема критики, так завше буде односторонність або застій, або й ще гірші явища". Прикладів сього чимало в зазначеному оглядї.

В. Панейко — Сирітство духове (Дїло, 1909, ч. 5). Останнї збірки І. Франка (Із днїв журби, Мойсей, Semper tiro) дали автору нагоду заглянути в душу поета. Спостереженнє д. Панейка зовсїм добре характеризує наведений вище заголовок його короткої, але з чуттєм написаної статї.

Спомини колишнїх редакторів „Буковини" (Буковина, 1909, ч. 6). З нагоди 25 лїт істнования ґазети в ч. 6 уміщено спомини кількох її редакторів: др. О. Маковея, др. В. Щурата, Я. Веселовського і О. Луцького. Спомини сї торкають ся другої половини 25-лїття. Найдовші вийшли спомини др. Маковея (р. 1895—1897). На жаль, всї сї спомини дають не богато для історії лїтературного руху і національної свідомости на зеленій Буковинї. Вони побіжні, часто вузко особисті, а дотикають в кращім разї внутрішньої історії самої ґазети.

О. Попович — Початки „Буковини" (Буковина, 1909, ч. 6). Автор не обмежуючись оповіданнєм про початки „Буковини", згадує про національний рух на Буковинській Україні вкінці 70 і початку 80 рр.

Др. Смаль-Стоцький — Сьвідок (Буковина, 1909, ч. 6). Стаття з приводу 25-ліття „Буковини". Автор згадує ті часи, коли вперше появилась „Буковина" і рівняє з нинїшними.

Православний — „Буковина" а церковні справи (Буковина, 1909, ч. 6). З нагоди 25-ліття „Буковини" згадує д. Православний про боротьбу буковинських Русинів з румунізаторським духовенством і про заслуги „Буковини" в сїй боротьбі.

Н. Спинул — „Буковина" а наше народне шкільництво (Буковина, 1909, ч. 6). Автор рядом статистичних дат виказує стан нашого народнього шкільництва перед 25 лїтами а тепер, в часї ювилею „Буковини". Згадує про відносини шкільної власти до наших потреб, про заслуги ґазети на полї шкільництва.

М. Лозинський — Альманах віденської „Сїчи" (Дїло, 1909, ч. 19). Фейлетон д. Лозинського являєть ся ширшою рецензією ювилейного альманаху віденського студентського товариства (1868—1908).

В. Доманицький — Українське письменство року 1908 (Бiблiоґрафічний огляд). (Рада, ч. 62).

— Українська та про Україну література в роцї 1909. I. Українські видання за сїчень, лютий і марець (Рада, ч. 103).

— Українська лїтература в Росії 1909 року. II. Видання за цьвітень, май і червень (Рада, ч. 227). III. Видання за липень, серпень і вересень (Рада, 1909, ч. 264).

Се докладна бiблiоґрафія української лїтературної продукції в Росії, зладжена за „Книжной Лѣтописью Главнаго Управленія по дѣламъ Печати". Автор мусїв завдати собі чимало труду, аби виловити українські книжки з моря российських: укладачі Лїтописи в своїм патріотизмі істиннорусскім не визнають нашої мови за „отдѣльный языкъ" и не реґіструють книжок українських окремо від российських, як се робить ся для польських і т. и., навіть білоруських... Дивні людцї! допрікають нас в „сочинительстві особаго языка", а твори на сїм язицї таки залїчують до общерусскаго... Додати треба, що реґістрація Гл. Управленія не вичерпує всїх книжок, деякі з тих чи инших причин не попадають в списки „Книжной лѣтописи".

Д. Дорошенко — Українська преса в 1908 роцї (Рада, 1909, ч. 2). Автор подає короткий огляд преси російської України за рік 1908.

В. Дорошенко.

Економіка.

О. Русов — Про заняття Українців по перепису 1897 року. (Зап. Україн. Наук. Тов. в Київі, V, ст. 97—110).

Дуже інтересна праця, котра наочно доводить упослїджене нашого народу в Росії, розкриваючи перед нами його суспільно-економічну структуру. Наш нарід — се нарід селян-хлїборобів, такий незначний відсоток людей иншого стану, инших занять. Се ще не значить, що Українцї мають якесь уподобаннє „потом мити ся, в землї рити ся“ (хоч більшість з них справдї живе з хлїборобства), — все те, що вибиваєть ся понад мужицтво, переважно затрачує свою національність. Тому такий низький відсоток людей інтелїґентних професій, промислових занять то що серед Українцїв. На Українї ж взагалї він далеко більший, але чужий він нам національно. З сього погляду становище Українцїв в Росії чи не гірше ще становища їх в Галичинї.

Звичайно треба внести певні поправки з уваги на переписні недокладности, але й вони не багато збільшать сей $^0/_0$. Так воно не мусить бути, коли ми хочемо бути нацією. Отже всї зусилля наші треба звернути на боротьбу з денаціоналїзацією, котра принижує наш нарід і не дає йому стати в парі з иншими. *В. Дорошенко.*

А. Ярошевич — Опис маєтків, як джерело по економіцї Південно-Західного краю (Записки Україн. Наук. Тов. в Київі, IV, ст. 137—152).

Економічний дослїд України досї мало звертав на себе уваги зі сторони наших учених. Тим часом матеріялу для нього є досить, а наукова і практична вага таких робіт просто величезна. Тому не можна не привитати спробу д. Ярошевича. Вказавши на початку своєї статї, що економічне життє Правобережної України варте як найсеріознїйшої уваги, д. Ярошевич подає короткий огляд джерел для економіки краю, спиняючись довше на описах маєтків і значінню сих описів для дослїдника. Правда, не можна вважати джерел, якими користував ся автор, зовсїм добрими, але в рядї инших і вони дадуть дещо цїнне дослїдникови економічного життя нашого краю. Значіннє описів маєтків, як джерела по економіцї Правобережної України характеризує автор отсими словами: сї описи подають великий конкретний матеріял про деякі місця бурякового району Південно-Західного краю що до природних і економічних умов, характеризують стан панського (владѣльческаго) господарства, збудованого на буряковій культурі, його аґрономічну і економічну орґанізацію, подають нам широкий малюнок фільваркового господарства, де ми бачимо не тільки фільварок з його бурхливим життєм,

але почасти й південно-західного селянина значного долею його істнування, поскільки він має заробіток на фільварку. Нехай матеріял сей визначаєть ся різноманїтністю і рябизною, проте він єдиний оповідає про те, що робить ся в селї (у автора — деревні!) Південно-західного краю і сусїднїх йому володарських полях (145). В своїй статї використовує автор матеріял опису могилівських маєтків ґенерала Устинова.

В. Дорошенко..

Franz Eulenburg — Die internationale Wirtschaftslage (Zeitschrift für Volkswirtschaft, Sozialpolitik und Verwaltung. Organ der Gesellschaft österr. Volkswirte hrg. v. E. Böhm-Bawerk. Відень і Липськ, 1906, т. XV, стор. 281—306).

Відчит автора, читаний на зборах соціяльно-полїтичного товариства у Віднї 21 марта 1906, опертий на фахових часописях, Кальвера Das Wirtschaftsjahr 1905, Weltwirtschaft, I, 1906 і Volkswirtschaftliche Chronik, 1905, приносить звязкий огляд господарського положеня світового, а з окрема огляд теперішнього стану німецької, російської і американської продукції та торговлї. Світовий торг находив ся (в 1906 р.) в непевнім положеню супротив російського, американського і азійського небезпеченства, що вдержували продукцію: Росія банкроцтвом, Сполучені Держави панамериканїзмом, Япан суперництвом на Сходї а монґольський світ полїтично-торговельними змаганями.

Особливо що до Росії можна на довший час говорити про спинене торговельно-продукційного розвою. Рільництво в Росії слабе і непродуктивне: чорнозем дає ледви $^1/_3$ частину того, що в Анґлії і Німеччинї. Людність ще невишколена в поступовій господарцї, задовжена, слабо віджививлювана і винищена вічним голодом (в роках 1892, 1898—1900). Самаж управа рілї надто примітивна, оперта на триполевій системі. Звідси не можна нїчого сподївати ся. Промисл зріс вправдї: між 1887 а 1897 р. побільшило ся число фабрик на 26%, число робітників на 59%, вартість продукції на 113%, але се вимагало нових улїпшень і потягнуло великі видатки на зелїзницї (сама сибірська зелїзниця $1^1/_2$ міл.), які ще не рентують ся. Богато завинила війна, через яку зросли довги Росії на 20% і виносять $18^1/_2$ мілїярда, так що самі проценти займають 700 мілїонів, себто 16% буджету. Покрите довгу могло б бути в податках, бо число людности велике, одначе людність бідна. Не покриє недобору і продажа збіжа так, що не лишить ся иншого виходу, хиба затягати рік-річно нові позички (около 500 мілїонів річно) або оголосити банкроцтво. Сей остатнїй гороскоп тим правдоподібнїйший, що позичок не буде в найблизшій будуччинї чим сплатити, бо видатки йдуть

на цiлком непродуктивнi рiчи, як прим. воєннi кораблї, вiдшкодоване i т. д. *З. Кузеля.*

К. Г. Воблый — Очерки по исторiи польской фабричной промышленности (Университетскiя Извѣстiя, київськi, 1909 р., № 4—11, ст. 1—417+(1)+I—VIII).

Маємо тут ряд розпочатих автором студiй по iсторiї польського фабричного промислу та економiчної полїтики, в її теорiї i практицi. Перша частина його обiймає епоху Станислава Авґуста (1764—1795 рр.), а друга — варшавського князївства i конституцiйного королївства польського (1795—1830 рр.). Iсторiю польського фабричного промислу автор дiлить на чотири перiоди: перший — епоха Ст. Авґуста (1764—1795 рр.), другий — до падолистового повстаня (1795—1830 рр.), третїй — до повстаня 1863 р. i селянської реформи 1864 р., четвертий — вiд 70-их рокiв. Слово „польський" д. Воблий розумiє в ґеоґрафiчних межах (Царство Польське). Але з огляду на те, що iсторiю промислу Царства Польського не можна б було зрозумiти без виясненя початкового його перiоду, який припадає на останнї часи незалежного iстнованя Рiчи Посполитої, автор в першiй частинї уживає термiн „польський" в ширшiм розумiню. Взагалї сей термiн вiн дуже плутає, уживаючи його то в значiню етноґрафiчнiм, то полїтично-державнiм,— то для означеня всеї старої Рiчи Посполитої, то для територiї, звуженої подiлами її i пiзнiйшими полїтичними трансформацiями. З огляду на бувшу приналежнiсть деяких українських земель до польського полїтичного орґанiзму i на те, що иншi довгий час подiляли спiльну долю та перемiни у внутрiшнїм i зовнїшнїм житю Польщi, праця д. Воблого варта уваги й українського iсторика. *О. Назарiєв.*

М. Гехтер — Значiннє України в економiчному життї Росiї (ЛНВiстник, 1909, XI, ст. 288—301).

Дуже цiкава статя, котра розбиває на дрiбочки леґенду офiцiяльних росiйських учених про „оскудѣнiе центра" через окраїни. Як раз Україна свiдчить проти сеї леґенди: можна неперебiльшуючи сказати на пiдставi даних д. Гехтера, що Росiя живе коштом України, що Росiя виснажує наше добро, наше богацтво, не даючи в замiну нїчого. Статя Гехтера може бути добрим доповненнєм статї Н. Соколова в „Украинском Вѣстнику". Звичайно не треба забувати про її односторонність, бо автор не всїх сторiн торкнув ся в нiй.

М. Гехтер — З економiчного життя України в 1908 р. (Л.-Н. Вiстник, 1909, I, ст. 168—185). Автор оглядає життє i стано-

вище укр. селянства і робітництва. Безземелля, переселення, кооперація, безробітте, а також аґрарна політика уряду становлять зміст цікавої статї д. Гехтера.

М. Гехтер — Економічне життє України в 1908 р. (Рада, 1909, ч. 3).

В коротенькій статї автор зібрав, головно з ґазетних джерел, потрібні відомости про економічне життє рос. України в 1908 роцї. Постійний відділ в „Радї" під заголовком: „Економічне життя України" реґіструє факти економічного порядку, дотичні України (зачерпнені переважно з біжучої росийської преси), і на підставі сих зареґістрованих давнїйше відомостей і зладжена статя.

М. Гехтер — Українська сільська кооперація в р. 1908 (Рада, 1909, ч. 28). Автор наводить число заснованих в 1908 р. кооперативів для 9 укр. ґуберній і оглядає діяльність сих кооперативів. Загальний висновок його той, що 1908 рік був дуже гарний з погляду розвитку нашої сільської кооперації.

П. А. Убожіє Україна (Рада, 1909, ч. 370). Навязуючи до вістки про ввіз сибірської та манджурської пшениці на Україну, спиняєть ся д. П. А. на занепадї збіжевої торговлї на Українї, причину котрого добачує передовсїм в незорґанїзованости укр. хлїбної торговлї.

В. Ст—кий. Зубожіннє України. (Лист з Анґлії) (Рада, 1909, ч. 177). Автор знаємить нас з мізерним станом торговлї й промисловости на Українї. Статя являєть ся коротеньким рефератом зі справоздання київського анґлїйського конзуля Р. Сміта, яке видав анґл. уряд.

П. А. — Тарифна ґеометрія (Рада, 1909, ч. 13). Автор говорить про шкідливість нової залїзничої тарифи з погляду інтересів України, інтересів розвитку її продукційних сил.

Дм. Д—цов. Велика земельна власність на Українї і рух український (Слово, 1909, ч. 19, ст. 7—8). Велика земельна власність на Українї в чужих руках. Власники, розуміючи всю небезпеку і полїтичну і головно економічну зросту національної свідомости широких мас, мусять заняти ворожу позицію супроти українства. Такий висновок з міркувань автора.

А. Я—в. Аґрарні рухи на Українї 1905—1906 рр. по матеріялам імп. Вольного Економічного Товариства (Л.-Н. Вістник, 1909, IV, ст. 127—134). На підставі анкети згаданого товариства автор розглядає селянські рухи 1905—1906 рр. на Українї, знайомить нас з їх характером, формами, причинами й результатами.

М. З. — В справі аґрарних реформ (Діло, 1909, ч. 45). Се широка рецензія книжки дра С. Даниловича під тим самим заголовком. Автор відзиваєть ся про книжку з великою похвалою.

А—ко. — „Вишневі сади“ в Херсонщині (Рада 1909, ч. 79.
— „Вишневі сади“ на Волині, ibid. ч. 110.
— „Вишневі сади“ в Київщині, ibid. ч. 143.

Вишневі сади -- се панські маєтки, що йдуть на ліцитацію і набувають ся новими дідичами з разночинців-купців, богатих селян то що. Автор на підставі оповісток (публікацій) ради Дворянського Банку в „Правительств. Вістнику“ подає число призначених на ліцитацію панських маєтків в кожній з вище згаданих ґуберній і по повітам тих ґуберній, а також кількість довгу, який тяжить на маєтках загалом і з окрема на 1 десят.

С. Кузик — Стан хліборобства в Галичині (Діло, 1909, ч. 98, 100, 104). Подавши статистичні дані про кількість землї і пасовиск у селян, про урожайність землї у Галичині (в порівнаню з иншими краями), автор вкінці спиняєть ся над тими засобами, які могли б поліпшити житє селянства.

М. Гехтер — Побічні й домашні (кустарні) селянські промисли на Вкраїні (ЛНВістник, 1909, XII, ст. 459—493).

Вказавши на вагу селянських промислів і на занепад їх та потребу ратувати їх через кооперативацію, автор далї розглядає в окремих розділах кожен промисел з окрема: садівництво і огородництво, птахівництво, тютюнництво і т. д. Кінчить ся стаття знову констатованєм, що єдиний шлях до поратунку се самопоміч і взаємна поміч селянства. Матеріял у д. Гехтера досить припадковий, але се не уймає цікавости й ваги його статї.

Коротенько зміст сеї статї, властиво реферату, читаного в Київськім науковім товаристві — переказаний в „Радї“ ч. 245 в замітцї „Засїданнє українського наукового товариства в Київі“ (тут же згадано і за діскусію над рефератом). Замітку „Ради“ передрукував „Руслан“ в ч. 252 під з. „З економічного житя на Україні“.

М. Г—р. — Українське шовководство (Рада, 1909, ч. 142). Автор зауваживши, що більшість українських земель цїлком придатна до шовківництва, згадує про спроби заведення його у нас і вказує, що потрібно для відродження і розвитку українського шовківництва.

П. А. — Занепад українського вівчарства (Рада, 1909, ч. 127). На підставі відомостей петербургської „Торгово-промыш-

ленной Газеты“ малює автор занепад тонкорунного вівчарства на Україні та тенденцію до витиснення його місцевою грубою породою. На жаль, вказуючи причини сього процесу, він не подає тих загальнійших причин, від котрих вони залежать, задовольняючись лише вказівкою такої залежности. Висновок статї — ратунку нема.

П. А. — Бавовняний голод і розвиток продукційних сил України (Рада, 1909, ч. 231). Автор указує на можливість і потребу розведення бововнянику на Україні. Доповненнєм сеї статї може бути замітка про „Бавовняник на Вкраїні“ в ч. 256, передрукована в ч. 264 „Руслана“ в відділї „Економічні вісти“.

П. А. — Мукомольна промисловість на правобережній Україні (Рада, 1909, ч. 14). Автор вибрав із статї д. Д. Л. в „Торгово-Промышленной Газетѣ“ все те, що належить до характеристики мукомольній продукції на Правобережу (головно Київщині). Він вказує центри сеї промисловости, говорить про розміри млинів і продукції, про вивіз за кордон і його умови, торкаючись при тім кріви, яку вже більше року переживає укр. мукомольна продукція.

Л. Янов — Листи з степу (Рада, 1909, ч. 132, 145 і 165). В своїх цікавих листах малює нам автор становище заробітчан на степах Херсонщини та Катеринославщини, описує земські лїчничо-харчові „пункти“ для заробітчан, оповідає про наймачів та наводить ціни на робочі руки по економіях Степової України.

С. Загорський — Робітниче питаннє в сїльськім господарстві полудневої Росії. Перекл. і доповненнє М. Гехтера (ЛНВістник, 1909, III, ст. 579—594). Се витяг з книги д. С. Загорського „Die Arbeiterfrage in der Südrussischen Landwirtschaft“ (München, 1908). Статя знайомить нас зі становищем робітництва в Степовій Україні. Дані взяті з рр. 1885—1904, але й з того часу справа мало змінила ся. До статї додав д. Гехтер свої уваги і замітки.

Я. Міхура — Сторінка з минулого (Слово, 1909, ч. 10). Автор реферує книжку В. Варзара, Статистика стачекъ рабочихъ на фабрикахъ и заводахъ за 1905 годъ, видану мін. торг. та промислу. Спеціяльно застановляєть ся д. Міхура над участю робітників на Україні в страйковім русї 1905 р.

Ст. Р. — Нещасливі випадки в українській гірній промисловости (Рада, 1909, ч. 290). Статя писана з приводу видання Ради Зїзду укр. гірнопромисловців про нещасливі випадки за останнїх 5 лїт (1904—1908). Автор подає за сею працею число нещасливих випадків за означений час, піддаючи критиці цифру для 1908 р., коли буцїм то кількість сих випадків зменшила ся на цїлих 8%.

Др. Е. Олесницький — Про соціяльне обезпечене (Діло 1909, ч. 33—35, 38—39). Автор розглядає урядовий проєкт загального обезпечення о стільки, о скільки торкаєть ся він наших людий, себто сільських хліборобів та рільничих робітників і слуг. Статї сї вийшли і окремою книжочкою (Львів 1909, ст. 36, ц. 20 сот.).

М. Гехтер — Наші сіндікати (Рада, 1909, ч. 103). Автор говорить про синдикати на теріторії України: Продаруд, міжнародний синдикат фабрикантів рільничих машин, синдикат фабрикантів цегли, рибальський трест в Новоросійську, трест пароходників і перевозників та берлинників в Херсонщині та синдикат кримських соляників.

Сїльська кооперація на Україні російській (Економіст, 1909, ч. 5, ст. 5—6). Се переповідка змісту реферата д. М. Гехтера, надісланого на Просвітно-економічний конґрес у Львові 1909 р. В ній подано число і стан кооперативів на Україні з кінцем 1908 р.

Л. Юркевич — Кооперація на Вкраїні (Слово, 1909, ч. 8, ст. 5—7; ч. 9, ст. 6—8 і ч. 10, ст. 7—9). Визнаючи, що кооперативний рух має будучність на Україні, автор розглядає (з погляду ортодоксального марксиста) ряд питань звязаних з кооперацією у нас: селянство і його ґрупи та кооперація, жидівське питаннє і кооперація, кооперація і націоналїзація торговлї, кооперація і просвіта, то що. Хоча з автором не раз тяжко згодитись, проте статю його не можна поминути без уваги.

П. А. — До сучасного становища потребительської кооперації на Вкраїні (Рада, 1909, ч. 285). Автор торкаєть ся крізи в споживчій кооперації. Матеріял бере зі справоздання товариських крамниць Хорольщини (Полт. ґуб.). Головна причина — недоладна і недосвідна господарка, невміле діловодство, залягання з боргами і т. д.

А. Сміляненць — Кооперативний рух на Черкащині (Рада, 1909, ч. 141). Автор розповідає про споживчі товариства в м. Смілї і околичних селах.

Кметь — Кооперація на селї (Лист з Поділля). (Рада, 1909, ч. 102). Автор росповідає про заснованнє в 1907 р. в с. Яланції спершу позичково-щадничого, а далї й споживчого товариства, про добрий розвій сих кооперативів та про гарний вплив їх на сусїднї села, котрі теж пішли за прикладом Яланця.

І Л. — Кооперативний рух на Кубанї (Рада, 1909, ч. 185). Стаття розповідає про розвиток кредитових і позичково-щадничих товариств на Кубаньщині від 1904 р. до останнїх часів.

А. В. — Українські кооперативні товариства в Галичині (Рада, 1909, ч. 199). Широка стаття, котра докладно знайомить з станом і розвоєм укр. кооперації в Галичині.

В. Тотомiянц — Кооперативний рух в Галичині (Діло, 1909, ч. 251). Се переклад статі з ч. 38 „Союза Потребителей", орґану моск. союзу споживачів. Стаття має інформаційний характер.

А. Ільченко — Споживча кооперація в Галичині, на Україні і Буковині (Економіст, 1909, ч. 2, ст. 1—4). Найбільше уваги присвятив автор діяльности „Народної торговлї" з приводу 25 літ істнования сього товариства. Се все, що говорить ся про Галичину. Далї йде огляд кооперативного руху на Україні за останні 2 роки (1907—1908). Вкінці кілька слів присвячено буковинській кооперації.

А. В. — З економічного житя Галичини (Рада, 1909, ч. 163 і 185). В першій статї автор говорить про хлїборобську виставу в Стрию та про кооперативну справу на Галицькій Україні, в другій про розвиток молочарської справи на Галицькій Україні, довше спиняючись на діяльности о. О. Ніжанковського.

В. Галевич — Непевний шлях (З приводу роковин „Союзу потребителїв Київщини"). (Рада, 1909, ч. 288). Се шлях — вузької торговлї та русифікаторства. Автор закликає союз кинути сей шлях та піти правдивою дорогою кооперації, вважаючи при тому більше на місцеві умови.

А. Ільченко — Роля кооперації в нашій національній боротьбі (Економіст, 1909, ч. 3, ст. 1—5). Великі земельні простори, промисл і торговля на цілій широкій Україні знаходять ся в чужих руках. Єдиний засіб для українського народу здобути собі економічну незалежність, вийти в люде — се кооперація. Розвиткови сеї думки та уарґументованню її й присвячена стаття автора. Основну критику сеї статї з погляду марксівського дав д. М. Порш в „Слові" 1909 р., ч. 17, ст. 7—10.

М. Порш — Кооперативний націоналїзм (Слово, 1909, ч. 17, ст. 7—10). Се основна критика реферату А. Ільченка (Роля кооперації в нашій національній боротьбі) з погляду ортодоксально-марксівського. Критичні замітки автора варті уваги.

І. Ющишин — Ідея кооперативи в педаґоґії (Учитель, 1909, ч. 5—9). Пояснивши коротко теоретично вагу і потребу розбуджування любови до кооперативного житя, автор доводить, що проблемою кооперативної орґанїзації повинна зайняти ся рішучо школа.

А. Ільченко — Кілька слів про орґанізаційний хаос в нашій економічній праці (Економіст, 1909, ч. 6, ст. 2—3). Автор оглядає економічну діяльність „Просьвіти“ в Галичині і висловлює ся за передання нею сеї галузи своєї діяльности відповідним фаховим орґанізаціям.

С. К. — Орґанїзація хлїборобських спілок в Австрії а в Галичині (Економість, 1909, ч. 7, ст. 1—2). Автор наводить число союзів спілок, котрі належали до Загального Союзу хлїборобських спілок в Австрії (подає й число спілок кождого окремого союзу) та висловляєть ся за тим, аби був знесений галицький Патронат Спілок, а його місце заняли два автономні союзи рільничих спілок, польський і український.

В. Тотоміанцъ — Кооперативное движеніе въ Россіи (Вѣстникъ Европы, 1909, ч. XI, ст. 81—98). Д. Тотоміанц знайомить з числом і діяльністю споживчих, кредитових, сільсько-господарських товариств і ріжних инших спілок у Росії в останнїх роках. Для нас ся статя цікава тим, що автор притягує богато українського матеріялу.

Др. К. Левицький — Початки розвою наших інституций економічних (Дїло 1909, ч. 33 і 34). В сих двох фелєтонах переказано зміст реферату дра К. Л., виголошеного дня 2 лютого 1909 на кооперативно-економічній секції просвітно-економічного конґресу у Львові. Згадавши про Банк рустикальний (1867 р.) і Общое рольничо-кредитовое заведеніе (1873) та їх руїну, автор переходить до докладного представлення розвитку укр. економічних інстітуцій в рр. 1880—1890 (період І-ий), 1890—1900 (період 2-ий), 1900—1909 (період 3-ий).

Л. Божко — М Левитський, як кооператор і його хлїборобські спілки (Економіст, 1909, ч. 4, ст. 5—8). Автор оповідає про погляди М. Левитського на кооперацію взагалї, а кооперацію в рільництві зосібна, далї говорить про спілки Левитського, розвиток їх і значіннє та про ті перешкоди, які ставила спілковому рухови російська адміністрація. Статя має виключно інформаційний характер, автор не вдаєть ся в критику, а переказує лише те, що містило ся в матеріялах Левитського, переданих ним до ред. „Економіста“. Статя вийшла і осібно, як ч. 12 „Економічної бібліотеки“.

М. Лозинський — Перший український просвітно-економічний конґрес у Львові (Рада, 1909, ч. 23).

Просвітно-економічний конґрес (Економіст, 1909, ч. 3).

З просьвітно-економічного конґресу (Діло, 1909, чч. 22—24, 30—32, 40, 46—48).

Справоздання з просвітно-економічного конґресу, що відбув ся у Львові в початку минулого року з нагоди 40-ліття Т-ва „Просвіта“.

А. В. — З хлїборобської виставки в Стрию (Рада, 1909, ч. 210) і Хлїборобська виставка в Стрию, ibid. чч. 221, 224, 227, 233, 239, 247 і 267. Статї д. А. В. подають докладний опис виставки, справоздання зі зїздів, що відбули ся підчас неї та враження й уваги дописувача.

Хлїборобська вистава в Стрию (Економіст, ч. 6, ст. 9—11). Стаття присвячена справі орґанїзації вистави і подає до відома інтересованим, що треба посилати на виставу.

Нарада в справі нацїонального кооперативного конґресу (Економіст, 1909, ч. 10—12). Під час укр. хлїборобської вистави мин. року в Стрию відбула ся нарада, скликана Кр. союзом ревізійним в справі І-го укр. кооперативного конґресу. На нарадї широко обговорювали ся сї справи: розвій діяльности Кр. союза ревізійного, ціль і значінє кооперативних конґресів, проект проґрами будучого нац. конґресу, плян орґанїзації його та инші справи з ним звязані. Дана стаття дає докладне справозданнє зі згаданої наради, знайомить нас з працею і рішеннями сеї наради. Се справозданє вийшло і окремо.

Хмурий — Кооперативний зїзд (Рада, 1909, ч. 274—276). Автор подає докладний опис з'їзду представників союзу потребительських (споживчих) товариств Київщини та огляд діяльности їх. Для нас зїзд цікавий особливо тим, що знято було там питаннє про рідну мову в видавництві кооперативної часописи.

Малий — Зїзд представників подільських потребительських товариств (Рада, 1909, ч. 187). Стаття подає коротенькі відомости про розвиток сих товариств на Поділю.

М. Стасюк — Зїзд представників товариських крамниць в Катеринославщинї (Рада, 1909, ч. 167). Стаття подає опис першого кооперативного зїзду на Катеринославщинї. Для нас він цікавий особливо тим, що ухвалив, аби спілка товариських крамниць Катеринославщини не прилучалась безпосередно до Московського Союзу Т—в, а обєдналась би з початку з иншими українськими ґуберніями в краєву спілку.

М. І. — Зїзд представників товариських (потребительних) крамниць в Жмеринцї (Рада, 1909, ч. 191). Стаття ся

являєть ся доповненнєм статї д. Малого в ч. 187 „Ради“ і подає огляд дїяльности і перебігу зїзду.

Дм. Бігдаш — Білокриницька сїльсько-господарська виставка і наш книжний крам (Рада, 1909, ч. 206). В серпнї 1909 р. була уряджена рільнича вистава в Білій криниці під Кременцем. Була там і ятка книгарнї „Київської Старини“. Цікаві спостереження про відносини селян до укр. книжки і уваги з приводу них становлять зміст вище названої статї.

Др. Ваньо — Наші стоваришення кредитові в світлї критика польського (Економіст, 1909, ч. 4, ст. 1—5). Автор боронить укр. товариства кредитові від закидів, які зробив д. Елїта в однїй фаховій польській часописї. Статя має і ширший інтерес, бо торкаєть ся багатьох питань про напрям українського спілкового руху в Галичинї і про характер господарки в них.

М. Залїзняк — З української лїтератури про кооперацію і сїльське господарство (Дїло, 1909, ч. 32, 34, 36). Автор подає огляд і критичні уваги про кілька нових книжок з висше названої области: „Ідеали, теория і прінціпи кооперациї“, С. Кузик, Про кооперацию, її теорию і значінє для нас, Биховський, Межі капіталїзму в сїльському господарстві, М. Гехтера, Сїльська кооперація і С. Бородаєвського, Хлїборобські спілки в Нїмеччинї.

Звіт Товариства „Краєвий Союз Ревізийний у Львові“ (Економіст, 1909, ч. 1, ст. 1—32). Ціле перше число „Економіста“ присвячене справозданню з дїяльности краєвого Союзу Ревізійного за рік 1908, котре обіймає всї сторони роботи згаданого товариства.

Товариство „Сїльський Господар“ в 1908/9 роцї (Економіст, 1909, ч. 6, ст. 6—8). Докладне переповідженнє звіту згаданого товариства. Статя подає потрібні відомости про дїяльність товариства в р. 1908/9.

Дїяльність „Днїстра“ в 1908 р. (Дїло, 1909, ч. 105—106). За справозданнєм „Днїстра“ статя знаємить з дїяльністю сього товариства в 1908 р.

Спілка для господарства і торговлї в Перемишлї (Руслан, 1909, ч. 65—67). Огляд дїяльности товариства на підставі справоздання з р. 1908. *В. Дорошенко.*

Видання й статї обговорені в сім томі:

Наукова хронїка.

Dr. Józef Buzek — Historya polityki narodowościowej rządu pruskiego wobec Polaków od traktatów wiedeńskich do ustaw wyjątkowych z r. 1908, 1909.

Історія полїтична і культурна до поч. XVII в.

А. Спицынъ — Историко-археологическія разысканія, 1909.
В. Латышевъ — Ποντικά, 1909.
J. Marquart — Untersuchungen zur Geschichte von Eran, II, 1907.
R. Kaindl — Geschichte der Deutschen in den Karpathenländern, I—II, 1907.
A. Brückner — O Rusi normańskiej jeszcze słów kilka, 1909.
Б. Барвінський — Перемирна грамота литовських князїв з королем Казиміром В. 1366 р., 1909.
Б. Барвінський — До питання про скількість присяжних грамот в. князїв литовсько-руських, 1909.
Б. Барвінський — Два загадочні ханські ярлики на руські землї з другої половини XV в., 1909.
Б. Бучинський — Змаганя до унії руської церкви з Римом в роках 1498—1506, IV—VI, 1909.
С. Шумаковъ — Сотницы, грамоты и записи, 1909.
Б. Барвінський — Ruthenen а Русини, 1909.
— Русь, Україна-Ruthenen, Russen, 1909.
– Історичний розвій імени українсько-руського народу, 1909.
Русини в Галичинї та їх походжене, 1909.
М. Грушевський — Холмщина, 1909.
Х. — З історичних леґенд, 1909.

Історія культурна і полїтична XVII—XIX в.

П. Жуковичъ — О неизданныхъ сочиненіяхъ І. Кунцевича, 1910.
П. Жуковичъ — Протестація митрополита Іова Борецкаго и другихъ западно-русскихъ іерарховъ, 1909.
A. Prochaska — Z życia biskupa przemyskiego (Aleksandra Trzebieńskiego), 1908.
F. Jaworski — Nobilitacya miasta Lwowa, 1909.
E. Webersfeld — Jaworów, monografia historyczna, etnograficzna i statystyczna, 1909.
Письма московскаго митрополита Леонтія (Лебединскаго), 1908.
М. Грушевський — Виговський і Мазепа, 1909.
С. Южаковъ — Двухсотлѣтіе россійской государственности, 1909.
І. Джиджора — „Анафема“, 1909.
Б. Барвінський — Гетьман Іван Мазепа в всесвітній лїтературі і штуцї, 1909.
Б. Барвінський — Князь Мазепа і його шляхотський та князївський герб, 1909.
В. Пачовський — Сумні роковини, 1909.
Памяти гетьмана Івана Мазепи (1709—1909), 1909.
Історичні замітки, 1909.
М. Кордуба — Дещо з бувальщини міста Чернівцїв, 1909.

о. Ал. Зл. — Монастир Чина св. Вас. Вел. в Яворові, 1909.
Д. — Межигірря і його старовина, 1909.
І. Кревецький — Східна Галичина й Росія, 1909.
І. Созанський — До історії народного шкільництва в рр. 1821—1838, 1909.
О. Маковей — Причинок до історії народного шкільництва на Буковині, 1909.
О. Левицький — Піроґов у Київі і його проводи, 1909.
В. Доманицький — Одна з „Катерин", 1909.
Д. Д—ко — Сторінка з історії укр. інтеліґенції 60-х років, 1909.
М. Лозинський — Переписка Драгоманова, 1909.

Суспільний устрій і право.

Памятники древне-русскаго каноническаго права. Часть I, 1908.
Θ. Леонтовичъ — Вѣча, сеймы и сеймики въ в. кн. Литовскомъ, 1910.
J. Rutkowski — Skarbowość polska za Aleksandra Jagiellończyka, 1909.
B. Grużęwski — Ordynacya sądów ziemskich i grodzkich w Galicyi 1778 roku, 1909.
M. Garr — Die österreichische Wahlreform, 1907.
H. Herz — Die Kriminalität der Juden in Österreich, 1907.
М. Залізняк — Основні питання федеративного устрою, 1909.
Е. Левицький — Чесько-німецький спір, 1909.
М. Здерковський — Про права руської мови в ц. к. судах і державних прокураторіях.

Лiтература.

С. Корфъ — Замѣтка объ отношеніяхъ древне-русскаго лѣтописца къ монархическому принципу, 1909.
А. Яцимирскій — Романскій митрополитъ Макарій и новооткрытая его славяно-молдавская лѣтопись 1541-1551 г., V, 1909.
Н. Петровскій — Къ исторіи „Откровенія Меѳодія Патарскаго" въ западно-славянскихъ литературахъ, 1910.
В. Рѣзановъ — Къ исторіи русской драмы. Экскурсъ въ область театра іезуитовъ, 1910.
Б. Варнеке — Исторія русскаго театра, ч. I—II, 1908—1910.
Вірші гетьмана Мазепи, 1909.
В. Розов — Українська шкільна драма „Успеніе Богородицѣ", 1909.
О. Грушевський — М. Гоголь і сучасна укр. суспільність, 1909.
К. Невірова — Мотиви української демонольоґії в „Вечерах" та „Миргороді" Гоголя, 1909.
П. Петровський — Недуга Гоголя, 1909.
В. Короленко — Трагедія писателя, 1909.
Д. Багалѣй — Эволюція художественнаго творчества Н. В. Гоголя, 1909.
С. Єфремов — Жертва двоедушности, 1909.
Д. Дорошенко — Гоголь й українство, 1909.
М. Лозинський — Микола Гоголь, 1909.
І. Д. — Микола Гоголь, 1909.
Д. Д. — Українські переклади з Гоголя, 1909.
В. Щурат — Шевченкове послание Гоголю, 1909.
В. Щурат — Поясненя деяких Шевченкових висловів, 1909.

М. Могилянскій — Неизвѣстное стихотвореніе Т. Г. Шевченка, 1909.
Д. Дорошенко — Польсько-українські відносини в поезії Шевченка, 1909.
С. Єфремов — Шевченко за ґратами, 1909.
Нові матеріяли до біоґрафії Тараса Шевченка, 1909.
В. Доманицький — Брехати — не ціпом махати, 1909.
К. Михальчук — Про нашу долю, 1909.
Смаль-Стоцький — Шевченко пророк України, 1909.
С. Русова — Шевченко и новѣйшая украинская литература, 1909.
І. Огієнко — Як колись читали Шевченка, 1909.
І. Огієнко — Шевченко на селї, 1909.
А. Лютницький — Тарас Шевченко в народнїх переказах, 1909.
Російська преса про Т. Шевченка, 1909.
М. Залїзняк — Популярна лїтература Гал. України 1908 р., 1909.
В. Панейко — Сирітство духове, 1909.
Спомини колишнїх редакторів „Буковини", 1909.
О. Попович — Початки „Буковини", 1909.
Смаль-Стоцький — Сьвідок, 1909.
Православний — „Буковина" а церковні справи, 1909.
Н. Спинул — „Буковина" а наше народне шкільництво, 1909.
М. Лозинський — Альманах віденської „Січи", 1909.
В. Доманицький — Українське письменство року 1908, 1909.
— Українська та про Україну лїтература в роцї 1909, 1909.
— Українська лїтература в Росії 1909 року, 1909.
Д. Дорошенко — Українська преса в 1908 роцї, 1909.

Економіка.

О. Русов — Про заняття Українцїв по перепису 1897 року, 1909.
А. Ярошевич — Опис маєтків, як джерело по економіцї Південно-Західного краю, 1909.
F. Eulenburg — Die internationale Wirtschaftslage, 1906.
К. Воблый — Очерки по исторіи польской фабричной промышленности, 1909.
М. Гехтер — Значіннє України в економічному життї Росії, 1909.
— З економічного життя України в 1908 р., 1909.
— Економічне життє України в 1908 р., 1909.
— Українська сїльська кооперація в 1908 р., 1909.
П. А. — Убожіє Україна, 1909.
В. Ст—кий — Зубожіннє України, 1909.
П. А. — Тарифна ґеометрія, 1909.
Дм. Д—цов — Велика земельна власність на Українї і рух український, 1909.
А. Я—в — Аґрарні рухи на Українї 1905—1906 рр. по матеріялам імп. Вольного Економічного Товариства, 1909.
М. З. — В справі аґрарних реформ, 1909.
А—ко — „Вишневі сади" в Херсонщинї, 1909.
— „Вишневі сади" на Волинї, 1909.
— „Вишневі сади" в Київщинї, 1909.
С. Кузик — Стан хлїборобства в Галичинї, 1909.
М. Гехтер — Побічні й домашні сел. промисли на Вкраїнї, 1909.
М. Г—р — Українське шовководство, 1909.
П. А. — Занепад українського вівчарства, 1909.

П. А. — Бавовняний голод і розвиток продукційних сил України, 1909.
П. А. — Мукомольна промисловість на правобережній Україні, 1909.
Л. Янов — Листи з степу, 1909.
С. Загорський — Робітниче питанне в сїльськім господарстві полудневої Росії, 1909.
Я. Міхура — Сторінка з минулого, 1909.
Ст. Р. — Нещасливі випадки в українській гірній промисловости, 1909.
Е. Олесницький — Про соціяльне обезпечене, 1909.
М. Гехтер — Наші сіндікати, 1909.
Сїльська кооперація на Україні російській, 1909.
Л. Юркевич — Кооперація на Вкраїні, 1909.
П. А. — До сучасного становища потреб. кооп. на Вкраїні, 1909.
А. Смілянець — Кооперативний рух на Черкащині, 1909.
Кметь — Кооперація на селї, 1909.
І. Л. — Кооперативний рух на Кубанї, 1909.
А. В. — Українські кооперативні товариства в Галичинї, 1909.
В. Тотоміянц — Кооперативний рух в Галичинї, 1909.
А. Ільченко — Споживча кооп. в Галичинї, на Україні і Буковинї, 1909.
А. В. — З економічного житя Галичини, 1909.
В. Галевич — Непевний шлях, 1909.
А. Ільченко — Роля кооперації в нашій нац. боротьбі, 1909.
М. Порш — Кооперативний націоналїзм, 1909.
І. Ющишин — Ідея кооперативи в педаґоґії, 1909.
А. Ільченко — Кілька слів про орґанїзаційний хаос в нашій економічній праці, 1909.
С. К. — Орґанїзація хлїборобських спілок в Австрії а в Галичинї, 1909.
В. Тотоміанцъ — Кооперативное движеніе въ Россіи, 1909.
К. Левицький — Початки розвою наших інституций екон., 1909.
Л. Божко — М. Левитський, як кооператор і його хлїборобські спілки, 1909.
М. Лозинський — Перший укр. просв.-екон. конґрес у Львові, 1909.
Просвітно-економічний конґрес, 1909.
З просьвітно-економічного конґресу, 1909.
А. В. — З хлїборобської виставки в Стрию, 1909.
Хлїборобська вистава в Стрию.
Нарада в справі національного кооперативного конґресу, 1909.
Хмурий — Кооперативний зїзд, 1909.
Малий — Зїзд представників подільських потреб. тов., 1909.
М. Стасюк — Зїзд представників товариських крамниць в Катеринославщині, 1909.
М. І. — Зїзд представників товариських (потребительних) крамниць в Жмеринцї, 1909.
Дм. Бігдаш — Білокриницька сільсько-господарська виставка і наш книжний крам, 1909.
Др. Ваньо — Наші стоваришення кредитові в світлї критика польського, 1909.
М. Залїзняк — З української лїтератури про кооперацію і сільське господарство, 1909.
Звіт Товариства „Краєвий Союз Ревізийний у Львові“, 1909.
Товариство „Сїльський Господар“ в 1908/9 роцї, 1909.
Діяльність „Днїстра“ в 1908 р., 1909.
Спілка для господарства і Торговлї в Перемишлї, 1909.

PUBLIKATIONEN

r Sevčenko-Gesellschaft der Wissenschaften in Lemberg

Supinśkyj-Gasse, 17.

(in ukrainischer Sprache).

itteilungen der Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften, redigirt von Prof. Michael Hruševśkyj, bis jetzt erschienen Bde I—XCIII (Geschichte, Archäologie, Ethnographie, Sprache und Literaturgeschichte, besonders der Ukraine). Preis: Bde I—XX kosten 48 Kronen, jeder weitere Bd. (auch separat käuflich) 3 Kr., Bd. XXIII—XXIV (Doppelband) 5 Kr., Bd. XXXI—II u. XXXV—VI (Doppelbände) à 6 Kr.

ublikationen der Sektionen und Kommissionen der Ševčenko-Gesellschaft der /issenschaften:

. Die historisch-philosophische Sektion publizierte bis jetzt:

1. Dreizehn Bände ihrer Beiträge (Zbirnyk istoryčno-filozofičnoi sekcyi) B. I—IV u. VI—XIII enth. Geschichte der Ukraine von Prof. M. Hruševśkyj (I. Teil bis Anfang des XI Jahrh., II — bis Mitte des XIII Jahrh., III—IV bis zum J. 1340, VI—VII bis zum J. 1569, VIII—IX Verfassung und soziale Verhältnisse in XIV—XVII Jhrh., X—XI Oekonomische, kulturelle und nationale Verhältnisse in XIV—XVII Jhrh., XII—XIII Ukrainische Kosaken bis zum J. 1625). Preis I, II B. à 7·50 III u. IV B. 7·50 VI u. VII B. 7·50, VIII u. IX B. 7·50, Bd. X—XI 7·50 Kr.. Bd. XII—XIII 8 Kr., Bd. V. enthält Materialien zur Kulturgeschichte Galiziens im XVIII—XIX Jahrh. Preis 4 Kr.
2. Historische Bibliothek, bis jetzt erschienen B. I—XXIV.
3. Ukrainisch-ruthenisches Archiv I Band: Die Handschriften des Museums des Narodnyj Dom in Lemberg, — 3 Kr. II Band: Materialen zur Geschichte des Bauerntums und der Oekonomik Galiziens im XVIII—XIX Jhd., — 4 Kr. III Band: Materialien zur Geschichte der nation. Wiedergeburt der Ruthenen in Galizien 1830—1840, — 5 Kr. IV Band: Materialien zur Geschichte des ruthenischen Schulwesens in Galizien, — 3 Kr.
4. Juridische Zeitschrift, bis jetzt X Bde, à 2 Kr.
5. Juridische und ökonomische Zeitschrift, bis jetzt IX Bde à 3 Kr.
6. Juridische Bibliothek, bis jetzt III B. à 2 u. 3 Kr.
7. Studien aus dem Gebiete der Sozialwissenschaften und der Statistik, bis jetzt I Bd. Preis 3 Kr.
8. Beiträge zur ukrainischen Bibliographie, bis jetzt 1 Bd. Preis 6 Kr.

Die philologische Sektion publizierte bis jetzt 12 Bde ihrer Beiträge (Zbirnyk filolo..čnoi sekcyi), enthaltend: Bd. I und IV Biographie des ukrainischen Dichters Taras Ševčenko, von A. Konyśkyj, Preis à 3 Kr. Bd. II u. III Abhandlungen aus dem Gebiete der ukrainischen Volkskunde und Literatur, von Michael Dragomanov (erster Teil). Preis à 4 Kr. Bd. V. Die Mundart der Lemk..., von I. Verchratśkyj, 6 Kr. B. VI. Abhandlungen aus dem Gebiete der ukrainischen Volks..nde von M. Dykariv. Preis 4 Kr. Bd. VII u. X: Abhandlungen aus der ukrainischen Volkskunde und Literatur von Michael Dragomanov (Zweiter Teil). Preis 5 Kr. Bd. VIII—IX u. XI—X... Die Korrespondenz d. J. Holowackyj, Preis à 7 Kr. Ukrainische Bibliothek, Bd. I—III. Sämtliche Werke von J. v. Fed'kovyč, Bd. I. Gedichte, Pre.. .. Kr., B. II. Erzählungen, Preis 4 Kr., Bd. III. Dramatische Werke 1A Teil, Preis 3 Kr., 2 Teil, Preis 3 Kr. Bd. VI—VII: Gedichte von Taras Ševčenko, Preis à 3 Kr.

Die mathematisch-naturwissenschaftlich-medizinische Sektion publizierte bis jetzt 13 Bände ihrer Beiträge (Zbirnyk). Die beiden ersten Bände kosten à 3 Kr., Bd. III—VIII erschienen jeder in zwei Abteilungen, jede unter einer besonderen Redaktion; die mathematisch-naturwissenschaft..he red. von Iv. Verchratś.. j und Vlad. Levickyj, die medizinische red. von Dr. E. Ozarkevyč. Preis jeder Abteilung 2 Kr. Bände IX—XIII à 5 Kr.

Die Archaeographische Kommission publizierte bis jetzt folgende Werke: 1. Quellen zur Geschichte der Ukraine, Bd. I (Lustrationen der königlichen Domänen in den Bezirken Halyč und Peremyšl vom J. 1565—66); Bd. II (Lustrationen der königl. Domänen in den Bezirken von Peremyšl und Sanok im J. 1565); Bd. III (Lustrationen der königl. Domänen in den Bezirken von Cholm, Belz und Lember.. im J. 1564—5); Bd. IV u. V (Galizische Akten aus den J. 1648—1659). Bd. VII (L..ratio.. vom J. 1570); Bd. VIII (Akten zur Gesch. der ukr. Kosaken 1513—1630). Jeder Bd. kostet 4 Kr., III Bd. 5 Kr.

2. Denkmäler der ukrainischen Sprache und Literatur. Bd. I Alttestamentliche Apokryphen; Bd. II. Neutestamentliche Apokryphen A. Evangelienkreis. Bd. III. B. Apokryphe ’postelgeschichten. Bd. IV. Eschatologische Apokryphen. Bd. V. Denkmäler der religiösen ’lemik aus dem XVI—XVII Jh. Bd. I u. V. Preis 4 Kr., Bd. II III u. IV à 5 Kronen.

. Kotljarevśkyj, Die travestierte Aeneïs, Abdruck der ersten Ausgabe vom J. 1798, ’reis 60 Heller.

4. Akten-Sammlung zur Geschichte der sozial-politischen und ökonomischen Verhältnisse der West-Ukraine, Preis 3 Kr.

E. Die Ethnographische Kommission publiziert:

1. Ethnographische Sammlungen (Etnografičnyj Zbirnyk); bis jetzt e[illegible] Bände. Bd. I enthält: M. Kramarenko, Weihnachtsfeier bei den Kosaken [illegible] Meer; M. Rozdolškyj, Galizische Volksmärchen aus Berlin, Bez. Brody; J. Š[illegible] Volksanekdoten aus der Ukraine; Programm zur Sammlung der Materialien über das ukrainisch-ruthenische Land und Volk . . . . 3 Kr.

Bd. II, enthält: V. Hnatjuk, Die Leiermänner, ihre Lieder, Gebete, ihr Jargon usw. aus dem Bez. Bučač; G. Žatkovyč, Ethnographische Skizzen aus Ungarisch-Ruthenien M. Dykariv, Volksmärchen und Anekdoten der Kosaken am Schwarzen Meere . 3 Kr.

Bd. III und IV enth.: V. Hnatjuk, Ethnographische Materialien aus Ungarisch Ruthenien (Legenden, Novellen, Märchen, Fabeln, Sagen, Anekdoten) 2 Bde . . . . 6 Kr.

Bd. V, enthält: M. Dykariv, Volksgerüchte über die Zarenkrönung; M. Jendyk, Aus den Volkserinnerungen über die Fronarbeit; I. Franko, Huzulische Beschwörungen; Philaret Kolessa, Volksglaube im Dorfe Chodovyči, Stryjer Bez.; I. Franko, Volksglaube im Vorgebirgslande; R. Kaindl, Folkloristisches Material aus dem Munde der galizischer und der Bukovinaer Ruthenen, und andere kleinere Beiträge . . . . . 4 Kr.

Bd. VI enthält: V. Hnatjuk, Volksanekdoten der galizischen Ruthenen . . . 4 Kr.

Bd. VII enthält: J. Rozdolškyj, Galizisch-ruthenische Volksmärchen . . . 2 Kr.

Bd. VIII enthält: J. Rozdolškyj, Galizisch-ruthenische Volksschwänke (Novellen) 2 Kr.

Bd. IX enthält: V. Hnatjuk, Ethnographische Materialien aus Ungarisch-Ruthenien, Bd. III (I. Materialien aus den Komitaten Zemplin, Šaroš, Zips; II. Volkslieder aus der Bačka) 3 Kr.

Bd. X enthält: Galizisch-ruthenische Volkssprichwörter, gesammelt, geordnet und erklärt von Ivan Franko (Bd. I, Heft 1: A — vidaty) . . . . . . 4 Kr.

Bd. XI enthält: Ivan Kolessa, Galizisch-ruthenische Volkslieder aus dem Dorfe Chodovyči, Bez. Stryj, mit Noten . . . . 5 Kr.

Bd. XII–XIII enthält: V. Hnatjuk, Galizisch-ruthenische Volkslegenden, 2 Bde . 6 Kr.

Bd. XIV enthält: V. Lesevyč, Ukrainische Volkserzählungen . . . . . 4 Kr.

Bd. XV enthält: V. Hnatjuk, Materialien zur galizisch-ruthenischen Dämonologie 4 Kr.

Bd. XVI enthält: Galizisch-ruthenische Volkssprichwörter, gesammelt, geordnet und erklärt von Ivan Franko (Bd. I, Heft 2: Vidaty—djity) . . . . 5 Kr.

Bde XVII–XIX enthalten: V. Hnatiuk, Kolomejken (2 oder 4-zählige Volsklieder) à 4 Kr.

Bd. XX erscheint im Jahre 1910.

Bde XXI–XXII enthalten: St. Ljudkevyč, Galizisch-ruthenische Volksmelodien, T. I–II à 6 Kr.

Bde XXIII, XXIV, XXVII enthalten: Galizisch-ruthenische Volkssprichwörter, gesammelt, geordnet und erklärt von Ivan Franko (Bd. II, Hefte 1–2: Djity—Pjatj, Bd. III, Heft 1: Rabunok—Čas) . . . . 11 Kr.

Bd. XXV enthält: V. Hnatjuk, Ethnographische Materialien aus Ungarisch-Ruthenien, Bd. IV. . . . . 3 Kr.

2. Materialien zur ukrainischen Ethnologie, Bd. I, Preis 8 Kr. (Enthält Abhandlungen über neueste archäologische Funde, über die Lebens- und Arbeitsweise der ukr. Fischer in der Dobrudža, der galizischen Kürschner usw., sowie auch eine Abhandlung über die farbigen Ostereier, ihre Herstellung und Ornamentik, mit 13 chromolithographischen Tafeln und zahlreichen Illustrationen im Text). Bd. II, 4 Kr. Die Huzulen, Land, Leute, Lebensweise, Industrie, Sitte und Brauch, religiöse Vorstellungen usw., mit über 300 Illustrationen. Bd. III, 4 Kr. Neue archäologische Funde, Volkskalender, aus der galiz. Volksindustrie, Hochzeitslieder und Gebräuche a. d. Gouv. Černyhiv, Die Korporationen der Dorfjugend in der Ukraine. Bd. IV, 4 Kr. Die Huzulen (zweiter Teil). Bd. V, 6 Kr. Die Huzulen (dritter Teil). Bd. VII. Die Huzulen (vierter Teil) 6 Kr. Bd. VIII—IX Das Kind in der ukr. Volkskunde, 4 Kr. und 3 Kr. Bd. X (enthält Abhandlungen über anthropologische Messungen des ukrain. Volksstammes Huzulen, samt XII Taf. und 1 Karte, über die Kleidung der Bojken (samt XXXII Taf.) und 5 neue Aufzeichnungen von ukrain. Hochzeitsbräuchen und Liedern). Bd. XI (Enthält Abhandlungen über die Bauernbauten und Volkstrachten der Bojken (mit Illustrationen) und neue Beiträge zur Dämonologie der Huzulen), 2 Kr. Bd. XII. Die Osterlieder mit Melodien, 5 Kr.

Chronik der Gesellschaft, enthält Berichte über die Tätigkeit der Gesellschdaft, Sektionen und Kommissionen derselben, erscheint 4 Mal im Jahre. Bis jetzt erschienen N. 1—39 ukrainisch und deutsch.

Diese und andere Publikationen der Gesellschaft sind in der Buchhandlung der Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften in Lemberg, Ringplatz, 10 vorrätig.

